

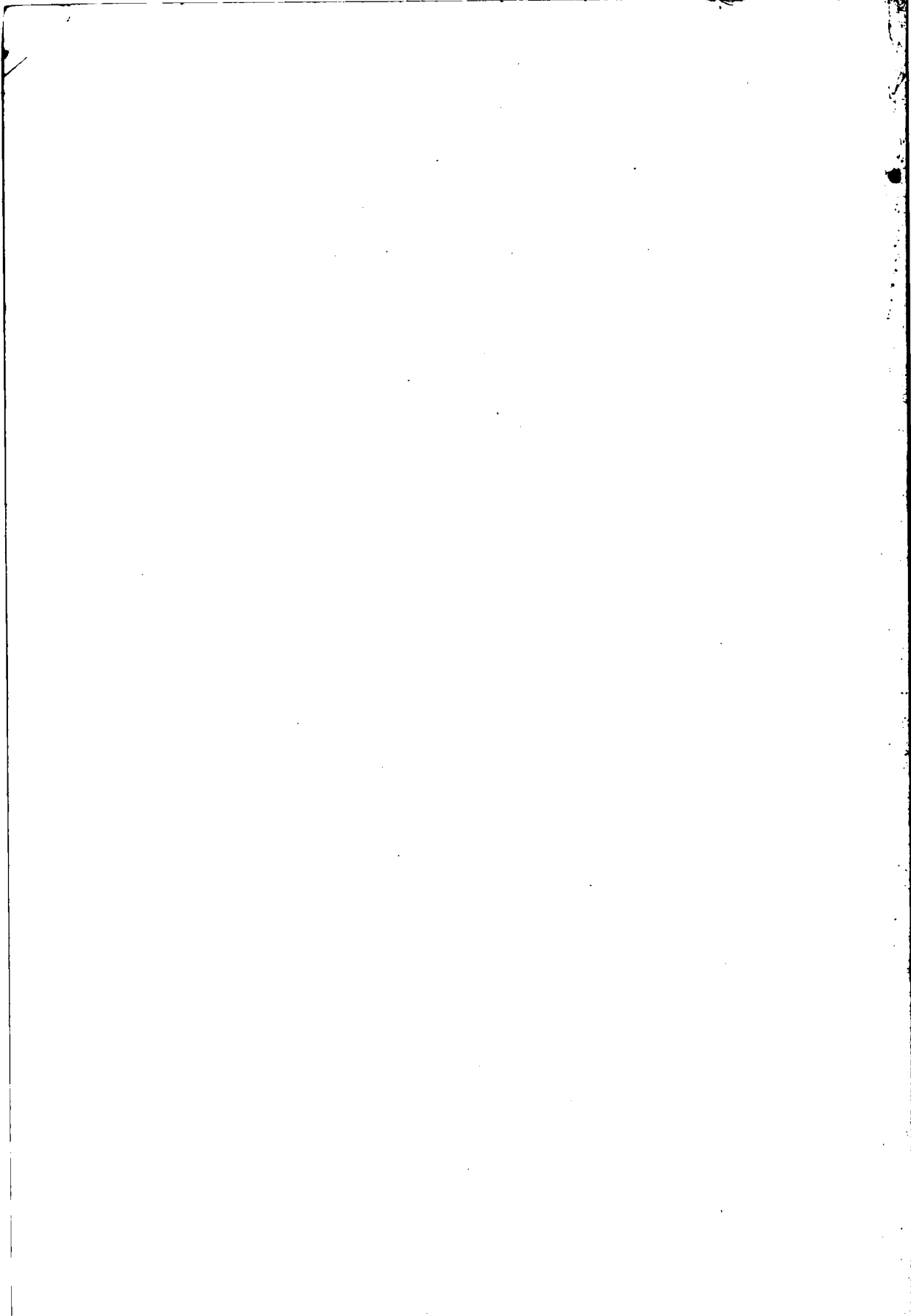
HK Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA

**KISEBBSÉGI IRODALMI, KULTURÁLIS
ÉS NYELVI DISKURZUSOK**

2011 • 4

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA
2011. XLII. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM XII. évf. 4. sz.

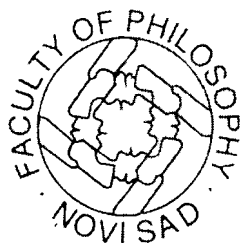
KISEBBSÉGI IRODALMI, KULTURÁLIS
ÉS NYELVI DISKURZUSOK

ÚJVIDÉK
2011
4.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME XLII-4/XII-4

NOVI SAD

2011

4.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négyszer

A kiadásért felel: Ljiljana Subotić dékán
Felelős szerkesztő: Láncz Irén tanszékvezető
Főszerkesztő: Toldi Éva

Szerkesztőbizottság: Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc (Hamburg),
Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä),
Andrić Edit, Cseh Márta, Gerold László és Utasi Csilla (Újvidék)
Szerkesztőségi titkár: Kovács Rácz Eleonóra

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConell-Duff Márta
Lektorálta: Toldi Éva

Aszám megjelenését a Vajdaság Autonóm Tartomány Művelődési Titkársága,
valamint a Bethlen Gábor Alap támogatta

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztőség: Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Dr. Zoran Đinđić u. 2.
Tel.: (+381 21) 458-673, *e-mail:* hungar@ff.uns.ac.rs

TARTALOM

Kisebbségi irodalmi, kulturális...

FARAGÓ Kornélia: Váarakozo jelentések (<i>A nyelv közegében zajló kisebbségi létesülés elbeszélése</i>)	1–11
HARKAI VASS Éva: Életmű – recepció – kultusz (<i>Sziveri János lírai opusáról</i>)	12–26
BENCE Erika: Kosztolányi Dezső <i>Aranysárkány</i> című regénye a térségi várostörténeti diskurzusban	27–36
HÓZSA Éva: A lomtalanítás irányai – a lomtalanító képlékenysége (<i>Tolnai Ottó Barnabásának lehetséges előképe</i>)	37–49
CSÁNYI Erzsébet: A könyv és a könyvolvasás toposza a <i>Végeladásban</i>	50–54
UTASI Csilla: A kulturális azonosság kérdései Juhász Erzsébet <i>Határregényében</i>	55–64
TOLDI Éva: Természetírás – természetolvasás (<i>Természetélmény és létvers a vajdasági magyar irodalomban</i>)	65–74
HORVÁTH FUTÓ Hargita: Tanártípusok, tanári szerepmodellek	75–88
ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: A szerbiai magyar irodalom 2006. évi bibliográfiai korpuszának előmunkálatai	89–95

... és nyelvi diskurzusok

LÁNCZ Irén: A kérdés fő stratégiái a magyar és a szerb nyelvben (<i>Összehasonlító pragmatikai vizsgálatok</i>)	96–107
RAJSLI Ilona: Kódváltás a vajdasági magyarok nyelvhasználatában	108–120
PÁSZTOR KICSI Mária: Az internetes graffiti mint életjel és beszédcselekvés	121–130
KATONA Edit: Kilencedikes (elsős középiskolás) tanulók fogalmazásainak szöveg- és mondattani vizsgálata	131–144
KOVÁCS RÁCZ Eleonóra: A nyelvjárás fogalmi, valamint élőnyelvi jellegének tudatosulása az általános iskola 5. és 8. osztályában	145–161

SADRŽAJ

Manjinski književni, kulturni...

Kornelija FARAGO: Značenja u fazi očekivanja (<i>Naracija manjinskog postajanja u sferi jezika</i>)	1–11
Eva HARKAI-VAŠ: Životno delo – recepcija – kult (<i>O pesničkom opusu Janoša Siverija</i>)	12–26
Erika BENCE: Roman „ <i>Aranysárkány</i> ” (Zlatni zmaj) Dežea Kostolanjija u diskursu istorije grada	27–36
Eva HOŽA: Pravci raščišćavanja krupnog otpada – oblikovanost raščišćivača (<i>O arhetipu Barnabaša u delu Ota Tolnaja</i>)	37–49
Eržebet ČANJI: Topos knjige i čitanja knjiga u delu <i>Végeladás</i> (Krajnja prodaja).	50–54
Čila UTAŠI: Pitanja kulturne istovetnosti u romanu <i>Határregény</i> (Granični roman) Eržebet Juhas	55–64
Eva TOLDI: Opis prirode – čitanje prirode (<i>Doživljavanje prirode i egzistencijalna poezija u mađarskoj književnosti u Vojvodini</i>)	65–74
Hargita HORVAT-FUTO: Tipovi nastavnika, modeli nastavničkih uloga	75–88
Julijana IŠPANOVIC-ČAPO: Pripremne radnje na bibliografskom korpusu mađarske književnosti u Srbiji za 2006. godinu	89–95

... i jezički diskursi

Iren LANC: Glavne strategije molbe u mađarskom i srpskom jeziku (<i>Komparativna pragmatička analiza</i>)	96–107
Ilona RAJŠLI: Promena koda u govoru vojvođanskih Mađara . . .	108–120
Marija PASTOR-KIČI: Grafiti na internetu kao znakovi života i govorni činovi	121–130
Edit KATONA: Tekstualna i sintaksička analiza sastava učenika prvog razreda srednje škole	131–144
Eleonora KOVAČ-RAC: Shvatanje pojma dijalekat i karakteristika govornog jezika kod učenika 5. i 8. razreda . . .	145–161

CONTENTS

Minority literary, cultural...

FARAGÓ, Kornélia: Meanings in Waiting (<i>Narrations of minority existence in the sphere of language</i>)	1–11
HARKAI VASS, Éva: Oeuvre – Reception – Cult (<i>On János Sziveri's lyric poetry</i>)	12–26
BENCE, Erika: The Novel <i>Aranysárkány</i> by Dezső Kosztolányi in the Regional Town-history Discourse	27–36
HÓZSA, Éva: The Trend of Clearing Out – Flexibility of the Street Cleaner (<i>Possible archetype of Barnabás in Ottó Tolnai's writing</i>)	37–49
CSÁNYI, Erzsébet: The Topoi of Book and Reading a Book in <i>Végeladás (Clearance Sale)</i>	50–54
UTASI, Csilla: Issues of Cultural Identity in <i>Határregény</i> , a Novel by Erzsébet Juhász	55–64
TOLDI, Éva: Nature Writing – Nature Reading (<i>The experience of nature, and existential poems in Hungarian literature in Vojvodina</i>)	65–74
HORVÁTH FUTÓ, Hargita: Types of Teachers and Teachers as Role Models	75–88
ISPÁNOVICS CSAPÓ, Julianna: Preliminary Works on the Corpus of the Bibliography of Hungarian Literature in Serbia for the year 2006	89–95

... and linguistic discourses

LÁNCZ, Irén: Main Strategies of Request in Hungarian and Serbian Comparative pragmatic studies	96–107
RAJSLI, Ilona: Code-switch in the Language Use of Hungarian Speakers in Vojvodina	108–120
PÁSZTOR KICSI, Mária: Internet Graffiti as Signs of Life and Speech-acts	121–130
KATONA, Edit: Textual and Syntactic Analysis of Ninth Grade Student Compositions	131–144
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Becoming Aware of a Dialect's Concept Characteristics and Living Language Features in the 5th and 8th Grade of School	145–161

FARAGÓ KORNÉLIA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
coma@eunet.rs

VÁRAKOZÓ JELENTÉSEK

*A nyelv közegében zajló kisebbségi létesülés elbeszélése**

Meanings in Waiting

Narrations of minority existence in the sphere of language

A tanulmány a kisebbségi identitás szerkezet *létesülésként* való megértésére törekszik. Azt kérdezi, hogyan jellemezhető ez a létesülés a különböző nyelvi modellek, a regionális „feszítő és intenzív elemek”, a közvetítő és „referenciatér-nyelvek” függvényében. Azt is felveti, hogy a performativitáselméletek, amelyek számos ponton kerülnek közel a posztkoloniális gondolkodásokhoz, hogyan hasznosíthatók az elbeszélt azonosulások dinamikus aspektusainak értelmezésében.

Kulcsszavak: geokulturális poétika, identitás, időkezelés, impériumváltás, kisebbség, nyelviség, térpoétika.

Ez a tanulmány olyan létesülésekként olvassa a kisebbségi narratívákat, amelyek során az identitás helyén az identifikálódás, a hosszadalmas és/vagy váratlan jelentésmódosulások összekapcsolódásának története jelenik meg. Arra keresi a választ, hogyan érvényesül a „minden leendés” koncepciója a geokulturális kötődésű prózában, amely úgy mozdítja ki tárgyát az adottnak tételezett azonosságból, hogy megvalósítja az identitás előállításának narratív folyamatait. A létesülésben a kisebbségiség mint relacionális konstrukció nyitottá válik mindenre, és intenzitássá alakít mindent, ami kontextuális tör-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektum keretében készült.

ténésként, elvitatásként (kitörlés, eltiltás, áthelyezés, átfunkcionálás, átnevezés) vagy éppen megerősítésként körülveszi.

A kisebbségiséget létesülésként értő gondolkodásnak jelentős specifikuma, hogy egy erősen temporális felfogásrendet von be a tériesség geokulturális értelmezésébe. Voltaképpen egy olyan változásértelmezést hoz létre, amely átjár minden térségi diskurzust, de kisebbségenként más és más mintákat rajzol ki a módosulások, a részbeni ismétlődések és megszakadások temporalitásának függvényében. E gondolkodás mélyebb lehetőségeit a *rendkívüli idők* hozzák felszínre, mert ezek az idők önmagukon túlmutató világokra engednek következtetni, és az általánosból is felmutatnak valamit. Ezek a temporális jellemzők a vajdasági magyar irodalom értelmezésében használatos új elméleti paradigmák hatására hangsúlymódosulásokat hoznak létre korábbi művek mai olvasásában. Ilyen szempontból azok az elbeszélői szerkezeti megoldások bizonyulnak sikeresnek, amelyek ugyan egzisztenciális határhelyzeteket világítanak meg, de amelyekbe az egész geokulturális összefüggésrend reprezentációja belefoglalható.

A talajfüggő, a geokulturális érzékenységgű irodalom azon pontjainál érinti a világot, amely pontjain a külső helyzetű, a kívüliségben élő irodalom képtelen hasonló érzékenységgel és intenzitással megérinteni. Az itteni kisebbséginek nem elég kisebbséginek lennie, neki a szerbekkel összefüggésben kell kisebbséginek lennie, mondhatnánk Fanon nyomán – „Egy feketének ugyanis nem elég feketének lennie; a fehér emberrel összefüggésben kell feketének lennie” (FANON 2002; 614) –, a szerb történelemmel, a szerb kulturális egyediségekkel összefüggésben egy pontosan leírható, szlovákokból, svábokból, bunyevácokból, sokácokból, ruszinokból stb. álló kisebbség-szerkezetben. Mindazokkal összefüggésben, akikkel többségiként is alkotott már közös struktúrát. A mintázat tehát meglehetősen egyedi. Identitásának lényegi jegyét eme helyzeti meghatározottsága jelenti, hozzátelhetjük, szélesebb értelemben, külső perspektívából szinte hozzáférhetetlen vonásként.

A témakörben végzett prózavizsgálatok tanulságai szerint a létesítő erejű változás mintáit hangsúlyozó dinamikus társadalmi struktúra jeleit az *impériumváltás* történései tudják a legerőteljesebben felmutatni. „Egy ország, egy birodalom azonban nem esik szét simán és zavartalanul. Egzisztenciákat tesz tönkre vagy virágoztat fel váratlanul” (12).¹ Kisebbségi szempontból itt, ebben a hatalomváltási sémában, az egzisztenciális váratlanságok e sűrű közegeiben, a tönkretételek és felvirágoztatások, az aláhullások és felívelések meglehetősen széles skáláján érvényesül leginkább a rendkívüli, mint az általános reprezentánsa. Amíg a rendkívülit nélkülöző, az intenzitás híján lévő idők azt

¹ Herczeg János: *Módosulások*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989

fogalmaztatják meg, hogy „nem a lehetősége vagyok valaminek, hanem teljességgel az vagyok, ami...” (FANON 2002; 626), a rendkívüli intenzitású idők éppen arról beszélnek, hogy a szerkezet minden eleme a lehetőségek gazdag helyzetét formázza. A rendkívüliség megszabadítja aktualitásától az időt, és vagy pozitív, vagy pedig negatív értelemben, bevezeti a potencialitás jelentéseit. Prózaelemzési tapasztalatok alapján azt zárhatnánk le, hogy a mindennapokban az identitásokat látjuk formákként működni, a létesülés folyamata eltűnik saját credményében, míg az intenzív idők terében éppen maga a létesülési folyamat válik megragadhatóvá. A *leendés* poétikai koncepciója a rendkívüli idők mindennapiságában, a történeti megérzőkülés mozgásaival valósulhat meg: ez a fajta sűrítettség képes felmutatni a létesülést, amint szinte vektorként halad az új identitások felé. Az identitásképződés nyitottságára, a leendés eme futurisztikus időiségére kíván utalni Herceg János mondata a *Vidéki parnasszus felé*² című emlékezősszövegében: „Volt azonban valami, amit már nem kellett nagyobb eseménynek kiváltania, mert anélkül is ott volt a magyarok életében: a kisebbségi öntudat. De azt az idő hozta és érlelte. Mert a kisebbségi öntudatról is el lehet mondani, hogy: *nem volt, hanem lesz*” (16).

Herceg János *Módosulások* című regénye a már jelzett, kivételes intenzitású temporalitásokat avatja narratív történésekké. Az identifikálódás nyelvi-kulturális megközelítése nem maradhat ki a regény horizontjából, hiszen fel kell vetnie azt a kérdést, hogy „hogyan lesz valaki saját nyelvének nomádjá, bevándorlója, cigánya?” (DELEUZE–GUATTARI 2009; 40) Az elbeszélés több olyan létesülési alakzattal is szembesíti az olvasást, amelyek a nyelv szférájában tudnak a legerősebben megnyilatkozni. Több szinten ható faktorról kell szólni ebben a vonatkozásban, ezek között a kötelező szövegtörlésekről („a Vörösmarty-verset már a tanév elején át kellett húznunk a Négyesy-féle tankönyvben” 36), és az elhallgattatásokról, de a diskurzív ellenállás, a határáthágás sikeres megvalósulásáról is, történetesen egy Vörösmarty-verssor méreates kiírásával, kifejezetten a hatalmi *törlés* megghiúsításának szándékával: „A Pávó fiúkat szüleikkel együtt átdobták a határon – terjedt tovább a hír, mivel az említett gimnazisták számos ház falára írták ki *lemoshatatlan* nagy betűkkel a Bajai úton Vörösmarty Szózatának első két sorát” (36). Ezek a történetek mint olyan beszédet teszik hallhatóvá a regényt, amelynek határ-tapasztalatai különösen erőteljesen lépnek be a kisebbséglétesítési folyamatokba. A grafiti-kommunikáció, és egy másik szöveghelyen a tüntető célzatú recitálás is, deterritorializálja a költészeti szöveget, amelynek az esztétikai térben lenne az eredendő territóriuma.

² *Vidéki parnasszus felé* = Herceg János: Két világ. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1972. Ki-emelés: F. K.

A nyelvi formákként megjelenő etnikai kulturális elemek, az etnikai tudat szimbolikus kifejeződései természetesen a színháznarratívák konstitutív viszonyaiban is működnek, és ugyancsak a „tisztázatlan” hazafogalom szubverzivitása kapcsán: „karját kitérve, mintha repülni akart volna, énekelni kezdte: »Hazám, hazám, te mindenem...« (...) Nem csoda, hogy a rendőrség betiltotta az előadást, miután nem tisztázódott, hogy tulajdonképpen milyen hazáról is van szó” (116). A csak azért is kimondása viszont, szélesebb hangsúlyokat hordozva, kilép a magyar nemzeti önkifejeződés szférájából, és egy szlovén nemzetiségű figurához fűződik: „Akkor is! Játsszani kell!” (...) S azzal a megjegyzésével, hogy »játsszani kell«, megértette az új idők szavát, ha nem is tudott rendesen magyarul, hiszen valahonnan a szlovén hegyekből kerül ide” (128). Minthogy a zene nem hagyott helyet a „nemzetközi ellentéteknek”, a tisztán zenés megnyilvánulásokat nem érthette támadás az „átkozott nyelvkülönbségek miatt” (132), de a táncos műsorokat „a szláv nemzeti táncok koreográfiájával kellett” megtétni. A tánc tanár, talán hogy semlegesítse nagyvezírt vitézségi érdemét, kényszerűen ügyel a csárdásra fordítandó időre, és nyelvhasználati szinten is túlzott buzgalmat tanúsít: „Nemcsak a kolo figuráit mutatta be személyesen, csikos nadrágban és lakkcipőben a tanár is, miután a csárdást gyorsan elintézte: dva korak desno, dva korak leve, a maga borzalmas szerbségével, de szilárdan ragaszkodva az »államnyelvhez...»” (133).

A bekövetkezett diskurzusszakadás legintenzívebb jele az eddigi többségi nyelv hangjának teljes elfojtása. „Ehhez se megyek többet – mondta anyám Bajcáról, a divatárusról ott a városháza alatt, aki elsőnek tette a kirakatába hazafiasságát bizonyítandó: Govori državnim jezikom! (42), miközben a dolognak az a pikantériája, illetve az tárja fel a helyzet mély ellentmondásait, hogy a tábla mögött álló boltos maga sem beszéli a nyelvet, amelynek használatát imperativusként állítja a belépő elé. Az elbeszélő nem véletlenül nem fordítja le a mondatot, a szerbet ebben az helyzetben az teszi érzékelhetően koloniális beszéddé, hogy önreflexív szintű, előíró és parancsközlési funkciójában jelenik meg magyar nyelvi kontextusban. A regény elbeszélő módjának egyik sajátossága az is, hogy szerb nyelven közvetíti az új hatalmi elemek, például az „új katonák” énekeit: „Zovi, samo zovi, svi će sokolovi za tebe život dati...” (13).

Juhász Erzsébet *Határregényében*³ is eredeti nyelven szerepel az ominózus felszólítás, az államnyelv kötelező érvényű használatáról, de a következő szöveggörnyezetben: „Ám hiába volt a határrendezés, számára már nem volt visszaút, mint ahogy előrevivő sem, hiszen nem volt olyan hivatal, ahol ha magyarul szólalt meg, rá ne ripakodtak volna: – Ne ugass! S nem volt olyan

³ Juhász Erzsébet: *Határregény*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. 2001

hivatal, ahol ki ne lett volna írva: Govori državnim jezikom! Miklós számára már nem volt visszaút az államnyelvhez, hiába beszélt tökéletesen, s hiába volt Nikola Patarčić néven nyilvántartásba véve” (62). A mondatnak az a tapasztalat szolgáltat alapot, hogy a nyelvhez való viszony, a nyelvi kultúrának való örökös elköteleződés, egy racionálisan nem mindig indokolható, komplex hovatartozási attitűd része, és nem egyszerűen csak nyelvtudás és a névjellel való nemzeti besoroltság kérdése. A Herceg-regény elbeszélője sem talál magyarázatot arra, hogy édesanyja, az „otthoni németet és a falu horvát nyelvének kettősségét megtartva”, miért választotta a magyart „magának mindhalálig. Mint egyébként Karle Ádám és Kopf Mária mind a hat gyereke” (12). A *Határregény*ben családi szinten jelenik meg a *Módosulásokban* (134) a nyelvek zavarának a babiloni átkaként jelölt „teljes zűrzavar, a nemzeti hovatartozás szerinti megosztás, a tisztázatlanság és bizonytalanság” (*Határregény* 61). Az egy családhoz tartozó szereplők között olyan is van, akihez egyfajta negatív identitásmeghatározás tartozik, hiszen teljesen mindegy, hogy milyen nemzetiségű, csak „magyarnak ne higgye senki”, és olyan is, aki „úgy érezte, ha egyetlenegyszer igazából át tudná érezni, hogy ő magyar, az maga lenne a révbe jutás” (61).

A *Határregény*ről beszélve feltétlenül meg kell említeni egy jelenetet az iménti szereplő rémálmaiból, bátyja sorsát illetően. Ebben a jelenetben a nemzeti azonosság és a névforma viszonya problematizálódik, és megkérdőjeleződik a kettős identitás lehetségsége a hadbíróság emberének, a nyelvi feszültségeket is kiaknázó, megjelenítésében: „– Mi vagy te? Šta si ti sunce krvavo! – hallotta az embertelen üvöltést. Magyar vagy? – Ilyen nevű magyar nincs! Szerb vagy? Horvát vagy? Mi vagy? (...) Bunjevác vagy? Olyan nincs. Ezután legalábbis nem lesz. Szitává lövük, hogy írmagod se maradjon. – Magyar is vagy meg bunjevác is!? –???!!!! – ... Jebo Bog svoj rod i zemlja svoj plod!” (32) A nyelvi-hatalmi viszonylatot itt is lefordíthatlan mondatok jelzik. Juhász Erzsébet jól érzékelte, hogy a szerb nyelvi effektus ebben a diszkurzív szövegtérben nélkülözhetetlen funkciót tölt be.

A „várakozó jelentések” beépülése az identitásszerkezetbe leginkább a név kérdéséhez kötődik. A név mint fontos azonossági jelölő mindig ki van téve a hatalmi manipulációknak, ezért a nevek által átjárt intenzitásokról kiemelten kell beszélni. Az egyes névformákhoz különböző értelmezési rendszerek társulnak a regényben. Az új diskurzus nevetésre ingerlő támadása, névtorzítással való leigázási gesztusa, egy Dropkó Rezső nevű diák vonatkozásában nyer megjelenítést. – „Rezse! – Nézett maga elé mosolyogva s tűnődön Ilkić tanár úr. (...) Šta režeš? – ismételte többször is, míg a fiú égő arccal állt, s az osztály, hálás publikum lévén, halálra nevette magát. – Ja režem, ti režeš, on reže!” (61) Az identitás névjelét a tanár a saját nyelvének

jelentésében és grammatikájában helyezi el. Ezzel megvonja a név szuverenitását, a szót megfosztja tulajdonnévi minőségeitől, és egy nyelvtani dimenzióba kényszeríti. Nyelvtani értékű módosulásnak téve ki a nevet, a szerb igeragozási rendszerben jelöli ki a helyét, be is mutatva működőképességét ebben a rendszerben. Az identitás a név számára kijelölt ígésített hely betöltése révén dekonstituálódik. Mégsem a tanár fellépése a legdöbbenetesebb, és még csak nem is alárendelt hallgatása, hanem az osztály együttműködő magatartása, illetve az az öntudatlan elbeszélői azonosulás (amely jelenség általánosságára egyébként a posztkolonialitás szakirodalma is felhívja a figyelmet) a koloniális viselkedéssel, miszerint ezen a néven „sokáig lehetett jókat röhögni” (60).

Ez a tematikus kör egyre szélesedik az elbeszélésben és fokozatosan kitermeli a *terhes név* problémáját. A regény viszonylag sok névváltást tematizál. A „várakozó jelentés” beépülése az identitásszerkezetbe – „nem én kreálok jelentést magamnak, hanem a jelentés eleve adott, már létezett és várt rám” (FANON 2002; 626) – a névnarratívák fontos témájaként jelenik meg. A regény úgy kölcsönöz kiemelt jelentőséget ennek a problematikának, hogy a hatalmi névkezelés vonatkozásait időszegmentációs tényezőkként is felmutatja: „Svetozar Pribičević akkor *még* csak belügyminiszter volt, s így az iskolákban *még* nem vezették be a névelemzés gyakorlatát, amikor a Kovácsokat és Mészárosokat »szláv származásuk« miatt nem lehetett a magyar tagozatba felvenni. Mi *még* zavartalanul ültünk együtt Liscsevicsel meg Vojniccsal...” (60) A láthatatlanság és a névtelenség után való áhítozás belső determinációját folyamatosan érzékelteti a narráció: észrevétlen maradni nemzeti azonosságomban, reménykedni, hogy nem ér negatív megkülönböztetés és közben belátni, hogy „mások rólam alkotott elképzeléseinek vagyok a rabja” (FANON 2002; 617), ez esetben nem a külső, hanem a nevem vonatkozásában. Asztalos Vranjo neve például a magyarsághoz sorolja a viselőjét, pedig „neve ellenére egy kukkot sem tudott magyarul...” (81), hiszen az „elnemzetlenedés peremén” álló bunyevácokhoz tarozott.

Az idők változásával egyre nehezebben vállalható az az identitás, amely ott rejlik a névben, s mert senki sem szeretne a nevének a rabja lenni, a figurák igyekeznek megszabadulni a jeltől, mintha a névváltás performatív módon végrehajthatná az identitástól való megszabadulást is. Ami végül, minden törekvés ellenére is megmarad rabságnak, az a kiejtés. A kiejtés mentén történő megalázás, mindenkori többségi gesztusként a magyar kollektív cselekvésben is megvalósul: „Péter Béla, akit svábos kiejtéséért csúfoltunk, mert Paripáson nőtt fel német gyerekek között...” (137)

„Tájéiroink” (Majtényi M.) a szövegnek a topográfiai valóságok közegevé váló átalakításában, a személynevek túltengésében, az intézményne-

vek elősorolásában, az ilyen vonatkozású szókészleti és nyelvhasználati lokalitásokban érhetők tetten, példának okáért a kötelezően szerbesen írandó városnevekben: „mintha a rendszer megelégedett volna azzal, hogy most a magyar lapok már nem Szabadkát írtak, hanem Suboticát, Novi Sadot, meg Mali Idost” (79). Herceg regénye szinte kényszerít arra, „hogy a teret a tulajdonnevek tereként éljük át” (LOTMAN 2001; 162), mert az énhez stabil formákkal kapcsolódó azonosító sokszor a „*takargatás* egyik specifikus gyakorlataként” jelenik meg. Az, hogy az új név a lehetőségek hordozója, a beállítódásváltás, az átállás, a többségi státusz megszerzésének locusa, a szerbes hangzású nevek magyarosításával kerül kifejezésre. Érdekes módon a fordított változat nem bukkan fel. A magyaroktól való disszimilációs szelek idején Szabovlyevics Dusánt még védi a neve, de „majd húsz év múlva a megszállókkal jön vissza, Szabófia Lehelre megmagyarosodva, s hogy Zomborban továbbra is Dušan maradt, azon sem csodálkozhatott. (...) És Liscevicse Feri se a régi nevén került vissza *pár esztendőre* mint írnok a megyeházára” (124). A módosulások a dionimitás megjelölésével az önmaguktól ekülönböződő azonosságok, az átfordításokkal és kimozdításokkal épülő identifikálódási gyakorlatok nagyban változtatnak azon a gondolkodáson, amely szerint a név biztosítja a megnevezett állandóságát.

Itt térnek ki az identitásváltás egy ritkább változatára, amikor a magyarok egy sajátos transzformáció útján, egy másik kisebbségi azonossággal, történetesen a vajdaságban élő szlovákkal kívánják megközelíteni az „államalkotó népek többségét”. A magyar önazonosságból egy alkalmasnak látszó pillanatban áttornásszák magukat a szlovákba. Átvedlenek „egyik napról a másikra a kedvezőbb helyzetet élvező nemzetiségek közé”: „Hogy ez a Jovák Árpád egyszerre tót lett! Pedig hogy verte a mellét, szegény feje, hogy ő magyar szellemben fog tanítani abban a Kohári utcai iskolában! (149)

Amint némileg egyértelműsödik a helyzet, beindul a szférák közti határok újra meghatározásának játéka. „Többség és kisebbség viszonyában a hely és szerepcsere jutott kifejezésre” (148). „Ebben az átmeneti állapotban” (13) markánsan nyilvánulnak meg a nyelvként viselkedő szimbolikus részletek, felemlítődnek a szerb királynak való hűségeskü nyelvi tényei és a kötelező nyelvvizsgák is, igencsak dicstelen eszközfunkcióban. A „*nyelvi kordon*”-ként szolgáló vizsgák ugyanis arra valók, hogy az új hatalom számára hivatkozási alapot nyújtsanak a korábbi keltezésű munkahelyi kinevezések megsemmisítéséhez. A következő szövegszegmentum vizuális írásmódja nagyon pontosan fogalmazza meg az átmenetiség temporalitását, amikor az ajtónálló ruhája még a régi, „de a csákójára tűzött trikolorral kombinálva” már megfoszthatja Bács-Bodrog vármegye utolsó főispánját attól a jogától, hogy belépjen a megyeháza nagytermébe. Mindehhez társul a szinte beszédcse-

lekvésként ható *helyzetrögzítés*: „már az »odbor«, a szerb–bunyevác–sokác koalíció ülésezett, úgyhogy Bacsics Ivó, aki régi egyenruhájában állt az ajtó előtt, s csak a csákójára tűzött piros-kék-fehér szerb nemzeti színek szalagja figyelmeztetett a változásra, be sem engedte. – Tanár úr, nem vagyunk többé Magyarországon!” (...) Tessék szépen hazamenni!” (154)

Az átalakulásban lévő történelmi szintér dinamikáját az intézményi biográfiák változása, a címek érvénytelenné válása, az elitváltás megtapasztalása, a személycserék tanulsága konstruálja a regényben, „természetesen” a nemzeti vonatkozásban elkülönülő névjelek segítségével: „Major Károlyt az igazgatói székben Petar Vukčević váltotta fel” (57). Talán az egyházi elit felcserélődése hangsúlyozza a leginkább a korábbi modellek tovább élését, azt hogy a változások felszíni logikáját követve is megmarad a változatlan hatalmi gondolkodási keret, „csak most nem a kalocsai érseket hozta a négylovas hintó, hanem a pravoszláv püspököt Karlócáról” (39). Aktív szerepet játszik a módosulás apróságainak lajstromba vétele, az eddigi identitások szimbólumainak kiiktatódása: a fejekről lekerül I. Ferenc József sapkarózsája, „természeresen” megváltozik a zászlók színe, és változik megjelenésük ideje a házakon, jelezve az ünnepek áthelyeződését. Finom áttétellel voltaképpen a magyar ünnepek eltörlődését, az ünnepekét, amelyeknek éppen a folytonosság képzetét kellene őrizniük, a maguk hagyományos szertartásrendjével és megbízható rendszerességével. A zászlók megjelenési ideje így különösen nagy intenzitással lép be a kisebbségi létesülési folyamatába. A új kollektív identitásképződést a hagyományszakadás réme, az emlékezés minden eszközzel való veszélyeztetése, a nagygyűlések, a koszorúzások egykori helyének jelképmentesítése, a terek megformázott emlékezeti kellékeinek, így Schweidel József szobrának eltüntetése alakítja, „mert egy éjszaka eltűnt az a szobor, senki se tudta hova lett” (39), és később a Szent Flórián szobrát is „ledűtötték”, pedig „ez már nem is volt »magyar szobor«, mint Rákóczié vagy Schweidelé” (86). A rezsimváltozással az egész geokulturális térből kiiktatódnak a magyar nemzeti szimbólumok, a megjelenítést szolgáló emlékművek, „amelyek túllépik a tárgyi emlékezet horizontját, mivel az implicit idő- és identitási kitevőt explicitté teszik” (ASSMANN 1992; 21), s a folyamat következményeként lecserélődnek a nyilvános identitástermelési alkalmak.

Herceg János regénye számára a transzformáció a legfőbb strukturális elem, olyan dologról is említés történik, amelyek „egy egész világgal együtt” múltak el, de az elbeszélés a változásdimenziók kimutatásával párhuzamosan keresi a stabil, a múlthoz köthető, a kulturális emlékezetben tartósan elhelyezhető konfigurációkat a környezeti jelentésmezőben, hogy ily módon enyhítse a veszteségeket, hogy az időtálló írással, az épített emlékezet alak-

zataival gátolja a „bevégződést”, késleltesse az új, az idegen elemek érvényesülését. A regény a kisebbségi létesülés alapvető mozzanataként jelöli meg a „felejtési félelem” (ASSMANN 2009; 179) beszédes bizonyítékait: „úgy-hogy hiába ment végbe az impériumváltozás az államnyelv módosulásával, még sokáig olvasható volt ezekbe a szép kavicsos hidakba beépítve a készítő műkőmester teljes neve és címe” (122). Hasonló céllal kerül bemutatásra a hivatalos *kiírással* szemben álló topografikus emlékezetiség is: abban az időben, amelyről szó van, az egyik utca már Branko Radičević nevét viselte hivatalosan, míg „a magyarok tudatában sokáig Juhász utca maradt” (22), a másik utcát pedig „már Laza Kostićról nevezték el, de a népi emlékezetben csak »csalóköz« volt a neve” (92). Az átmentett, a bensővé vált múlt példái-nak szaporítása jelentésségük elmélyülését hozza magával: „Mita Popović foroghatott a sirjában, hogy hervadhatatlan érdemeit a magyar–szerb költészet terén a magyarok nem méltányolják, ha még mindig nem mondtak le arról a régi névről, amely az övét megelőzte az utcatáblákon” (154).

Más szövegekben, így Juhász Erzsébet *Határregényében* is működnek a „kontraprezentikus emlékezet”i” formák: „Akkoriban ez az utca a II. Rákóczi Ferenc nevet viselte. Hosszú élete utolsó éveiben Angeline már kizárólag Rákóczi utcaként emlegette, ahogy a többi szóba hozott utcát is visszakeresztelte a századelő idejéből való nevükre” (6). Ebben a regényben a hatóságok úgy veszik fel a harcot az említett emlékezet-i kötődésekkel, hogy a korábbi címekre érkező leveleket rendre visszaküldik „A CIMZETT ISMERETLEN. OSOBA NEPOZNATA” – jelzéssel. „Mintha a címzettnek kellett volna teljesen kicserélődni azért, mert a határok átrendeződtek, s az utcanevek megváltoztak” (32). Mindehhez, csupán annyit kell hozzáfűznünk, hogy a narratíva új alapeleme, a már mélyen bevéződött Bajai út helyére került. Ez az új elem, az „utcanévvé emelt dátum, 1918. november 13- a”, bár ezt „senki ki nem ejtette a száján csak a leveleken és levelezőlapokon volt feltüntetve, minthogy az Bajai út volt és maradt teljesen függetlenül attól a cseppel sem mellékes körülménytől, hogy a határokat átrendezték” (63). Traumatikus élménységet jellemeznek ezek a narratívák, a veszteséggel egyidejű történésként, azt, hogy végbement „valami számomra gyökeresen, megemészthetetlenül idegennel, mással való találkozás, és annak nem kívánt behatolása a szubjektumba. Tehát kétirányú folyamatról van szó: egyszerre elveszíték valamit, és a külvilágból valami nem kértet, nem vártat »kapok«, »befogadok« – anélkül, hogy befolyásom lenne rá. (...) A psziché kénytelen magába fogadni, és mint egy idegen testet integrálni az élményt, amelyet kizárólag azáltal tudna feldolgozni, ha az értelmezéssel sajátja is tudná tenni” (PINTÉR 2008; 69). Az említett szövegpéldák szereplői nem hagyják érvénytelenedni identitásuk korábbi mozzanatait, minden igyekezetükkel a

múlthoz rögzülnek, és nem arra törekszenek, hogy a sajátjukká tegyék, hogy újra otthonossá definiálják a módosult világot.

A Herceg-regény figyelemre méltó beszédmozzanata, hogy az állandóságot a Henri Gobard modelljéből való a referenciatér-nyelv (DELEUZE–GUATTARI 2009; 49), a kultúra nyelve is közvetíteni hivatott: „a legfontosabb tárgy változatlanul a latin volt”, amely egyben az új idők elutasításának közege is. Ennek jegyében a latint tanító tanár egy „laudator temporis acti”, az éppen elmúlt időket dicsőítő, a jelennel elégedetlen ember. A magatartások között elvétve olyan is akad, amely viszont éppen a belenyugvás mentén konstruálódik, szintén a latin segítségével: „Treuga dei! – mondja majd húsz év múlva a háború egyenlőtlen polgári jogtalansága idején. Zombor vegyes lakosságú város!” (143). A regény nyelvi-névhasználati állandóságmozzanatai mellett kiemelten említhetünk más „változásmentes” alakzatokat is, így a figurális tényezők átvezetését az impériumváltás temporális határán, azt, hogy minden diákmisén ott mutatja Margalits Ede fejét ezüstös fehérben, „valamiféle jogfolytonosságot is kifejezve” (97). És egyéb olyan védekező szövegreakciók is felmerülnek, amelyek a módosulások és fordulatok közepette is a változatlanság illúzióját keltik. A regény a mindennapi foglalatosságok szintjén megnyilvánuló rendíthetetlen igyekezetet is a történelemmel szembeni, cselekvő ellenállás mozzanatává írja: „Csak Világos Mátyás süttötte változatlan buzgalommal a gesztenyét a főutca sarkán, mintha mi se történt volna” (140).

Irodalom

- ASSMANN, Jan (1992): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Hidas Zoltán ford. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix (2009): Kafka. A kisebbségi irodalomért. Karácsonyi Judit ford. Qadmon Kiadó, Budapest
- FANON, Franz (2002): Feketének lenni. = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szerk.: Bókai A., Vilcsek B., Szamosi Gertrud, Sári László. Osiris Kiadó, Budapest, 614–629.
- LOTMAN, Jurij (2001): Kultúra és robbanás. Szűcs Teri ford. Pannonica Kiadó
- PINTÉR Judit Nóra (2008): Trauma, változás, tapasztalat. Aspecto, 1. 65–76.
- SAID, Edward W.–BURGMER, Christoph (2002): Bevezetés a posztkoloniális diszkurzusba. Farkas Zsolt ford. A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szerk.: Bókai A., Vilcsek B., Szamosi G., Sári László. Osiris Kiadó, Budapest, 602–613.

MEANINGS IN WAITING

Narrations of minority existence in the sphere of language

The study aims at understanding the minority identity structure as a *form of existence* in the scope of the immediate experiences of domination-change. The story confronts reading with such existential formations which can manifest itself most effectively in the sphere of language. We have to speak of factors which exert influence on several levels, among others of language-related commands and prohibitions, various problems related to the use of names, issues of ethnic language- and cultural affiliations and the preservation function of linguistic remembrance. The study tackles the question of how the performativity theories – which fall close to the post-colonial way of reasoning in many points – can be made useful in the interpretation of the dynamic aspects of the narrated identifications.

Keywords: geo-cultural poetics, identity, time management, domination-change, minority, poetry of space.

HARKAI VASS ÉVA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
harkaieva@stcable.net

ÉLETMŰ — RECEPCIÓ — KULTUSZ*

Sziveri János lírai opusáról

Oeuvre – Reception – Cult
On János Sziveri's lyric poetry

A tanulmány Sziveri János lírai életművével, ennek kritikai recepciójával és a szerzőt/életművet övező kultusszal foglalkozik. A költő lírájának lezárulását követő több mint két évtizednyi időszak távlatából rálátás nyílik lírai életművére, a korabeli és a későbbi kritikai recepció vonulataira, valamint a kultusz azon eseményeire, megnyilvánulásaira, amelyek a szerzői név, illetve életmű emlékezetének fenntartására irányulnak. A tanulmány a lírai életmű alakulás-rajzán belül igyekszik kijelölni ennek alkotói korszakait, e korszakok meghatározó vonásait, valamint kitér a recepció egy-egy olyan lényeges tételére, amelyet a kortárs irodalom jelenségei felülírtak, vagy amely épp visszamenőleg módosítja a Sziveri-líra eddigi olvasatát, interpretációját.

Kulcsszavak: Sziveri János, líra, életmű, kritikai recepció, kultusz, intertextualitás.

A Sziveri János lírájának lezárulását követő több mint két évtizednyi időszak távlatából kirajzolódni látszik az a két párhuzamos kontextus, amelyet egyrészt a költő hét (élete során öt, posztumusz pedig két megjelent) verseskötetében¹ publikált versek szövegegyüttese, másrészt az erre reflektáló kritikai recepció alkot. E két szövegkorpuszt közelebből szemlélve ugyancsak kijelölhetőek akár a költő lírai opusának, akár az erre vonatkozó szekunder

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

¹ Nem számítva ide a „minden verset” tartalmazó gyűjteményes (l. SZIVERI 1994), csupán az első kiadású versesköteteket.

irodalom hangsúlyai. Mindezen túl pedig az életút és az életmű lezárulását követően megképződő kultusz nyomaira, részleteire is rálátás adódik.

Ez utóbbira vonatkozóan meglehetősen gyors ütemű kultuszképződésről beszélhetünk, hiszen a költő 1990-ben bekövetkezett halálától számítva mintegy tíz év alatt játszódtak le a szerzői névhez és életműhöz kötődő kultusz legfontosabb eseményei – sőt ezek nagy hányada is közvetlenül a halált követő időszakban, években zajlott le. A kecskeméti *Forrás* 1990. évi 6. száma külön blokkot szentelt a költő emlékének, Budapesten 1991-ben Sziveri János-díjat alapítanak, amely 1992-től kezdődően kerül évente kiosztásra, 1993-ban a költő szülőfalujában, Muzslán Sziveri János Művészeti Színpad alakul, amely a művészetkedvelő fiatalokat gyűjti maga köré. Ugyanez az egyesület ugyanettől az évtől kezdődően évente Sziveri János verspályázatot, 1995-től pedig Bábel cím alatt esszépályázatot hirdet. Ez utóbbi legsikeresebb alkotásai a Bábel Könyvek című sorozatban, a verspályázat díjnyertes és legsikerültebb alkotásai pedig antológiában, illetve később önálló szerzői kötet formájában látnak napvilágot. 1994 decemberében Temerinben emléktábla kerül annak a lakóháznak a falára, amelyben a költő egy ideig élt. A kultusz fenntartásával hozható összefüggésbe a *Sziveri János minden verse* című gyűjteményes kötet megjelentetése 1994-ben (SZIVERI 1994), az *Ex Symposion* Sziveri költészetének és költői alakjának szentelt 1999. évi tematikus 28–29. száma, a 2000-ben, a költő halálának tizedik évfordulója alkalmából összeállított, tanulmányokat, kritikákat, esszéket, valamint az e költészetről íródott tanulmányok, kritikák, esszék válogatott bibliográfiáját tartalmazó, *Barbár imák költője. Sziveri János* című gyűjteményes kötet (REMÉNYI 2000) megjelentetése, továbbá ugyanebben az évben a költő muzslai szülőházán elhelyezett emléktábla leleplezése is.

*

„József Attila halála másnapján vált nagy költővé. Az addig többnyire ígéretnek, tehetségnek tartott, s emberileg (le)sajnálta, futóbolondnak nézett költőről kiderült, hogy zseni” – írja N. Horváth Béla József Attila-monográfiájában (N. HORVÁTH 2008; 8), Tverdota György pedig a költő halálát követően konstituálódó komor József Attila-kép kapcsán egyenesen *nekretorikáról* és *nekro-logikáról* beszél, mondván, hogy „a költővel szembeni kritikai szempont felfüggesztése, az életművet illető feltétlen elismerés, az alkotó emberi alakjának szóló megrendült rokonszenv szinte maradéktalanul a nekro-logika szabályainak megfelelően alakult az utóélet első szakaszában, a szárszói tragédiától mintegy a fordulat évéig eltelt évtized folyamán” (TVERDOTA 1998; 101).

Beszélhetünk-e Sziveri János költészetének mintegy két évtizedes utóélete kapcsán nek-retorikáról, nekro-logikáról? Nem hinném, hiszen az életmű kritikai megítélését háttérbe szorító s ennek a helyébe a halál tényét hangsúlyozó tényezőket állító reflexiónak több mozzanat is ellentmond – főként, ha a József Attila-kultusz természetével (és kiváltó okaival) vetjük össze. Először is egyfelől az öngyilkosság, másfelől (Sziveri esetében) a koraisága miatt tragikus, de természetes halál ténye nem ugyanazokat a reakciókat váltotta ki. Ezt akkor is figyelembe kell vennünk, ha tudjuk, hogy a Sziveri halálát okozó betegség elhatalmasodása összefüggésbe hozható az *Új Symposion* fő- és felelős szerkesztőjének, valamint a szerkesztőbizottságának 1983-as leváltása körüli politikai csatározással, magával a leváltással s az ebből adódó körülmények tényeivel. „Akkor tragikus volt mindez, ma már inkább komikusnak hat az egész, csak az egészségem ment rá” – vallja maga a költő Keresztury Tibornak adott 1989-es interjújában (KERESZTURY 1989; 101). S bár a leváltásra irányuló politikai hadjárat, a betegség ténye, valamint a halál tragikuma bele-belejátszik a költő életének utolsó éveiben és a halálát követően íródott tanulmányok, kritikák, esszék szövegeibe, néhány körülmény ellentmond a Tverdota által megnevezett nek-retorika és nekro-logika esztétikai értékmozzanatokat háttérbe szorító és kritikai szempontot felfüggesztő érvényre jutásának. Nagy vonalakban a költői életmű s e költészet recepciójának temporális-szerkezeti felépítése is ezt látszik alátámasztani. Ha ugyanis a folyóirat-szerkesztői (költői) pálya kritikus időpontjaként 1983-at s a közvetlenül ezt követő éveket, a magánéletbeli körülmények (a betegség megjelenésének, majd elhatalmasodásának, végül a költő halálának) végzetes időpontjaként pedig a költő néhány utolsó (élet)évéét és 1990-et jelöljük ki, azt láthatjuk, hogy a kritikai recepció a publikációk megjelenésének idejét és megállapításait tekintve is átrajzolja, mintegy szétírja, „semlegesíti” az előbbiekben kijelölt időpontokat. Azaz ha az ezredforduló időszakáig követjük nyomon Sziveri költészetének recepcióját, azt tapasztalhatjuk, hogy a lírájáról íródott tanulmányok, kritikák az előbbiekben említett időpontokat átírva, szinte folyamatos kontextust hoznak létre. Kritikák, méltatások íródtak Sziveri korai versesköteteiről (l. pl.: DANYI 1977; SZKÁROSI 1982), majd a későbbi *Dia-dalokról* (l.: THOMKA 1987; UTASI 1988; ZALÁN 1988) s az ezt követő verseskötetéről (*Szájbarágás*, 1988; *Mi szél hozott?* 1989) is (l.: CSORBA 1989; MARNO 1989).

A halál ténye mint hangsúlyos kultuszképző mozzanat természetesen sokszorozza meg a publikációk (köztük különösen az in memoriam jellegű alkalmi írások, visszaemlékezések, emlékfelidézések, összefoglaló írások) számát. A Forrás már említett Sziveri-blokkján kívül az *Új Symposion* 1990. évi 3. száma három írást közöl Sziveriről, de publikációk jelentek meg a *Hidban*, az *Üzenetben*, az *Újvidéki Naplóban*, a szabadkai *Rukovetben*, a *Kor-*

társban, a *Holmiban*, az *Alföldben*, az *Élet és Irodalomban*, az *Életünkben*, a *Kritikában* stb. Külön említésre méltó, hogy az ezekből az írásokból egybeállt kontextuson belül nem csupán az in memoriam szituáció, a búcsúvétel gesztusa dominál: a kortársak közül nem egy elemző, reflexív pályarajzzal, a Sziveri-féle ars poetica lényegbeli vonásainak kijelölésével lép túl a kegyelet kötelező formáin (l. pl. THOMKA 1990a; LOSONCZ 1990; TOLDI 1990).

Az a tény, hogy Sziveri János két utolsó verseskötete (*Bábel*, 1990; *Magánterület*, 1991) halála után jelent meg, a kritikai recepció átlóit is tovább húzza, az elhalálozási éven túlra. A *Bábelről* (l. pl. THOMKA 1991), majd a *Magánterületről* (l. KERESZTURY 1992) íródott kritikákon túl a további években összefoglaló jellegű tanulmányok jelennek meg Sziveri költészetéről (l. pl. DANYI 1993; REMÉNYI 1995; VIRÁG 1997). Mindebből látható, hogy az ezredfordulóig a kultusz nekro-jelenségén túlmenően a Sziveri-lírának egy folyamatos (szakmai) recepcióvonala rajzolódik ki, amelyen belül az irodalomról való diskurzust nem nyomja el a kultikus beszédmód nekro-logikája. Mindennek mintegy záróköve az *Ex Symposion* 1999. évi 28–29., tematikus Sziveri-száma, valamint a *Barbár imák költője* (REMÉNYI 2000) című gyűjteményes tanulmánykötet az itt publikált/egybegyűjtött tanulmányokkal, esszékkel, kritikákkal, emlékezet- és hommage-szövegekkel – miközben a szekunder irodalom (főbb) képviselőinek névsora is kirajzolódik.

Ha végigtekintünk Sziveri életművén és élet-, illetve pályarajzán, egyfelől verseskötetek sorát, másfelől az élet- és pályarajz imént említett kritikus (idő)pontjait látjuk kirajzolódni (a leváltási procedura, majd a betegség egyre vészjóslóbb térnyerésének halálba vezető időszakát). Azaz egy ígéretesnek induló, folyamatosan épülő, felfelé ívelő költői pálya rajzát látjuk körvonalazódni, amelynek ívét a két említett külső körülmény töri meg. Arra vonatkozóan, hogy a költőről íródott tanulmányok, kritikák szövegeiben ezek a külső determináló körülmények s a Tverdota által említett nek-retorika és nekro-logika mégsem kerekednek aránytalanul felül a költői pálya reflexív, kritikai megítélésének részletein, több válaszlehetőség adódik.

1. A jelenségre adott első – legegyszerűbb – válasz az lenne, hogy a költő halála után íródott szövegek között világosan elkülöníthető az hommage-versek, emlékezetszövegek s ezekkel szemben a szakmai diskurzus körébe sorolhatóak kontextusa.

2. A második válasz a 70-es évek kritikaírásának jellegéből adódik (mely szakmai diskurzus nagyjából a 90-es évekig tartja magát – legalábbis lényegi jegyeiben nem sokat változik). A gyakran szitokszóként emlegetett strukturalizmus az irodalmi szövegre irányuló figyelmével a szöveg immanens esztétikai értékeire, az irodalmi mű, illetve a szerzői életmű textuális mozgásaira koncentrálna alakított ki egy jóformán komplex elemzési modellt, amely, ha

a kritika szerzője nem tudott is tudomást nem venni a szövegen kívül zajló, külső körülményekről, interpretációját mégis azoktól függetlenül az elemzett műalkotás strukturális felépítése, szerveződése, esztétikai értékei, az életmű belső textuális mozgásai irányították. A Sziveri-líra kritikai recepcióját több évtized időbeli távlatából (újra)olvasva nem mindennapi élményt nyújt egy-egy kritika, tanulmány akár valamely verseskötetre, akár az életmű egy bizonyos időbeli szakaszára vagy egészére vonatkozó pontos, alapos, elemző gondolatmenetének végigkövetése, mindehhez (szinte nosztalgiát keltően) hozzászámítva azt is, hogy a kritikairás fogalma az említett időszakban a bírálat, az értékelés aktusát is magában foglalta. (Talán fölösleges is hozzátennem, hogy az ilyen, az értékekre érzékenyen reflektáló, ezeket kiemelő, ám a szöveg hiányosságaira is rámutatni merészülő kritikai diskurzus cseppet sem vált a célba vett szövegek, illetve életmű kárára.)

3. A harmadik arra irányuló válaszlehetőség, hogy a költői pálya alakulását determináló külső (és kultuszképző) tényezők mégsem kerekedtek felül az életmű lényegbeli irodalmi olvasatának, megértésének és megítélésének gyakorlatán, abból következik, hogy ezek a tényezők eleve bele vannak kódolva Sziveri János objektívként induló, ám egyre szubjektívebbé váló költészetébe. Kódváltásokról persze beszélhetünk: a metafizikaitól az allegorikuson, a naturalisztikuson, a metaforikuson, a mitizáló attitűdön át egészen a léthelyzet pöre megvallásáig. Sziveri költészete első néhány (pontosabban első két) verseskötetének kivételével a lírai szövegekbe mélyen és reflexív módon beleíródott emberi-költői sors képletét és folyamatrajzát tárja elénk.

Ha köteteinek megjelenési ívét szemléljük, ez az ív is leképezi a nekilendülés, a megtorpanás, majd az intenzív jelenlét folyamatait. A huszonhárom éves költő első kötetét (*Szabad gyakorlatok*, 1977) négy év elteltével követi a második (*Hidegpróba*, 1981). A *Dia-dalok* (1987) megjelenéséig eltelt hat év formálisan is rámutat arra a kényszerű megtorpanásra, amelynek okát nyilvánvalóan a második és e harmadik kötet megjelenése között lejátszódott sorsszerű és egzisztenciálisan is sorsdöntő eseményekben (az *Új Symposion* ellen irányuló hadjárat részleteiben) kell keresnünk. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint e harmadik kötet, a *Dia-dalok* verseinek éles, szinte demonstratív hangváltása. A „költő Pannóniában” megváltozott léthelyzetét követően, valamint a betegség mindinkább fenyegetővé válásának következtében viszont, mintegy a fogyó (élet)idővel hadakozva, mind intenzívebbé válnak a kötetpublikációk: a *Dia-daloktól* az utolsó Sziveri-kötetig (*Magánterület*, 1991) gyors egymásutánban, évenként követik egymást a verseskötetek. „Azok a magyarországi olvasók, akik a Budapesten megjelent kötetek alapján ismerték meg ezt a lírát, feltételezhetően egy igen termékeny alkotóról alakítottak ki maguknak képet, hisz 1988-tól minden évben elébük került

egy-egy újabb Sziveri-kötet. [...] Sziveri alkotótevékenységét életének utolsó hat-hét esztendejében külső és belső körülmények tették mind dinamikusabbá. A pokoljárásra emlékeztető események sora kényszerítő erőként növelte benne az artikulálás szükségletét, és fokozta a késztetést a rendkívüli energiákat igénylő számvetésre, azoknak a transzformációknak a végbevitelére, melyek hangnemét, modorát, versnyelvét, versformáit alkalmassá tették a látásmódjában, világ-, élet- és költészetszemléletében lejátszódó változások hiteles kifejezésére. Ennek perspektívájából még félelmetesebbnek tűnik az alkotás felgyorsuló ritmusa, melynek csupán egyik külső manifesztációja a termékenység látszata” – írja Thomka Beáta a *Bábel* című Sziveri-kötet megjelenését követően (THOMKA 1991; Barbár..., 38).

*

A *Szabad gyakorlatok* (1977) elvont tárgyiassága, nem-mimetikus versvilága, a Kassák-féle avantgárdra emlékeztető absztrakciói és asszociációi egy metafizikus, meditatív, intellektuális jellegű lírát körvonalaznak. Danyi Magdolna a kötet kapcsán az általánosságok, a verbalizmus és az elvont retorika veszélyeire hívja fel a figyelmet (DANYI 1977; Barbár..., 12). Különösen *A narancs*-ciklus költeményei körül képződik meg egy elvont univerzum, melynek részletei, vonatkozásai magukból a versciklust alkotó költemények címeiből is kiolvashatóak (l.: a narancs értelmezése, tartalma, sorsa, helyzete a térben, megváltoztatása, időtartama, megvilágítása, változatai, aszkézise, rendszerezése). Ez a sem mitikus, sem metaforikus, sem különösebb szemantikai lehetőségeket nem rejtő motívum főként a maga elvont, geometriai mivoltában mutatkozik meg, amire több szövegszerű utalás is olvasható a versciklusban. A címadó versciklus visszafogottabb asszociációkat görget, s a kontemplatív, reflexív költői megszólalás szorosabbra vont versbeszéd keretein belül nyilvánul meg. Sziveri János első kötetében a rímtelen szabad versben íródo tárgyas líra költője.

A *Hidegpróba* (1981) érettebb versbeszéde valamelyest felszakítja a tárgyiasság burkát. A költői megszólalás elmozdulását a cím is jelzi. Míg a *Szabad gyakorlatok* absztrakciói nemigen nyújtottak fogódzót a cím jelentéskörének konkretizációjához, a *Hidegpróba* kötetcímből sugárzik valami féle hidegség- és szilárdságérzet. Csorba Béla szerint a könyvcím „célzatos. Egyszerre utal az anyagmegformálás kíméletlenül kemény és rideg folyamatára, s a történelmi idő – melynek munkadarabja maga a költő – fagyos leheletére. Keményre kalapált, kíméletlenül kopogó, feszes, hosszú sorok. Szabadversek béklyóba verve” (CSORBA 1989; Barbár..., 21).

A disszonancia, az ambivalencia mint intellektuálissá formált létélmény az induló költő mindkét kötetében jelt adott magáról. Sziveri harmadik ver-

seskötetében (*Dia-dalok*, 1987) épp a disszonáns hangok, a diszharmónia erősödik fel. Ez annál inkább meglepő, mert a versek zenei műfajokra játszanak rá. Különösen az *Idill-dalok*, *férfihangra* című versciklus utal erre, nemcsak magával a cikluscímmel, hanem az itt felsorakoztatott költemények címével és alcímeivel is (idill-dal, tömegdal, kesergő, dia-dal, sláger, bagatell). Zene, de fals zene ez, nemcsak csörömpölő rímeivel, de elcsépelt zsánereivel, vagabund ritmusfaragásával (THOMKA 1987; 91) is. A dal műfajához társítandó jelzők (groteszk, torz, barbár) is disszonanciát keltőek. Mindez pedig egy felerősödött retorikával megy végbe, aminek kezdő szolamát, első felütését a kötetet indító költemény intonálja. A *Prófeciák* című költeményről van szó, annak is a közzétételekor botrányt kiváltó első két soráról: „nem Páris, sem Bakony: / vér és takony.” A kötet versanyaga elé került (a Sziveri János „minden versét” tartalmazó kötetből sajnálatosan kimaradt) mottó – „gógnak és (de)magógnak” – még előbb a szöveghez rendeli Ady nevét, s nyilvánvalóan a névhez kapcsolódó költői indulatot, erős retorikát és radikális kiállást is. A (de)magógra ártírt, torzított Magóg erőteljes utalás arra, hogy a versekbe a politikum mint referenciális háttér betörése várható. Sziveri e verseskötete az éles költői váltás verspillanata. Nem véletlenül merül fel e kötet kapcsán József Attila, Petri és a balladákat író Villon neve (i. m., uo.), amihez annyi tehető hozzá, hogy a *Tiszta szívve*lt író József Attila lázadó hangját, Villon kivetettségét, társadalmonkíviltségét és azt a fajta hetyke és destruktív magatartást társíthatjuk a *Dia-dalok* versanyagához, amelyet maga József Attila is a magáénak érzett költészetének egynemely pillanatában. Ha pedig Petri Györgyről esik szó, az *Örökhétfő* radikális destrukciói és leplezetlen szókimondása merül fel e Sziveri-versek kapcsán. Mint Toldi Éva írja, nemcsak a *Dia-dalok*, hanem a *Szájbarágás* című kötet versei kapcsán, „az »ellen« költészete, a mindennel szembeforduló ellenállásé” ez (TOLDI 1990; Összetartozó..., 115). Az Új Symposion körüli politikai botrány utáni időben vagyunk – pontosabban: e költemények feltehetően e történések idejében vagy közvetlenül azok után íródtak, s nem véletlenül tartják fenn mindvégig a lázadás, a szembeszegülés gesztusait és retorikáját. Thomka Beáta ennek kapcsán realista, torzító akusztikai groteszkről, valamint lexikális ellenpontozásról (THOMKA 1987; 91, 93), Zalán Tibor pedig „elmondásra íródott” költeményekről beszél – politikai pamfletekről, amelyek „kemények és kíméletlenek, olyan nyíltak, mintha feltételeznék annak a társadalmi formációnak a hasonló nyíltságát, amelyben megszülettek” (ZALÁN 1988; Barbár..., 19). Az erőteljes, durva destrukció, a tudatosan vállalt/választott *barbár* hang, a szavak jelentésképző szétforgácsolása, a rímek, kínrímek zakatoló-csörömpölő intonációja által megalkotott torz dal a világ negatív értékrendjével szembeni költői revolt demonstrálása.

Ha visszatekintünk az első két kötet elvont tárgyiasságára és absztrakcióira, nyilvánvalóvá válik, hogy e harmadik a Sziveri-féle versvilág erőteljes módosulásának lírai dokumentuma, költészetének újabb periódusát jelző verseskönyv. Fontos, erőteljes, hangsúlyos modalitásbeli váltás játszódik le a *Dia-dalok*ban, s az itt megütött hang és (nyelv)kritikai attitűd mindvégig megmarad Sziveri költészetében. A kötet akár valamiféle „aranyközép”-ként is szemléllhető – némi torzításokkal, hiszen ha a verseskötetek sorára figyelünk, a *Dia-dalok* Sziverinek harmadik kötete a hétből, ám míg az első három verseskötet között tíz, a *Dia-dalok*tól számítva az utolsó, posztumusz *Magánterületig* mindössze négy év játszódott le – miközben persze a *Dia-dalok* a 80-as évek egészéből vonultat fel költeményeket (l. néhány vers 1983-as, 1984-es időjelzetét). Miközben a versek erős lexikáján belül, a destruált szóalakok, a diszharmóniát keltő, antiesztétikus hatású, groteszk rímek között közhelyes, modoros, kimódolt poétikai eljárások is bőven találhatók (mintha a kötet kettétörne: a versek jóformán az *Idill-dalok*, *férfi hangra* című ciklus groteszk dalaitól kezdenek felerősödni), a verseskönyvnek az életmű kontextusán belül elfoglalt kitüntetett helyét nem csupán a – (neo)avantgárdtól sem függetleníthető – felerősödött hang és a megszólalás radikalizmusa jelöli ki. Irodalmi emlékezetünk egy sor idézetet, szólamot, versfoszlányt raktároz el. Nem véletlen, hogy a Sziveri-lírából máig magunkban hordozott citátumok vagy verscímekbe foglalt szintagmák nagy hányada épp ebből a verseskötetből eredeztethető. Szemléltetésképpen íme néhány: *Pannon fateknő*, a már említett „nem Páris, sem Bakony” (*Prófécia*), „az égen / szelíd bárányhimlők legegésznek” (*Idill-dal, férfi hangra*), „sarló end kalapács” (*Punktum*), *tők, élet, len*, „remember Attila remember / aki nem ismer nem ember”, „rajtad a sor, Attila – emelj” (*Memóriajáték J. A.-val*), „minden összeomlett” (*Bábjáték*), „apámfia / finita la commedia” (*Húsevők*) stb. Mindenképpen van némi harsányság is ezekben a versszólamokban, de a szókimondás bátorságának öröme is, több idézett szólam pedig épp az erőteljes versindítás szöveghelye. Ha a Sziveri-líra kritikai recepcióján is végigtekintünk, azt is megtapasztalhatjuk, hogy ezek a szólamok, versfoszlányok s azoknak a verseknek a címei, amelyekből kiemeltük őket, nemcsak e költészet kulcsszólamai és -költeményei, hanem – a kettő nyilvánvalóan összefügg – a Sziveri-líráról íródott kritikák, tanulmányok gyakori hivatkozási pontjai is.

A régebbi Sziveri-költeményeket is felölelő, első Magyarországon publikált verseskötet, a *Szajbarágás* (1988) nem sok új verset vonultat fel. Itt a szonettforma lép a barbár és groteszk dal helyébe (bár a *Dia-dalok*ban is volt néhány szonett), ám a műves forma kereteit is a destrukció, az alulstilizálás depoetizáló eljárásai töltik ki. Akár a verscímekből, az ironikusra csavart mottókból és ajánlásokból, a versek főszövegéből is a gyakran kínrímekkel megtámogatott lírai groteszk hangja cseng ki (l.: „a bazár bezár” – *Ma vie*).

A *Mi szél hozott?* (1989) költeményeiben a szonettforma (s általában a tiszta, szabályos forma) a továbbra is kitartott, tudatosan vállalt/választott *barbár* hanggal ütközik. A kötet beszédes című verse a *Magánszféra zenéje*, mely címbeli szintagmán belül a szöösszetétel első felén, a „magán”-on van a hangsúly, s e hangsúly által körvonalmazódik a lírai én pozíciója, aki „szinte kényszeredetten önmagát teszi meg versei kizárólagos alanyának s tárgyának”, s aki „az elmúlás felől szájal a világgal” (MÁNYOKI 1990; Barbár..., 25, 27). „[M]ár csak belül, ha élek // fegyelmezetten rohad a levegő [...] szívemet szorítja a kéreg [...] alig maradt belőlem valami / csupán e csöppnyi méreg” – áll az *Alig valami* című, csupa kisbetűvel szedett, központozást kiiktató szövegében. Groteszk szonettek, groteszk pasztorál és parafrázisok, kínrímek szövik meg a torz külvilág képét, miközben a költő mindinkább lírai énjének pozícióját hangsúlyozza, állapotrajzát részletezi. „Az ironia: módszer / a groteszk: állapot / bevesszük a gyógyszert / mi beteg állatok” – olvasható az ironikus szójátékból gyártott című *Óvszerződésben* (a verscímek ironikus leütéseire, szójátékaira továbbra is érdemes odafigyelni), majd a továbbiakban ugyanez a strófa variálódik, még több iróniát revelálva. Ám a kötet egy előbbi költeményében, az *Appendixben* az alábbi sorok olvashatók a kinttel szembeállított bentről, a világgal szemben álló én-ről: „felold s feloldoz hanyagul az éter / megtudtam végre mi az a katéter” (de megemlíthető akár a *Patkóbéldobogás* című költemény is).

Sziveri posztumusz megjelent két utolsó kötetében a test romlása, a testi leépülés, majd a szenvedés, a halál sorra feltáruló kapui kísértének. A *Bábelben* (1990) a groteszk, az ironia, a profán továbbra is jelen van, a biblikus-mitikus motívumok bármely pillanatban ellentétükbe fordulnak, profanizálódnak. Feltűnő a négysoros strófákból való versépítkezés, a szonettforma további jelenléte, ám a korai Sziveri-líra rímtelen szabad verseihez képest most a klasszicizálódás ad jelt magáról. „A metaforák és versmondatok, a hasonlatok és versszerkezetek, a ciklusok és a kötetkompozíció kimunkáltsága, fegyelmezettsége és arányossága olyan szilárdságot tükröz, mint a kései József Attila-versek rendje és kristályossága. [...] A ziláltsággal és a pusztulással mindketten a versegyedek hallatlan pontossággal megszerkesztett, zárt univerzumait állítják szembe, a megállíthatatlan destruálódással szemben a menekvést és védelmet jelentő megtartó konstruálást” – írja a kötetéről Thomka Beáta (THOMKA 1991; Barbár..., 39). A kötet két különös hozadéka közül az egyik a *Közelharc* című, szerelmes-erotikus verseket tartalmazó versciklus, amelynek versvilágán belül a beteljesülésnek egyre inkább a betegséggel küzdő, elerőtlenedett test vet gátat, a másik pedig a versekben megszólaló én elégikusba forduló hangneme. A kötet két záró verse (*Lógunk feszes zsinegen*, *Bábel*) pedig a Sziveri-líra antológiadarabjai között is reprezentatív helyet

foglal el. Ez a fajta klasszicizálódás, a forma finomítására irányuló erőfeszítések sora s a költemények elégikusba forduló intonációja újabb fordulatot jelent Sziveri János költészetében. A kötet mérnökien pontos, arányos felépítése, a 14–14 versből álló öt versciklus a széthullással szembeni egybefogás, egybetartás konstruáló gesztusára hívja fel a figyelmet – nemcsak a kései József Attila-lírához, hanem a *Razglednicákat* író és más klasszikus lírai műfajokat választó Radnóti Miklóshoz is hasonlóan. Újra nem véletlen, hogy a *Dia-dalok*on kívül a *Bábel* az a kötet, amelyről a legtöbb elemzés, tanulmány, méltatás íródott, s amelynek szövegegyüttesére a legtöbb hivatkozás történik – középpontban a kötet címadó hosszúversével (kulcsversével), amelyen belül lét és nemlét, élet és halál egzisztenciális kérdéseit és stációit bejárva a pokol alvilágának tartományai is feltáruznak, nem kevés és fájdalmas önironiával: „a pokol csak óriási szálloda / száll ide lelkünk száll oda”.

A *Magánterület* (1991) című, szintén posztumusz kötet a szonettekén kívül románcot (a beszédes című *Rákrománcot*) és sanzonokat hoz magával. Az említett költemény egyike azoknak, amelyekben a lírai én a semmivel szembesül („Magam helyén, ha eltűnök tán, / alig picinyke űrt hagyok”). Ennek a kötetnek is vannak antológiadarabjai (például a *Delphoi felé*), s két záró versének utolsó sorai („Túl a kialvadt égen / nem hat a narkózis. Végem” – *Foggal, körömmel*; „Valakit elszólítottak belőlem –” – *Zavar*) egyben a megszólalás utolsó, búcsúzó gesztusaiként hatnak – valahogy úgy, mint Kosztolányi *Őszi reggelijének* zárósoraiban.

*

Visszatérve a Sziveri-líra recepciójához, két mozzanatot tartok lényegesnek kiemelni.

1. A *Dia-dalok* kötetkezdő költeménye, a *Próféciák* botrányt keltő (vö. ZALÁN 1988; Barbár..., 17) kezdő soraira („nem Páris, sem Bakony...”) vonatkozóan többek között az is felmerült, hogy Sziveri grammatikailag/szemantikailag kifordítja a megidézett Ady-verscímet, ennek eredményeképpen pedig a preszöveg szerzőjének címbeli állítását is. Megítélésem szerint a *Páris az én Bakonyom* című Ady-vers és a „nem Páris, sem Bakony” grammatikai/szemantikai összeegyeztethetlensége mögött annak a nem analóg idézetkisajátításnak egyik korai példáját kell látnunk, amely az ezredforduló magyar költészetében fog szinte divatszerű jelenséggé válni. Példaként ide idézem a Parti Nagy-líra hasonló, nem analóg intertextuális eljárásának néhány szintén korai szövegét, amelyek az idézetkisajátítás hasonló, sőt még hangsúlyosabb eseteit vonultatják fel, amikor Parti Nagy Petőfi-, Kosztolányi-, majd József Attila-idézeteket torzít, fordít ki – destruál:

<i>itt van az ősz itt van ujjé</i>	<i>még látszik a főlhő hogy futkoz a tájon</i>
<i>s szép mint mindig énekem</i>	<i>még barna babáját bontja a lomb</i>
<i>istentudja hogy mi okból</i>	<i>még megmeg iramlík hogy megse megálljon</i>
<i>jövök haza a kioszkból</i>	<i>fogadban a plomb</i>
<i>s húzgálom a zörgő avarban</i>	
<i>mint kiskocsit az életem</i>	

<i>úgy nyílnak a völgyben a kerti rezignák</i>	<i>az égben minden este bálnagyár</i>
<i>rigid muskátli tramlí szegfü gaz</i>	<i>flitter hasán és horzsolék</i>
<i>mind lejön értem a síri homály Mond</i>	<i>varrat szegecs</i>
<i>kell hulla világ? eliramlík az</i>	<i>lefejtve zsírját és tejét</i>
	<i>sötétedett</i>

*itt hagysz elalszol máma már
máma már nem hasad tovább
nem öled melled vállad jelzőfényei
szunnyadozik a szakadás
a forma elhagy minek egymásnak
kilopkodott nagy éj van
minek hazudnánk habrolósütőt?*

A példák Parti Nagy Lajos *Szódalovaglás – mintamondatok nulla* (1990) című kötetéből valók, s ismeretes, hogy ez a fajta intertextuális játék majd igazából a *graffitész* (2003) című Parti Nagy-kötetben fog kiteljesedni, gyakorlativá, szinte állandó és állandóan visszatérő költői gyakorlattá válni.

Bár Mátyóki Endre a *Mi szél hozott?* című kötet kapcsán Sziveriről mint „az idézés-kisajátítás talán legrafináltabb művésze”-ről beszél (MÁTYÓKI 1990; Barbár..., 27), Sziveri pedig 1989-ben a Keresztury Tibornak adott interjújában arról vall, hogy „Parti Naggyal a nyelvi leleményesség, az irónia terén” vél felfedezni közös vonásokat (KERESZTURY 1989; 106), 1987-ben, amikor a *Dia-dalok* megjelent, még nem lehetett sokat tudni arról, hogy a *Prófécia*kat és a hasonló idézéstechnikán alapuló költeményeket író Sziveri János nemcsak szinkronban volt a kortárs egyetemes magyar irodalom poétikai történéseivel, hanem néhány évvel talán meg is előzte a palimpszeszteszerű eljárások majdani lírai gyakorlatát. Azaz az ezredforduló palimpszesztikus lírája, szójátékai mintegy felülírták a kritikaírásnak, az irodalmi interpretációnak az intertextualitás mibenlétéről addig körvonalmazódott elgondolását, utólagosan, visszamenőleg is igazolva a „nem Páris, sem Bakony...”-féle Sziveri-idézetek poétikai létjogosultságát.

2. A Sziveri-líra recepciójára vonatkozó második lényeges mozzanatként Virág Zoltán Sziveri költészetéről írott tanulmányát emelném ki (*A test al-kímiája. Sziveri János költészetéről* – l.: VIRÁG 1997), amelyben a szerző Sziveri lírájának egészét, első verseskötetétől az utolsóig haladva, a testi animáció, a testtapasztalat, a betegség- és halálmetafora aspektusából olvassa újra. E tanulmány újszerűnek tűnő felismerése egyrészt abban rejlik, hogy a test leépülése, talajvesztése, a betegség- és halálfenyegetettség nem csupán a „kése” Sziveri-kötetek jellemző vonásai közé tartozik (ahogyan eddig olvastuk, a szerzői biográfiával is párhuzamba állítva, párhuzamban látva és szemlélve a jelenségeket), hanem hogy az egész Sziveri-líra olvasható ebből az aspektusból. Másrészt viszont (az előbbiekkal összefüggésben) abban a tekintetben módosít Sziveri-olvasatunkon, hogy a *Bábel* című kötetben közzétett, *Lógunk feszes zsinegen* című Sziveri-vers egy motívumából (egy betegség-metafórából, a hasüregben féltve nevelt virágéből²) kiindulva egy Danilo Kiš-elbeszélésben fellelt rokon motívum, a hasüregben burjánzó, óriásnarancsra hasonlító, különös virágpárhuzama kapesán *visszamenőleg* jelentéstöbbletet tulajdonít a Sziveri első verseskötetében publikált narancs-ciklus (*A narancs*) verseiben szereplő, az eddigi recepció által nem túl fajsúlyosként megítélt, központi narancs-motívumnak: „Elképzelhető, hogy szándéktalanul, de könnyen meglehet, hogy készakarva utal itt a beszédsubjektum a hasban sarjadzó mérges növény Danilo Kiš által elbeszélt történetére. *A holtak enciklopédiája* (*Enciklopedija mrtvih*) címadó novellájában a Đ. M. hasüregében burjánzó különös virág egy meghámozott óriásnarancsra hasonlít, és Đ. M. életét ez a kapillárisokra emlékeztető, vékony, piros vonalak által behálózott, fölrepedt, hatalmas gumó fogja össze és fonja egybe a halállal. Talán leginkább azért figyelemreméltó és elgondolkodtató egybeesés az iménti, mert Sziveri János már a *Szabad gyakorlatok* idején önálló versciklust szentelt a narancs rejtélyes mivoltának, »tartalmának«, »történetének«, »sorsának«, »időtartamának« és »asztkézisének« magyarázatára, ilyenképpen téve kísérletet az élet folytonos keletkezésének és pusztulásának tükörijátékos értelmezésére. Akkor, amikor még a saját test szótlan húskerekének vesztes belső burjánzásától és a gyógyíthatatlan betegségtől függetlenül állt módjában a lebírhatatlan élet metamorfózisát a narancs gömbszerkezetének arányos felépítéséhez viszonyítani, amelyben minden már ott és akkor végződik, ahol és amikor kezdődik” (VIRÁG 1997; 205–206).

Mindez pedig azt bizonyítja, hogy a Sziveri-líra máig izgalmas olvasatok lehetőségét rejt.

² L.: „bántják a hasamban féltve nevelt virágot / tépkedik belőlem a világot”

Kiadások

- SZIVERI János (1977): Szabad gyakorlatok. Forum Könyvkiadó, Újvidék, Gemma Könyvek 6.
SZIVERI János (1981): Hidegpróba. Forum Könyvkiadó, Újvidék, Symposion Könyvek 58.
SZIVERI János (1987): Dia-dalok. Újvidéki Íróközösség, Újvidék
SZIVERI János (1988): Szájbarágás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, JAK füzetek 40.
SZIVERI János (1989): Mi szél hozott? Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
SZIVERI János (1990): Babel. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
SZIVERI János (1991): Magánterület. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
SZIVERI János minden verse (1994). Kortárs Kiadó, Budapest

Irodalom

- ÁCS Károly (1990): Beteljesült egy költősors. Forrás, 6., 24.
BALÁZS Attila (1990): Fagyni fog. Újvidéki Napló, november 14. = Barbár imák költője, 156–159.
BORI Imre (1998): A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum Könyvkiadó, Újvidék–Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
CSORBA BÉLA (1989): Akár ha szélben ezüstöt reszelnél (Szájbarágás). Magyar Szó, május 27. = Barbár imák költője, 21–23.
DANYI Magdolna (1977): A módszeresség dicsérete – kérdőjelekkel (Szabad gyakorlatok). Új Symposion, 144. = Barbár imák költője, 11–13.
DANYI Magdolna (1993): Sziveri János költészetéről. Holmi, 10. = Barbár imák költője, 85–91.
FOGARASSY Miklós (1990): A Babel. Új Symposion, 3. = Barbár imák költője, 53–58.
FÜZI László (1990): Sziveri Kecskeméten. Forrás, 6., 28–30.
GÉCZI János (2000): Szépsége révén nincs jelen semmi. Sziveri János lírájának természetképe = Barbár imák költője, 68–84.
GEROLD László (2001): Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000). Forum Könyvkiadó, Újvidék
HERCEG János (1990): A bátor tisztesség európai példája. Forrás, 6., 25.
N. HORVÁTH Béla (2008): A líra logikája. József Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest
KERESZTURY Tibor (1989): A forrásvizek barbársága (Sziveri János) = Uő: Féltérpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 91–129.
KERESZTURY Tibor (1992): Trolin Delphoi felé (Magánterület). Alföld, 4. = Barbár imák költője, 59–61.
LOSONCZ Alpár (1990): Időszerűtlen hittel. Forrás, 6., 22–23.

- LOSONCZ Alpár (1999): Nullazuhatagok. Ex Symposion, 28–29. = Barbár imák költője, 101–114.
- MÁK Ferenc (1990): Megkísértő, nagy tisztaság. Forrás, 6., 25–28.
- MÁNYOKI Endre (1990): Attila – emelj! (Mi szél hozott?). Kortárs, 4. = Barbár imák költője, 24–28.
- MARNÓ János (1989): „Felmérni egymást magánügyekben” (Szájbarágás, Mi szél hozott?). Alföld, 11. = Barbár imák költője, 32–37.
- MÁTHÉ Andrea (1999): Áttöretlenül. Ex Symposion, 28–29. = Barbár imák költője, 115–119.
- NÉMETH István (1990): Sorsod volt a vers. Forrás, 6., 24–25.
- RADICS Viktória (1999): Van-e élő költészet? Ex Symposion, 28–29. = Barbár imák költője, 92–100.
- REMÉNYI József Tamás (1995): „Isten báránya nyárson”. Alföld, 8. = Barbár imák költője, 120–131.
- REMÉNYI József Tamás, szerk. (2000): Barbár imák költője. Sziveri János. Tanulmányok, kritikák, esszék Sziveri Jánosról. Kortárs Kiadó, Bp.
- SZKÁROSI Endre (1982): Tervszerű enyészet (Hidegpróba). Mozgó Világ, 11. = Barbár imák költője, 14–16.
- SZŐCS Géza (1990): A csillagszűrő. Forrás, 6., 23.
- SZÖRÉNYI László (1989): Fabatka és Szabadka. Hítel, 16. = Barbár imák költője, 29–31.
- THOMKA Beáta (1987): A Dia- s egyéb dalok margójára (utószó) = SZIVERI 1987; 91–94.
- THOMKA Beáta (1990a): Töménység, szigorúság, fegyelem (Csorba Béla, Danyi Magdolna és Sziveri János verseskönyvéről). Holmi, 2., 232–235.
- THOMKA Beáta (1990b): Test és szellem Bábelében. Alföld, 5. = Barbár imák költője, 45–52.
- THOMKA Beáta (1990c): A megnevezhetetlen. Forrás, 6., 15.
- THOMKA Beáta (1991): A formafegyelem megszenvedettsége (Bábel). Kortárs, 4. – Barbár imák költője, 38–44.
- THOMKA Beáta (2000): Túl ama bizonyos ponton (Magánterület) = Barbár imák költője, 62–67.
- TOLDI Éva (1990): A nyugtalanító harmónia felé. In memoriam Sziveri János. Híd, 2. = Uő: „Összetartozó neszek”. Versről, prózáról. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997. 114–118.
- TOLNAI Ottó (1990a): Eszi az eget. In memoriam Sziveri János. Forrás, 6., 17–19.
- TOLNAI Ottó (1990b): Sziverinek szentelt fekete füzet. Híd, 9. = Barbár imák költője, 143–146.
- TVERDOTA György (1998): A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése. Pannonica Kiadó
- UTASI Csaba (1988): Üzenet a pannon fateknöből. Híd, 4. = Uő: Vér és sebek. Tanulmányok, kritikák. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994. 216–219.

- VÉGEL László (1995): Mennyei földönfutó. Népszabadság, március 4. = Barbár imák költője, 151–152.
- VIRÁG Zoltán (1997): A test alkímiája. Sziveri János költészetéről = Uő: A szomszédság kapui. Tanulmányok. zEtna–Basiliscus, Zenta, 2010. 189–211.
- ZALÁN Tibor (1988): A húsdaráló előtt (Dia-dalok). Kortárs, 9. = Barbár imák költője, 17–20.
- ZALÁN Tibor (1990): János volt, pannóniai. Élet és Irodalom, február 9. = Barbár imák költője, 153–155.
- ZALÁN Tibor (1991): Féreg kaparász a lélek falán. Tiszatáj, 12. = Barbár imák költője, 132–142.

A POET IN PANNONIA *On János Sziveri's lyric poetry*

The paper deals with János Sziveri's lyric poetry, its critical reception and the cult surrounding the author and his opus. From the perspective of more than two decades we can have an overview of the poet's oeuvre, the directions of contemporary and subsequent critical receptions, as well as of those events and manifestations of his cult which have been aimed at keeping the author's name and opus circulating and alive. The study makes an attempt at marking the phases within Sziveri's creative period, the characteristics of these periods and also, covers such important issues in the reception of his works, which the manifestations of contemporary literature overwrote, or have since then modified the readings or interpretations of Sziveri's lyric poetry.

Keywords: János Sziveri, Lyric poetry, critical reception, cult, intertextuality.

BENCE ERIKA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erikazambo@eunet.rs

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ *ARANYSÁRKÁNY* CÍMŰ REGÉNYE A TÉRSÉGI VÁROSTÖRTÉNETI DISKURZUSBAN*

The Novel *Aranysárkány* by Dezső Kosztolányi
in the Regional Town-history Discourse

Szenteleky Kornél *Isola Bellájától* kezdődően létezik a vajdasági/térségi irodalomnak egy olyan vonulata is, ahol a *Város* és a hozzá kapcsolódó létformák állíthatók „történetiség”-gel (nem a történelemmel) összekapcsolható jelentések szolgálatába, azaz a város múltjának más-sága képez jelentést. Számos vajdasági regényben megképződik a cselekmény terét jelentő város hangulata, a kisvárosi élet akár központi jelentéssé, anekdotává is formálódhat (Kosztolányi Dezső *Pacsirta* [1924]), ezekben azonban a megírás aktuális jelenének városa jelenik meg determináció kis világával, míg az általunk vizsgált városregényekben egy olyan múlt, amelynek történeti és jelentési folyamatosan beavatkoznak a jelenben élők sorsába: az abszolút múlt közmegegyezései képe és a hozzá idomulni, hasonlatossá válni képtelen jelen idő problematikája nyer így sajátos horizontot. Ezek a regények – az anekdotikus formáktól eltávolodva – a múlt mássága által determinált kisvárosi létforma megjelenítésének metaforikus eljárásait, a történet/történetek helyett kibontott metafora jelentésközvetítő lehetőségeit és képi eszköztárát érvényesítik. Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* (1925) című regényét ebben a „várostörténeti” diskurzusban, s központi metaforái („sár és por”) jelentéskörében vizsgáljuk.

Kulcsszavak: a Város, várostörténeti diskurzus, vajdasági magyar irodalom, elő- és utótörténet, szabadság, sár és por.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektuma keretében készült.

„Lovas Ildikónak és elbeszélőjének Városa van, városának modellje Szabadka...” – szögezi le a vajdasági magyar novella létformáit vizsgálva, de a regény (ez esetben a *Kijárat az Adriára* című Lovas-regény) szinkron alakulásaira és mozgásaira is reflektálva Hózsza Éva (HÓZSA 2009; 133). A térségi várostörténeti diskurzusok mibenlétének és viszonyrendszereinek feltérképezése pillanatában e megállapításból a „Városa van” kitételt szeretném kiemelni. Nyilvánvalóan az irodalom hálózatos szövevény, illetve az irodalmi mű „történő esemény” jellege játszik közre abban, hogy a kiemelt állítás egy másik regényt emel be szövegvonatként e vizsgálati körbe, sőt, következő lépésként akár egy mítoszkritikai elméletet. Háy János 1996-ban napvilágot látott *Dzsigerdilen* című regénye fülszövegében olvashatjuk (Lovas Ildikó első novelláskötete, a *Kalamáris* 1994-ben, első regénye, a *Meztelenül a történetben* 2000 során jelent meg): „Van neki cselekménye, szerkezete, stílusa – van neki mindene. Van benne hősiesség, kaland, szerelem, vér – van benne minden. Ez egy rendes regény” (HÁY 1996; fülszöveg). Northrop Frye a regény és a románc jelenségéről, viszonyáról, egyiknek (leginkább a regénynek) a másik poétikai formába való átcsúszásáról értekezve mondja *A kritika anatómiájában*, miszerint „minél nagyobbra növekszik egy regény váza, annál nyilvánvalóbban kitetszik történeti jellege” (FRYE 1998; 265). Az idézett – a város, illetve a kaland elbeszélése szervezte narratív struktúrákra, illetve az elbeszélés tágassága alakította kompozícióra vonatkozó – reflexiók elsősorban a történetelbeszélés szerepére s nem egyértelműen a történelmi múlt jelentésségére utalnak. Vagyis Lovas esetében a várostörténet csak annyiban multságos (a címevel is fontos elbeszélői argumentumokat közvetítő *Meztelenül a történetben* elbeszélője nevezi „multságos, bodzailatú” [LOVAS 2000; 61] városnak Szabadkát), amennyiben elbeszélésébe behozza a múlt szövegtapasztalatokon alapuló távlatát. Az idézett utaláshoz képest csak néhány sorral lejjebb nevezi a várost „regényes és multságos” (uo.) városnak, ahol a regényesség ismét nem egyszerűen az érdekes, hanem a történetet közvetítő jelentésében szerepel. S amennyiben volna olvasó – de feltételezésem szerint nincs –, aki nem ismerné fel azt a regénydiskurzust, amelynek szövevényében a Lovas-regény megjelenítette várostörténet értelmezhető és látható, annak az elbeszélő fel is fedi ezeket a kódokat, Kosztolányi regényeire és Csáth novelláira reflektálva e kontextusban; mi több, ennél konkrétabb utalással többször is megnevezve Pacsirta szüleit és Hildát mint regényhősöket (i. m. 59., 65).

Feltételezésünk szerint a térségi magyar irodalomban létezik és alakul egy várostörténetinek nevezhető regénydiskurzus, egy, a múltat jelentés szolgálatába állító műfaj, a történelmi regény egy változata, amelyben városok múltja, története, szellemisége és kultúrája határozza meg az elbeszélő jelen-

ben élők sorsát, s ahol ezek, az emberek sorsában tükröződő történetek nem tömegélményt (pl. háborús vagy forradalmi eseményeket), hanem szellemi, sőt szövegképződményeket jelentenek: kulturális alakzatok, szellemi és művészeti irányzatok, társadalmi létformák, művészi és irodalmi beszédmódok, művek létrejöttét – a szecessziótól az anekdotán át a hazugság létformájáig. (Ilyen kontextusban beszélhetünk a Szabadka-regényeken kívül Zombor-, Verbász-, vagy Becskerek-regényekről¹ is.)

E dolgozat keretében nem térek ki és nem vizsgálom a város-, vagy művelődéstörténeti regénynek nevezett (BENCE 2009) műfajtypus kérdéskörét, csupán a műfaj- illetve szövegdiskurzusokat indukáló legfontosabb poétikai mozzanatokat és jelenségeket emelem ki. A *Meztelenül a történetben* a lakosai sorsát determináló város történetének feltérképezése, „kinyomozására” vállalkozó elbeszélője saját, a térségi várostörténeti diskurzusba illeszkedő „nagyelbeszélésének” hagyományát Csáth Géza novellisztikájára, illetve Munk Artúr(–Havas Emil–Csáth Géza) regényírására történő reflexiók mellett Kosztolányi Dezső *Pacsirta* és *Aranysárkány* című regényeiben jelöli meg. „Ha egyszer sikerül magasabbra állítani az egyén szabadságának fokmérőjét, már senki nem fogja érteni Kosztolányi regényeit, Csáth novelláit, a Palics vizébe halált ugró szerelmespárokat...” (LOVAS 2000; 65) A nyomozás célja tehát kideríteni lehetséges-e, „hogy egy város határozza meg a benne lakókat?” (i. m. 66); hogy lehetséges mégis, hogy „megmaradhatott ... annyiféle mentalitás, történelmi furcsaság metszéspontján Szabadka, annak ellenére, hogy olyan kegyetlen beleszületett lakóival” (uo). A városnak ezt a determinatív jellegét Novák Antal is érzékeli, amit az elbeszélő kimondatlanul, egy viszonyrendszerben érzékeltet számunkra: „Mekkora a világ. Sárszeg ezen csak kis pont. Vannak fővárosok, hol az ilyen gyötrődés érthetetlen volna” (KOSZTOLÁNYI 1983; 259). Természetszerűleg vetődik fel bennünk a kérdés, *milyen* hát ez a város?

Az *Aranysárkány*ról szóló értelmezések rendre felvetik Sárszeg antropomorf jellegét. Odorics Ferenc a regény elliptikus szerkezetét vizsgálva állapítja meg, hogy „az antropomorfizáció szubsztanciális ereje szinte emberfejekkel labdázik” (ODORICS 2007; 127) – nem kell külön részletezni, a magyar líra történetének mely dezillúziós rétegét nyitja meg ezzel az utalással, erősítve bennünk a Sárszeg-lét, a szabadkaiság elviselhetetlenségének képzetét. Lovas regényében „kacér nő, tűri, hogy elhalmozzák”, sőt

¹ Kosztolányi Dezső: *Pacsirta* (1924), *Aranysárkány* (1925); Farkas Geiza: *A fejnélküli ember* (1933), Molter Károly: *Tibold Márton* (1937), Herceg János: *Két világ* (1972), *Módosulások* (1989), Bordás Győző: *Fűzfásip* (1922), *Csukódó zsilipek* (1995), Lovas Ildikó: *Meztelenül a történetben* (2000), *Kijárat az Adriára* (2005), Vasagyi Mária: *Silentium* album (2002) etc.

„hiú ribanc”, amely ugyanakkor „sebezhető és védtelen” (LOVAS 2000; 70), mint amilyen a nő szubjektum kettőssége („méreg s méz” [Madách Imre], Lovasnál: „titkok és pletykák városa”, „gyönyörű és szomorú történetek” tere [uo.]) is rögzült tudatformákban; toposzokban és sztereotípiákban. A „nőváros” képzetköre nemcsak a „Budapest nőváros” (Kőrösi Zoltán) vonalon, de egy térben közelebbi analógia révén is utat nyit ún. városdiskurzusok felé. Grecsó Krisztián *Tánciskola* (2008) című regényében olvashatjuk: „Az Alföldön asszonyok a városok, nem kamaszlányok, mint a Dunántúlon” (GRECSÓ 2008; 38). Az elbeszélő itt is az antropomorfizáció erotikus többletét emeli ki a nőváros jelleg attribútumainak leírásában: „Feketeváros asszony, két gyerekkel és elnyűtt keblekkel, Tótváros pedig szikár, apró testű, mégis dús mellű anya, aki ha haragszik, úgy a combja közé szorít, hogy megakad benned a szusz...” (Uo.) Női testképek jelennek meg a hasonló helyén, amikor Novák Antal lelki válságát hasonlattal érzékelteti az elbeszélő: „Novák kimerült ebben a meddő körfutásban, mely mindig egy pontra tért vissza. Gondolatai, máskor oly rendezett, tiszta gondolatai összegubancolódtak, *mint hosszú, női hajszálak* (B. E. kiemelése), s nem tudta kibogozni őket. Maga sem értette, mit akar már, halálos fáradtság borult elméjére. Férfiesze, férfigolikája csődöt mondott. Úgy rémlett, hogy egy szörnnel birkózik, mely erősebb nála, s kijátssza őt, elsiklik ujjai közül” (KOSZTOLÁNYI 1983; 102). A női és a férfi princípiumok különválasztása (a „férfiesz” nem tud mit kezdeni a női lélek „összegubancolódtott hajszálak” képében megnyilatkozó ösztönszerűségével!) révén már egyértelműsödik bennünk az utalás: a Novák lelkében jelentkező s eluralkodó szörnyeteg a női nemiség („hiú ribanc”) képe. Lovas regényében ez a feminin-maszkulin különállóság ugyancsak megjelenik egy szinte – az ellentétesség és a fokozás alakzatainak következetesen véghezvitt alkalmazása révén – allegorikussá növesztett képben. Ezek szerint a „kacér nő”(város) Szabadka nőisége a maszkulin princípium, az erő és a tett révén válik egyértelművé: „Az időt csak február táján szoktam észrevenni, amikor a városban metszik az ostorfákat. Lekopaszítják őket kék ruhába öltözött férfiak. Véres táncot járnak a kopasz lombok körül. Gondolom, ez a művelet vérrel jár. Mint a megújulást szolgáló minden cselekedet. Erőtlen férfiak, mint kék angyalok, hadonásznak motoros fűrészekkel az öreg fák feje búbján. Fáitól lesz asszonyosan kacér a város, tudom jól. Nem is csoda, hogy szűksége van hozzá a férfiakra. Különben nem tudná olyan finoman rezegetetni a leveleit, lehelni a hűvöst, táncoltatni ágait. Rendben van” (LOVAS 2000; 67). A városra rátelepedő mitikus időben összekeverednek az érzékek: „Árnyakkal táncolok, öregasszonyokként férfit rendelek a tangó mellé, vagy csak hallgatom, hogyan zöldülnek az ostorfák” (i. m. 68). Másutt: „Csak ez a város van, pontosan kókadozó ostorfaival, amelyeket

minden februárban kék ruhás angyalférfiak – az idő múlása – ébresztenek fel álmukból, hogy nőivé és csábítóvá tegyék a várost, hogy az patkányszerellemmel láncolja magához lakóit” (i. m. 69). A Grecsó-regény világában pedig olyanok az alföldi városok, „amelyek az erős markot és a férfias mozdulatokat szeretik, ha ölelés közben a fenekükre sóznak, ezek a helyek sokkal könnyebben kitárják magukat, odaadják a csecsük, ölük, szájuk, sőt minden járatukat, ám ez mégsem jelent feltétlen odaadást. [...] az ilyen férfit szeretik, és ha megkapják, ők is átadják magukat...” (GRECSÓ 2008; 37). A természet lecsupaszításának (rituális „magunkévá tételének”) folyamata az *AranySárkány*ban is a kényszerű rendet felszabadító ösztönök elszabadulásának jelentését közvetíti: „Vad kirándulók érkeztek, rohamcsapatokban estek az orgonabokrokra, s egy szempillantás alatt letarolták. Gyerekek másztak fákra, madárfészket csenni. Bokrok fecsegték embernyelven, fák gondolkodtak emberagyvelővel, s a kövekben is emberszív dobogott. Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat. Zsongott az erdő. Megdézsmálták, kifosztották, ellopták mindenét. Gázolták virágait, veszedve tördösték harmatos ágait, belélegezték a fűszerszámát. Agg nénikék úgy szagolgatták a jácintot, mintha azonnal megszépülnének tőle. [A Lovas-regény elbeszélője: „...öregasszonyként férfit rendel” a tangó mellé, miközben „*az idő, valami férfi*” (LOVAS 2000; 68).] Közben a még álmos égen egészen fölébredt a nap. Diadalmas tűzárral borította a tájat, átnyilalt rézsút sugaraival a lombokon, sárga pocsolyákban forr a ténye, melengette a vért, csiklandta a kebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkéig feszítve az életkedvet, melyben dac volt, kihívás, életkedv és halálkedv is” (KOSZTOLÁNYI 1983; 12).

Grecsó Krisztián korábbi, *Isten hozott* (2005) című regényének cselekménytere *Sáraság*, ami nemcsak konkrét térbeli orientációkat (Sárrét mint tájegység) közvetít felénk, de a tér/időérzékelés és világértés transzcendenciáját is átveszi az alföldi városmitológiákból és -regényekből, amelyeknek általános érvényű metaforája a por képzete és az olyan kapcsolódó jelentések, mint a sár jelentésköre. A *Tánciskolában* (a tánc itt is „élettánc”-ot: történetet jelöl!). Szalma Lajos világértését idézi az elbeszélő, amikor kifejti: „Van itt valami szagos, lucskos, könnyörtelen állandóság, ami bezárja és megemésztí azokat, akik nem menekültek el, és alattomosan provinciálissá züllesztí őket. Az alföldi kisszerűség fertőz, mint egy sokáig lappangó kór, a nyitott és tájékozott embereket látogatja, serkéket hagy, akár a tetvek, aztán éppen úgy kerül a napvilágra, mint a tetvesség az iskolában, ostobán, a baráti közösség előtt, mikor a legkevésbé számít rá, és talán elbizakodott is. A beszűkülés a gondozott lelkeket szereti, azokét, akik kitekintenek, küzdenek, olvasnak, színházba és moziba járnak, néha még a fővárosba is” (GRECSÓ

2008; 38). Kosztolányi-monográfiájában Bori Imre is azt a „holtponthelyzetet” jelöli meg Novák Antal végzeteként, „amely már a *Pacsirta* lapjain adott volt, itt, az *Aranysárkány*ban teljessé lesz”, s amelynek legfontosabb jellemzői a világ megmerevedése, „amely a megoldások és a lehetőségek körét egészen szűkre vonja” (BORI 1986; 151–152). Lovas regényében ez az állapot a szabadság legkisebb fokával, az individuális gondolkodás lehetőségének hiányával azonos, amely különösen az intellektueleket és a művészeket, a másként gondolkodókat sújtja: „A szabadság foka ebben a városban mindig is picinyke volt. Már *Pacsirta* szüleinek is komoly gondja adódott abból, hogy néhány napra magasabbra állította a fokmérőt. Hildának meg – hasonló szertelensége miatt – apja öngyilkosságának terhét kellett magával vinnie. Mert a szabadság foka olyannyira picike, hogy szinte nincs is. Vagy mondjuk inkább úgy, a szabadság legmagasabb, elérhető foka az, ha úgy élsz, hogy nem történik veled semmi” (LOVAS 2000; 59). Novák Antal pedig munkájának kudarcát magyarázza az alföldi tájban rejlő kisszerűséggel és intellektuális csöddel: „...a földműveshez hasonlította magát, ki a magot elveti, s gondoskodik, hogy alkalmas talajra találjon. Csakhogy a mag vagy televényre hullik, vagy sziklára. Ha jó földre esik, akkor minden közvetítő nélkül megfogad, a szél is elröppenti oda, és ha rossz földbe kerül, akkor a legjobb földműves se tehet semmit. Fölöslegesnek ítélte munkáját. Amennyiben pedig többre vállalkozott, kudarcot vallott. Formálni akarta az életet, mely végtelen és esztelen [...] Az istenek megbüntették érte” (KOSZTOLÁNYI 1983; 280–281). Lovas antropomorf Szabadkája ugyancsak megbünteti a másként gondolkodókat, a *másmilyeneket*, akik „betegévé válnak az ő változásainak.” (LOVAS 2000; 63). Elbeszélőjének „van erről egy elmélete” – mondhatnánk: „története”. „A mi alföldi városunkat homok és por veszi körül” (uo. 62), Szabadka „az alföldi tunyaság városa” (63), „megeszi az embert a por és a maradiság” (64) – mondja. Mind az alföldi tájegységet, mind a por és a sár fogalmát a maradiság jelképeként azonosítja az elbeszélő. A homok, a „finom szemcsés anyag”, a lakosok tüdejét és szemét teszi tönkre elsősorban, majd betemeti a lelkeket. De nemcsak ennyiről van szó. A síkvárosi-porvárosi létforma nemcsak az érdektelenség és az új befogadására való képtelenség (a parlagiság) sajátságát hordozza magában, hanem a depresszióra és a látomásokra való hajlamot is. Története ennek a két állapotnak, a bárgyúságnak és a látomásosságnak a váltakozásából tevődik össze: a szellemi-társadalmi katasztrófák – történelmének több mint hétszáz éve alatt – mindig a váltakozó ritmusának felbomlásakor, a köztes állapot eszmei légüres terének, értékválságainak következményeként történtek meg. „A két periódus közti fordulópont az, ami tébolyba kergeti a hétköznapi embereket is” (63) – állapítja meg az elbeszélő.

Az *Aranysárkány* világában többször is feltűnik az adott sorsokba látványként is beszívódó és megjelenő por képzete. pl. „Barabás doktor végiglovagolt a városon. Por lepte szarvasbőrrel toldott nadrágját, arca tűzelt a naptól” (KOSZTOLÁNYI 1983; 257). Erről a világról állapítja meg Novák öngyilkossága előtt, hogy benne az életet „csak lázzal lehet élni, mint Hilda és Tibor, vagy erőszakkal, mint Liszner Vilmos. Akármilyen fájó belátni, ez a rend. A nő, kit szépségnek hisznek, alattomoság, a férfi, kit erőnek hisznek, durvaság. [...] Melyik a szebb, melyik a jobb? Kár ezen töprengeni. Kígyó vagy farkas, mindegy. Háládatlanok, de az életrealitás háládatlan. A háládatlanság a törvény. [...] Föladta a harcot. Gyöngé volt hozzá” (I. 281). Lovas elbeszélője szerint „minden emberben külön pokol a szenvedély” (LOVAS 2000; 80), visszatérő szólama, hogy ebből a városból sehova sem vezet út, csak a halálba: „...mi innen, ebből a városból nem fogunk sehova sem eljutni, nem fogunk elindulni és megérkezni, csak a halálba” (Uo. 90). A „valahonnan valahová való eljutás lehetetlensége” nemcsak a zsidók történetét (végül már el sem hurcolták őket a városból: „a halál teherautókon érkezett, temetők mögötti árkokba döntve a külsőbb kerületek lakóit” [Uo.]), de a városban élő intellektuelek („az örökösen indulásban lévő költők és festők” [91.]), illetve az író-elbeszélő életét is áthatja. Ellen-perspektívaként nagy távlatok, Ausztrália vágyott úti célja tűnik fel. Novák Antal a vele történetek, magánéleti és közösségi szerepében történt megaláztatása után Velencébe vágyik – de természetesen csak a halálba érkezik meg. Keveseknek adatik meg a város elhagyásának felhőtlen öröme (legkevésbé Novák Hildának), s még kevésbé a másutt maradás, az új városra találás boldogsága.

2008-ban jelent meg Nagy Abonyi Árpád *Budapest, retour* című regénye, amely a délszláv háborúk által pokollá vált Porvárosból (a regényben is ez a neve a városnak, tehát a városregény-hagyomány nyílt vállalásáról van szó!). Budapestre menekült/emigrált nemzedék története, köztük az elbeszélő, aki Esti Kornélként mutatkozik be az új lakhelyén, másoknak művész- (pl. Picasso) vagy ún. beszélő nevük van, mint Mosolynak, akinek sorsa demonstrálja a Porvárosból a halálba való megérkezés legendáját: a Normafánál akasztja fel magát úgy, hogy a szája tele van földdel.

A halálkeresés alföldi/porvárosi/sárszegi/sárasági magatartásmintája – több városregény is ezt a jelentést közvetíti felénk – valamilyen formában összefügg a földdel (vagy – tovább bonyolítva a gondolatot: a női princípiumként értelmezett „anyafölddel”) mint ősi-természetes képződménnyel való emberi viszonyok megbomlásával. Vasagyi Mária *Silentium album* címmel 2002-ben megjelent családtörténetében Énekes Dédanya a doroszlói kegyhelyre tett zarándoklata során az országút porával, az anyafölddel hűtve keres enyhet a menetelés során kipállott combja fájdalmára, miközben – az

alföldi látomásos létformának megfelelően – megjelenik előtte a Szűzanya. Fogadalomból két gyermekét is felajánlja a Mindenhatónak, de ezzel korántsem váltja meg családját a reá váró katasztrófától. Emil nevű fiát pappá szentelését követően nemsokára elviszi a tüdőbaj, lánya pedig Mária Lujza főtisztelendő nővérként szégyelli, hogy fivérei kocsmát tartanak, ezért megszakítja velük a kapcsolatot. Az anyagi felemelkedés hágsóján mind feljebb kapaszkodó család életét egyéni sorstragédiák sora rendíti meg: csecsemő- és gyermekhalálok, eltitkolt szülések és vetélések, elleplezett gyilkosságok, beteljesületlen szerelmek, tragédiába fulladt házasságok. Vagyonukat elvesztik, nincstelenné és kifosztottá válnak. Többen, köztük a történetmondó Eszter apja és anyja is, földönfutóvá lesznek: az anyát a Duna, az apát az Indiai-óceán vize nyeli el örökre; így számukra még a sírként fedő anyaföld nyugalma sem adatik meg. A család tényleges pusztulását azonban mégsem a végzetes társadalmi katasztrófák, vagy a vagyoni jellegű ellehetetlenülés, sokkalta inkább az erkölcsi értelmű alászállás okozza. A termőföld birtoklásának vágya (miközben a gazdagság, a kivagyiság, a szerzés és a kapzsiság jelentésével bővül értelme) a legkülönbébb bűnök elkövetésére készíti őket, kezdve az orgazdaság tettétől a másik fél kisémmizésén át a sirgyalázásig. Ez, vagyis a „jó termőföld” metaforája, illetve a világ rendjébe való beavatkozás természetellenes tette (Novák a természettudományos ismeretek nyújtotta szellemi fölényének ígézetében „Istent játszott”!) kísérti Novák Antalt is öngyilkossága előtt. Ugyanakkor van a vajdasági magyar irodalomban, a térségi diskurzusban egy ellenpélda is. Bordás Győző *Fűzfásíp* (1992) című regényében, noha egyik főhőse, Sauer Antal természettan tanár (nem hiszem, hogy véletlen lenne az analógia!), miután megkapja Ú. városba való kinevezését, s nem találja a várost Magyarország térképén, majd a vasútállomásra megérkezését követően a vastag bácskai porba merül a lába, megkísérti ugyan a „porfészek”-be érkezés gondolata – sorsa egészen másként alakul. Sauert ugyanis Ú-ban már eleve olyan szellemi közeg fogadja, amely a világhoz (természeti és társadalmi valóságához) inkább hozzáadni s nem elvenni belőle szeretne. Ú. város múltja is ezt a történetet közvetíti. Amíg Szabadka/Sárszeg lakossága betemette a városon keresztül vezető folyócskáját, addig a másik térben – nagy áldozatok árán – csatornát építettek a másként gondolkozók, a ma is létező s létével a két partján élő népek sorsát alakító Ferenc-csatornát, amely halálút helyett inkább a tespedtségből, elmaradottságból és a halált jelentő mocsárlázból való kivezetés újaként nyilatkozott meg a vidék történelme során.

A térségi magyar irodalom létesülése idejétől, Szenteleky Kornél irodalomteremtő *Isola Bella* (1931) című – a térségi létforma alaprajzát létrehozó – regénye megjelenésétől kezdődően működik ez a várostörténeti regény-

modell irodalmunkban, s képez szövegközi vonzataival állandó diskurzust. Remélhetőleg sikerült valamelyest láttatnunk e dolgozat keretében, hogy Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regénye hogyan teremt ehhez a beszédmódhoz hagyományt.

Kiadások

- BORDÁS Győző (1922): Fűzfásip. Forum, Újvidék
BORDÁS Győző (1995): Csukódó zsilipek. Forum, Újvidék
GRECSÓ Krisztián (2005): Isten hozott. Magvető, Budapest
GRECSÓ Krisztián (2008): Tánciskola. Magvető, Budapest
HÁY János (1996): Dzsigerdilen. Pesti Szalon, Budapest
KOSZTOLÁNYI Dezső (1983): Aranysárkány. Szépirodalmi, Budapest
LOVAS Ildikó (1994): Kalamáris. Forum Könyvkiadó, Újvidék
LOVAS Ildikó (2000): Meztelenül a történetben. Forum Könyvkiadó, Újvidék
LOVAS Ildikó (2005): Kijárat az Adriára. Kalligram, Pozsony
NAGY ABONYI Árpád (2008): Tükörcelek. zEtna, Zenta
SZENTELEKY Kornél (1993): Isola Bella = Sz. K. Nyári délelőtt. Egybegyűjtött novellák, regény 1923–1933. Utószó: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Újvidék
VASAGYI Mária (2002): Silentium album. Forum Könyvkiadó, Újvidék

Irodalom

- BENCE Erika (2009): Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében. Napkút Kiadó–Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest
BORI Imre (2007): A jugoszláviai magyar irodalom története. Forum Könyvkiadó, Újvidék
BORI Imre (1986): Kosztolányi Dezső. Forum Könyvkiadó, Újvidék
FRYE, Northrop (1998): A kritika anatómiája. Fordította Szili József. Helikon Könyvkiadó, Budapest
HÓZSA Éva (2009): A novella Vajdaságban. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollegium, Újvidék
ODORICS Ferenc (2007): Mit rejt a ládika? (Az Aranysárkány elliptikus szerkezete). = Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön. Szerkesztők: Hózsá Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv. Városi Könyvtár, Szabadka

THE NOVEL *ARANYÁSÁRKÁNY* BY DEZSŐ KOSZTOLÁNYI IN THE REGIONAL TOWN-HISTORY DISCOURSE

Beginning with *Isola Bella*, a novel by Szenteleki, Vojvodinean/regional literature has a trend in which the *Town* and the existential forms related to it can be placed into the service of meanings related to “storyness” (i.e. not to history), or to be more precise, it is the differentness of the town’s past which creates the meaning. In a number of novels written in Vojvodina, we find a depiction of the atmosphere of a town, and this makes up the space for the events; this small-town atmosphere can turn into the central meaning or an anecdote (Kosztolányi Dezső *Pacsirta* [1924]); in these novels we are presented the image of the town with its little world of the actual time of the writing of the book, but in those town-novels that we have studied, the events and inferences of the past continuously intervene with the fate of the living in the present; in this way, the conflicts caused by the present times being unable to comply with the overall accepted image of the past are given a specific scope. These novels – by moving away from the anecdotic forms – make use of the metaphoric operations for depicting the small-town form of existence determined by the differentness of the past, and the possibilities of conveying meaning by unfolding metaphors and their stock of imagery. We have analysed Kosztolányi’s novel *Aranyásrkány* (1925) in this “town-history” discourse and the meanings of its central metaphors: mud and dust.

Keywords: the Town, town-history discourse, Hungarian literature in Vojvodina, pre-and post-history, Szabadka-likeness, mud and dust.

HÓZSA ÉVA

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,
BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
hozsaeva@eunet.rs

A LOMTALANÍTÁS IRÁNYAI – A LOMTALANÍTÓ KÉPLÉKENYSÉGE

Tolnai Ottó Barnabásának lehetséges előképe

The Trend of Clearing Out – Flexibility of the Street Cleaner *Possible archetype of Barnabás in Ottó Tolnai's writing*

Ez a vizsgálat a rend utáni vágyakozás sokrétű problémáira, intertextuális kapcsolataira irányul. Középpontjában Kosztolányi Dezső és Tolnai Ottó utcaseprő figuráinak komparatív megértése áll, de a konkrét szövegek és szöveghelyek értelmezése a hálószerű kapcsolatok felfedésére is lehetőséget ad. Hogyan lett a lomtalanítás a huszadik és huszonegyedik század kiemelkedő problémája, az utcaseprő pedig képlékeny figurája még a vajdasági magyar irodalomnak is? A tanulmány kitér az alakmás diskurzusára és a hulladék látványára, amely balkáni sztereotípiaként működik és működött a huszadik század kilencvenes éveiben. Az ironikus elbeszélői nézőpontok esélyt adnak a tisztulás, az ehhez kapcsolódó öninterpretáció és a tisztálátás bonyolult megközelítésére, rend és rendetlenség összetartozásának feltárására.

Kulcsszavak: látvány, utcaseprő, trauma, feleslegesség, hulladék, a seprő művésze, lelki nagytakarítás, sztereotípiák, alakmás, idő, hierarchia, távlat, magánszféra.

„Szeméthyány van” (Kosztolányi Dezső: *Utcaseprő*)

Kosztolányi Dezső „rajza” 1934-ben jelent meg *Az utcaseprő meg én* címmel, majd a *Tengerszem* (1936) című novelláskötet ötödik alciklusába (*Tollrajzok*) került be, ekkor már *Utcaseprőként* (KOSZTOLÁNYI 1936; 340–341). A szövegben továbbra is az öreg, szakállas utcaseprő és a pa-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

pírfüggő, (ön)ironikus nézőpontú én-elbeszélő viszonya, „némajátéka” áll. Szegedy-Maszák Mihály monográfiája a *Tollrajzok* vonatkozásában a műfaji átjárhatóságot, illetve irodalom és publicisztika, széppróza és esszé, elbeszélő és értekező próza határainak elbizonytalanítását nyomatékosítja (SZEGEDY-MASZÁK 2010; 356–357).

Kosztolányi szövegvilágában nem idegen arcél az utcaseprőé (*Akarsz-e játszani? Intés az öregebbek tiszteletére* stb.). Az *Utcaseprő* című szövegben a tétlen utcaseprő kiábrándító látványa idegenként hat az ünnepélyes, mesebeli, kosztolányis arany őszben. Az idős ember céltalanul hordozza nyírfa seprőjét, feleslegesség-érzete messziről is felfedezhető. A hozzá közelítő elbeszélői látásmód a leépülés stációira, sőt a tágabb gazdasági problémák optikai allúzióira összpontosít: „Amint, már nyugodtabban tovább haladok és közeledem az utcaseprőhöz, látom, hogy a kocsíút tiszta és az éles nyírfa seprő csak a köveket kapirgálja, merőben céltalanul. Minden öt–hat lépésre akad egy sárga levél, melyet a tékozló ősz hullatott oda, ajándékul. De ez nem szemét. Ha ez szemét, akkor az arany is az. Szeméhiány van. Az utcaseprőnek voltaképp nincs dolga. Ő maga is érezheti ezt, mert meg-megáll, rákönyököl seprőjére és sóhajt. Nyilván a jövőjére gondol, attól tart, hogy szemét híján lassanként fölöslegessé válik, hogy őt is elbocsátják, szélnek eresztik, mint annyi mást, és öregkorára kenyér nélkül marad családjával” (KOSZTOLÁNYI 2008; 381).

Az elbeszélői ötlet (munkát adni az utcaseprőnek!) csattanószerűen működik a szövegben, ugyanis az utcaseprő lába elé tudatosan leejtett papírlap, melyet az író én-elbeszélő eredetileg a kocsíúton akart orvul eldobni, hálás tekintetre és további foglalatosságra készíteti a lehangolt köztisztasági alkalmazottat. Az öreg utcaseprő felismeri, hogy nem ő, hanem az elhajított papírlap vált feleslegessé, és amíg van szemét, addig az utcaseprői létmód is perspektivikus. A tisztító tevékenység és az elbeszélő látványosan, szertartásos gesztussal leejtett papírlapja azt a performatív nézőpontot erősíti, amely már a novella elején megjelenik. A papírokra, az elveszett kéziratokra utaló elbeszélő a bal zsebében találja meg azt a jelentéktelen papírlapot, „sorsjegyzéket”, amely rádöbben a szelekció problémájára, majd a következő önreflexióra ösztönzi: „Semmi szükségem ilyesmire. Nekem sohase volt sorsjegyem. Azt tapasztaltam, hogy sorsom gyászos-cifra színjátékához nem kell jegy, beengednek engem arra a nézőtérre jegy nélkül is. Oda is szabadjegyem van” (KOSZTOLÁNYI 2008; 380).

A város, a városi utca olyan, mint a színház, az utcaseprővel kialakított gesztusnyelv ugyancsak színjáték. Erre az utcai nézőtérre mindenki bemehet, sőt a nézőtér a szerepcserére és önkifejezésre is esélyt ad. Utcaseprő előtt nem illik szemetelni, viszont szemetelés (a szemét „ajándéka”) nélkül

nincs szükség utcaseprőre. A szeptember reggeli közjáték csak képzeletbeli beszédaktust eredményez. Az elbeszélő ironikus képzelőereje a konvencionális hierarchikus viszonyt, a lefokozottságot hangsúlyozza, miközben a *Házi dolgozat*hoz hasonlóan elmosódik a határ elbeszélés és belső magánbeszéd között (SZEGEDY-MASZÁK 2010; 377). Az egyes szám első személyű elbeszélő belül töri meg a „csenddramaturgia” követelményeit: „Az utcaseprő rám pillant, végtelen hálával, mintha ezt mondaná: »alázatosan köszönöm, nagyságos úr, a kezét csókolom«. Aztán boldogan tovább seper” (KOSZTOLÁNYI 2008; 381).

Az öreg utcaseprő egy uniformizált, profán világ *tartozéka*, ő „a tisztaság rögeszméjének törvényesített hivatalnok, szürke sapkában és szürke egyenruhában” (KOSZTOLÁNYI 2008; 380), aki véget nem érő, sziszifuszi munkát végez, ennek ellenére rosszul érzi magát a megszakított munka szituációjában. Az utcaseprő és az elbeszélő lelki takarítása, önértelmezése a tét, ehhez pedig – az elbeszélő ironikus, önreflexív nézőpontjából – hulladékok kellenek. Az írói és az utcaseprői pozíció/szerep a papírhulladékok révén kapcsolódik egymáshoz, a hiábavaló lajstromoktól való szabadulás, a rend vágyának problémája, a papírok visszakérdezése modern kortünetként is interpretálható. Kosztolányi Dezső *Költők 1934-ben* című cikke (*Színházi Élet*, 1934. szeptember 16.) például egy változó kor makacs gyermekére hivatkozik, aki a „mi” helyett ezt a gyermeki szót ismételteti: „én”. Az *Utcaseprő* karakterrajza szintén az „én” felismeréséig halad, addig, amíg az elbeszélő és az öreg utcaseprő megérti egymást, egymás gesztusait is interpretálni tudja, a szubjektum identifikációja pedig a másik által válik megvalósíthatóvá. Az utcaseprői önazonosság definiálásához hozzátartozik a rendetlenség, a szemetelés által áll helyre a világának rendje.

A lehulló őszi levelek ugyancsak a szubjektum fontosságát hangsúlyozzák. Egyelőre öt-hat lépésként található egy-egy levél. A levelek a kora őszben szétszóródnak, egyéni módon élik meg lehullásukat. Erre az *Utcapad* című Kosztolányi-tollrajz tér ki hosszabban, amelyben a tűnődő elbeszélő a látvány hatására egy haláltípológiát konstruál: „Nézegetem, hogy halnak meg a levelek. Minden levélnek út egyszer az órája. Az órának egy percében, a percnak egy másodpercében le kell hullaniuk. Soha, míg a világ áll, nem kerülnek többé föl a gallyra. Ez a pillanat ünnepélyes. Mindegyik más és más módon pusztul el. A levéltragédia is egyéni. Van olyan, akit a szél lebbent el, de van olyan is, aki sárgán, kiszáradtan, a végelgyöngülés görcsével kapaszkodik a fába, mindaddig, amíg lehet, aztán megadja magát a másíthatatlannak, lepottyant, elvegyül az avarral. Némelyek halálos röpülésükben még egy hosszú ívet írnak le, mintha késleltetni akarnák a megsemmisülést. Ezek hattyúdaluikat éneklék. Némelyek párosával távoznak el. Ezek a »szerelmes

levelek». Némelyek pirosak a láztól. Ezek a betegek. Némelyek pedig szinte várják, hogy végük legyen, teljes súlyukkal merőlegesen zuhannak a földre, mintegy megkurtítva az utat, önkéntesen. Ezek öngyilkosok, akik a hatodik emeletről ugranak le.” (KOSZTOLÁNYI 2008; 440)

A képiségre, a Kosztolányi-rajzokban megnyilvánuló hálószerű kapcsolatokra Thomka Beáta következő meglátásai utalnak: „A novellák s a rajzok nemcsak megőrzik, hanem kidomborítják a szemléletességet, ami képi és motivikus összefüggések nyomósításában, a történet lefokozásában s az elbeszélés kifejezőségének növelésében nyilvánul meg. A lírában a chanson, a prózában a képszerűen statikus hangulatrajz és az érzelmességet, vizuális élményszerűséget előtérbe állító, nem fabuláris típusú novella Kosztolányi jellegzetes műformája. Az elbeszélő is lírai szubjektum módjára viselkedik, aki nem kívülről, hanem belülről közeledik a dolgokhoz, s ábrázolásmódját nem az epikus távolságtartás, hanem a beleélés, a beleézés és az azonosulás személyes perspektíváihoz igazítja. A novellaformában beáramló személyesség kikezdi a műfaj hagyományos mimetikus karakterét, módosítja drámai feszültségét és a narrativitást a kifejezőséggel cseréli fel.” (THOMKA 1986; 134)

A látvány attól látvány, hogy valaki nézi. Az *Utcaseprő*ben ketten nézik egymást, ám az én-elbeszélő optikája érvényesül, ráadásul az író-elbeszélő figyelme szétszóródik, az ősz látványa ugyancsak intenzív hatást gyakorol rá. „Minden igazi színházi pillanat alapjaiban a látvány néma filozofikumát nyújtja – emeli ki Balassa – , éppúgy mint egy táj, egy arc, egy mozdulat, egy szerelem. A látvány ugyanakkor azáltal, hogy feszült viszony van látott és látó között, valamilyen közöset, közeget, értést hoz létre” (BALASSA 1997; 187). A *Szemetes* című Kosztolányi-szövegben a feszültség még erőteljesebb, mint az *Utcaseprő*ben, itt az ötéves kisgyerek és a szemétkinccset remélő szemetes közötti kommunikációban a szavakon túli borzongás dominál. Még borzongatóbb az elbeszélő mint látó és a Baudelaire-képeket idéző szemét látványa által kialakult közeg.

A seprés művészete (Egy bécsi utcaseprő levele)

Kosztolányi pályatársainak szövegei szintén a városmitológiához kapcsolják az utcaseprő vagy az utcát seprő alakját (pl. Tóth Árpád), akinek megfigyelése alkalmat ad az öninterpretációra, a művészi margó-lét megértésére. A városi lomtalanító egyre inkább valamiféle alakmássá, a keretből való kilépés játéklehetőségét előmozdító szereplővé válik.

Karinthy Frigyes idősebb utcaseprő figurája (*Az utcaseprő*, 1915) Bécsben élt, Bécs városa „házi kezelésbe” vette az utcaseprést. A munkába lépte-

tett fiatal utcaseprők valamelyike a hulladékpapírok között találta meg azt a levelet, amelyből kiderül, hogy az egyik öregedő utcaseprő elbocsátása miatt öngyilkos lett. A szövegbe beiktatott végrendelező levél (szöveg a szövegben) érinti az első világháború kontextusában és az ezt megelőző években elharapózó szociológiai, gazdasági problémákat, a közelgő Apokalipszist. Az egyetemi diplomával rendelkező levélíró a „kizökkent” időben az utcaseprői állásnak, az ottani ranglétrán való felkúszásnak is örülhetett. Karinthy „rajza” a „seprés művészetének” groteszk rejtélyeit, a művészettel összekötő szálat, a konfliktusok kiéleződését fürkészi. Mottója: „Sepertem eleget / Seperjen már más is.” A seprés performativitásának problémája központi szerepet kap a szövegben. A már azóta halott levélíró valaha a homályból lépett „a nyilvánosság színpadára”, majd a felfelé ívelő pálya után „pazarló szenvedélyével” magyarázza bukását. A levélíró én beszédmódja szintén szenvedélyes beszédmód. Sűrített önértelmezéséből kiderül, hogy egyetemet végzett, tanári diplomával rendelkezik, és felfokozza saját értékeit, a városi seprés (cirokseprő!) „művészetét”, sőt a művészi fokon művelt rendcsinálás politikai vetületét. Kosztolányi utcaseprője hulladékra vár, Karinthyénak a hulladékdobálók okozzák bukását. Karinthy délutánonként színre lépő seprőművésze politikai ármány áldozata lett, ezt levélíróként így interpretálja: „De irigyeim is voltak: a fiatalok nem nézhették büntetlenül ezt a pályafutást. Esténként, mikor sikerem lázában elfáradva, kimerülten jártam ágyamra, ők kilopóztak az utcára, és hulladékokat dobáltak el azon a helyen, ahol én egy fél óra előtt még separtam. Voltak aztán, tudom, hogy voltak, bár bizonyítani nincs módomban, voltak fondor besúgók, akik a kormánynál áskálódtak ellenem, hivatkozva a hulladékokra, hogy felelősségteljes állásomban megrendítsenek” (KARINTHY 2011; 197).

Csáth Géza *Gimnazista fantáziáinak* első szövegében, a *Szókratész* címűben a görög filozófus utcaseprő volt Athénban, teljesen összeforrt mesteriségével és eszközével, a seprővel, a port, a szemetet pedig szerette. Módszeressége, filozofikus rendteremtése akkor változik át ostoba porkavargatássá, amikor lányával, Zenóbiával találkozik. Az érzékenység megnyilvánulása előbb fátyolos, porfelhő mögötti látvány, az elbeszélő csak a szöveg utolsó sorában leplezi le az öreg, poros Szókratész metamorfózisát, amikor már megengedi lányának az ölelést, a porfelhő elülése után világosan kivehető és interpretálható apa és lánya egymásra találása, megható összesimulása.

*Lelki nagytakarítás
(egy másik korban, más kontextusban, más térségben)*

Ladik Katalin *Hvari naplójának* 2004. szeptember 14-én kelt bejegyzése (LADIK 2007; 36) a performansz perspektívájára utal vissza és előre. Ladik naplójegyzete egy könyvbemutató emléket idézi fel: „Hajónézőben voltam. Ezen a hajón lesz majd október 20-án drMáriás *Lomtalanítás* című könyvének bemutatója. Ideadta a nemsokára megjelenő könyvének lenyomatát, hogy annak alapján készítsek és adjak elő egy monodrámát vagy performanszt. A művel kapcsolatban, előzetesként, ezt olvasom Keresztury Tibor tollából: »drMáriás *Lomtalanítás* című könyve az idei ősz igazi meglepetése lehet. *Hőse* egy rettenetes, lepusztult, normális életre alkalmatlan bérház, mely nemcsak lakhely, szintér, hanem maga is élő, lélegző szervezet – épp olyan, mint lakói. Emeletek, ajtószámok tárják eléink fokról fokra a társas magány, az elveszettség beckettí panoptikumát. Mégsem csupán szociohorror az, amit olvasunk, hanem szintiszta szépirodalom. Minden kendőzetlen durvasága mellett ez egy szép könyv, mely értük íródott: ezekért a halálukra várakozó embereket rejtő, pusztulásra ítélt házakért.« Máriás Béla a jugoszláviai háború elején költözött Újvidékről Budapestre, akárcsak én és még sokan mások, mint Varga Tibor, akit tegnap láttam alászállni a metró mozgólépcsőjén” (LADIK 2007; 36).

Ladik Katalin regényes élettörténetének egyik kulcsszava minden bizonynyal a *nagytakarítás*. Hvar a lelki nagytakarítás színhelye, a *Bayer aspirin* mára már legendás újvidéki „játékához” pedig szintén ez a fogalom társul. A Ladik Katalin által megformált Színész nő zűrzavaros életén csak a nagytakarítás segíthet. Az életrajzi utalásokból kiviláglik, hogy a performanszok, valamint a költői monológok előadásából a nyelvben rejlő vizualitás és „a térbeli olvasat” (LADIK 2007; 19) emelkedett ki. A huszadik század hetvenes–nyolcvanas éveinek performanszai, az elgyötört testek és megtépett ruhák, a tilalomszegések és trágárságok (KLANICZAY 2003; 86–124, 189–215) a purgatóriumi tisztulás, a lelki lomtalanítás vágyát is kitermelték.

A lelki takarításokhoz többnyire az abszurd társul, mint például Nádas Péter *Takarítása* esetében (Szintér, 1982). Balassa Péter szerint a *Takarítás* „komédia szünet nélkül”, a takarítás nem leplez le egyetlen hazugságot sem. A súrolás inkább mindent piszkosabbá tesz. Balassa Péter értelmezése megerősíti a bemocskoló művet kiterjedését: „Szünet nélkül takarítás van, komikus sikálás, kemény munka, és ez a takarítás mintha az éneklő beszéd hamisságának ellentétező kiemelése, kontrasztja volna, hiszen mindennapi képzeletünkben a takarításhoz a tisztára mosás, a tisztánlátás, az igazmondás asszociálódik. (...) Minden egyre maszatosabb és mocskosabb lesz a taka-

rítás és a sikálás által – tehát éppen fordítva, mint amit a művelet egyébként jelent. A tükrök homályosak maradnak. Holott mindenki folyton beléjük néz, és általuk nézi önmagát és társait. Egyetlen megvilágosodás és tisztázódás van csupán, az, hogy András, és éppen a legképtelenebb lény, létezik. És csak ő. Ily módon mégis brutális takarítássá válik a finálé, de nem a takarítók, hanem a megjelenő által. Lelkünk: merő komédia.” (BALASSA 1997; 167–168). A lélek individuális játszmái nem tudnak messzire hatolni, nem igazán hitelesek. Balassa szerint a darabban a kapcsolati háló dominál, a csehovi „komédiához” áll közel. A mocskos tükör által az önazonosság kérdésessé, képtelenné válik, az identifikáció tehát reménytelen.

Barnabás performativitása

Tolnai Ottó Barnabása részint Wilhelm (*Wilhelm-dalok, avagy a vidéki Orfeusz*, 1992) rokona, sőt a műnemek átjárhatósága is hasonló. Thomka Beáta állapítja meg a *Wilhelm-dalok*

metszetszerűségéről: „Versben szokatlan az olyan metszet, mely a novella sorshelyzet felmutatásához hasonlóan tudja néhány vonásba sűríteni a drámaiságot. A *Wilhelm-dalok* kimeríthetetlenek a karakter-paródiák, anekdotaszerű tömbök sorjázását illetően. Az írásmód, hangnem eredetisége és a versvilág rétegezettsége következtében a műfaji rendbe nem illeszthető módor és forma bontakozik ki. Ha a vers felől szemlélődünk, epikuma túl bő, ha a próza felől, a világot alakító nyelv túl szimbolikus. (...) A kötet olyan *regény versekből*, melynek Tolnai gyakorlathoz híven, nincs sem tematikus, sem motivikus, sem műfaji előképe. Saját költői gyakorlatának meghaladása a szembesülés a *tükröcserepben* tükröződő hasonmással. Alázat és tisztelgés. A rekapituláció kivételes alkalmá.” (THOMKA 1994; 121–122).

Az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötetben (2006) így szerepel a műfaji megjelölés: *Regény versekből*. Barnabás egyfajta karakter-paródia, részint ironikus alakmástöredék (a töredékek szétszóródnak, néhol összegabalyodnak), aki a délszláv háborúk kontextusából értelmezhető, hiszen a regénnyé összeálló „versek” egy része a miloševići változásokra, a NATO-bombázásokra utal. A kötet szempontjából, vagyis ha nem az egyes versek befogadására vállalkozunk, Barnabás interpretációja is változik. Barnabásnak nem nyírfá, hanem szomorúfűz seprője van (Regény Misu megengedi, hogy seprője szomorú legyen), villában lakik, és előbb saját villája előtt próbálja ki a maga kötötte új szerszámokat. Múltjába a lomtalanítás is beletartozik. későbbi élettereit szintén megnevezett helyek: Szabadka és Palicsfürdő, azaz a határsáv. Palicsfürdön az utcaseprő is „szép szecesszi-

ós villában” él, és ezt a háborús menekültek nem értik. Ha a befogadó a Kosztolányi-féle karakterrel keres összefüggéseket, akkor ismét a szemét és szeméttelenség relációja, valamint ezek látványa kerül előtérbe. A *Bámulja soká* című „vers” egyik részletében Barnabás hajnalban egy hamuval teli vulkánfibert fedez fel. Ez a szövegrészlet a következő:

*és hajnalban munkára indulva barnabás
ahogy a vállán szomorúfűz söprőjével
kilép az utcára kis hiján átzuhan
át a hamuval teli vulkánfiberein
bámulja soká mi az,
kémlelve tekint fel az égre
majd azt kémleli látja-e valaki
körülsétálja
még rajta a századfordulós címke (cím)
a bartók úton lomtalanítottam budán
az ómama változatait tároltam benne
de valaki alágyújtotta a föliánsokkal a füstölőt
majd később ravaszmod hamuval merte tele
finom akáchamuval
akáchamu akácméz
regény misu azt tanácsolta ne szórjam szét
várjam meg újbóli átváltozását
hagyjam dolgozni formáját keresi az anyag
barnabás még mindig sétál körüle
megemeli könnyűnek találja
lerakja söprűjét melléje térdel
rátapasztja fülét
ómama szerette barnabást
egyszer arról mesélt neki lány korában
egyáltalán nem volt szemét az utcán...”*

(TOLNAI 2006; 185)

A lexikont fetisizáló Tolnai Ottó *Ómama*-kötete végén hosszú jegyzetet fűz a vulkánfíberhez, ebben utal saját kéziratának tároló helyére, a vulkánfíberre, Pozzo homokkal teli kofferére (Beckett: *Godot-ra várva*), Šejka korai fotójára, valamint Gulyás József verseinek utazótáskás, csomagot szorongató figuráira. Tolnai bőrröndjegyzetei a traumatikus búcsút, a mulandóságot is sejtetik, noha a változó idő a kofferek dekódolásából is felmérhető (vö. Ilma Rakusa: *Was es mit Koffern auf sich hat*, 2009).

A *Bámulja* soká idézett részlete több ponton kapcsolható Kosztolányi *Utcaseprőjéhez*. A szeméttelenség azonban a Tolnai-szövegben már legendásodik, vagyis a régmúlthoz, ómama lánykorához kötődik. Az *ars poetica*i vonulat, például a Tolnai szövegvilágból jól ismert Pompeji-motívum hangsúlyosabbá válik, és a posztmodern világképnek megfelelően átalakul. Az utcaseprői performativitás mindkét nézőpontból a kezdettel, vagyis a hajnallal szövődik össze. Az eltérések ellenben még fontosabbak, jóllehet az anekdotikus fordulat (a Kosztolányi-szöveghez hasonlóan) Tolnai esetében is feltárható:

*barnabás finoman a kerítés tövébe taszítja lábával
a könnyű vulkánt nehogy más is átzuhanjon rajta
vállán megigazítja sárga vesszősöprűjét
és mintha mi sem történt volna munkába indul
be szabadkára
amely immár akár egy balkáni város
s ahol az utcaseprő mint olyan maga az abszurdum”*

(TOLNAI 2006; 186)

A „beckett-i panoptikum” tehát az *archetipikus* utcaseprővel egészíthető ki. A balkáni szemét sztereotípiája a huszadik század kilencvenes éveinek vajdasági irodalmában és társművészeteiben egyre gyakoribbá vált, a lomtalanítás nézőpontja ártékelődött. A rend rögeszméje még inkább képtelenné vált, ezért groteszk, hogy Barnabás galambász barátja, akinél egy ecetfát vettek ki, szintén utcaseprő szeretne lenni.

A balkáni sztereotípiák, az identitáskérdések, a régió elemeinek intermedialis, interdiszciplináris megközelítése központi problémává válik. A balkáni szemét diskurzusának ismert irodalmi példajaként említhető a kilencvenes évekből Németh István *Házilótárának* befejezése, ahol a kovácsműhelyben összerakott dobozokból, hulladékokból, valamint a rajtuk maradt címkékből, puzzle-technikával akár a régi, letűnt Jugoszlávia is visszaírható.

Tolnai szövegében alakmásképekről, a szubjektum szétszóródásáról, megsokszorozódásáról, a kibúvók megleséséről, emelkedett és profán szétválaszthatatlanságáról van szó (Barnabás létrája sem válik égi lajtörjává, sőt elhullatja egyik fogát). Barnabás arcáról – hasonlóképpen, mint Kosztolányi *Pacsirtájában* – azt sem lehet leolvasni, hogy sír vagy nevet. Sírás és nevetés összetartozásáról elmondható: „Mind a nevetés, mind a sírás uralhatatlan és automatikus testi reakciók, vagyis bennük a személyiség olyan erői lépnek működésbe, amelyek öntudatlan és így ismeretlen lelki tendenciák megnyilvánítói, miáltal az önmagának jelenlévő szubjektivitás, a megragad-

ható identitás képzetét is megkérdőjelezzük. Másfelől fontos, hogy épp ez az uralhatatlanság adhat tápot annak a vélekedésnek, hogy noha e jelenségek egyben a képmutatás ösműveletei, a nevetés és sírás végső soron maga az „őszinteség” (BÓNUS 2006; 103–104). Tolnai szereplője bűn és bűnözés közelébe kerül, közelebről figyelheti meg a tetteket, mindenről tájékozódhat, sőt őt is megfigyelik. Barnabás vonatkozásában az elraktározott, megforgatott Tolnai-motívumok, a tudatosan alkalmazott sztereotípiák hálószerűen és látszólag spontán, rend nélküli rendben működnek. Az olvasó tudatában ezekből állítható össze a határsáv létmódja, a Palicsfürdőn meghúzóódó háborús menekültek tárgyi világa, szociográfiai korpusza. Barnabásnak bibliai neve (bibliai jelentése: a vigasztalás fia; Csáth Géza novellisztikájának szintén visszatérő neve, pl. *A kutya*, *A bajnok* című novellákban), státusa, önálló gondolkodásmódja van, az adott közeg azonban mindent megkérdőjelez.¹ Látásmódja komplex látásmód, ezt sugallja a *Megvárja* című versszöveg, amelyben reggelente minden felépül, látszólag megtisztul, megkezdődik a renddé formálódás, majd ismét a diszsonancia dominál:

*Még a rózsaujjú hajnal is mindig megvárja
csak aztán nyúl a fák hajába
megvárja barnabás felsöpörje háza előtt a homokot
csak aztán hajtogatja össze a tó ólomszemfedőjét
önt belőle bumerángot
mert bumerángforma tó a palics
építi fel újra az eldőlt kéken ragyogó felhőkarcolót
a menekültek eldobott ételhordóját
csak aztán kezd dobálózni a vadnarancssal.*

(TOLNAI 2006; 189)

Az utcaseprő a kortárs vajdasági magyar irodalom figurája vagy a művész alakmása/alakmástöredéke (is) lett. Az elszaporodó lom tisztítása értelmetlen, befejezhetetlen, céltalan tevékenység. Az „utcaseprő” egyéni útja, nevesítése, kitörése az uniformizált világból, a sablonos ismétlődésből, valamint a „margó-lét” felvállalása ugyancsak kiemelkedő lét- vagy alkotói probléma. Az idézett szöveg vadnarancs-motívuma – a Karinthy-szöveg nézőpontjából – külön olvasói kitérőre ad alkalmat. Tolnai szövegében vadnarancsok repülnek, Karinthyében a narancshéj veszélye apokaliptikussá növekszik. Az első világháború bécsi utcaseprője a narancshéjra vonatkozóan így végrejelölke-

¹ Az irodalmi névadással kapcsolatos kutatások a III. 47013-as számú projektum keretében folynak.

zik: „Megváltoztak az idők, kizökkent a korszellem, az Apokalipszis közel van, ha ez megtörténhetett – én nem várom be az összeomlást. Az üstökös közel van, hogy csóvájával elsöpörje e bűnös és korhadt Földet, félresöpörje az útból, mint egy darab narancshéjat, a fene egye meg, a narancshéj mindig beleakad a seprőbe, nem lehet kipiszkálni, hogy némely ember olyan, mint az állat, csak eldobálja a kövezeten. Fiatal seprők, akik utánam jöttök, hallgassátok meg egy halni téző tanácsát: a héjat be kell seperni a vágányba, ez a legjobb, a papírt, ha nem jön a seprővel, hagyni kell, biztosan odaragadt, de a cseresznyemagtól óvakodjatok, elrontja a cirokseprűt. Isten veletek: a többi néma csönd” (KARINTHY 2011; 198). Az idézetben ismét a papír jut kulcspozícióba, amelyet „hagyni kell”, ha leragad.

Barnabás és bécsi elődjének gondolkodásmódjában van valami közös: mindketten úgy látják, hogy a makro- és mikromozzanatok kiélezett szinteződése a magánszféra szempontjából elhanyagolható, ezek egymás mellett léteznek, sőt hálószerűen kapcsolódnak (vö. KRACAUER 2009; 197), a konkrét hierarchiába helyezés dilemmája a megélt egyéni trauma szemszögéből interpretálható.

Képlékenységek, profanitás, magánszféra

A vizsgált figurák képlékenysége, „színházias” alkata és tisztánlátó törekvése a művész-léttel hozható összefüggésbe, töredékes alakmásként is működhetnek, csak archetipikus profán látásmódjuk és lomtanító performativitásuk folytán másképp, mint a bohóc, Don Quijote, Esti Kornél és a többiek. A városi utcaseprők mellett a kertészek is lomtanítanak. Beszédes István Aprópó apója (*Szalmakalap száll...*, 2006) például egy kicsit Barnabás rokona, kevésbé szenzibilis, viszont filozofikus alkat, aki munkája értelmetlenségét, a rendtelenség megszüntetésének képtelenségét, a mindennapi újrakezdés létmódját az idővel és a korrelációs lehetőségekkel kapcsolja össze. A rendrakás vagy a rendtelenség előidézésének metaforizálható vágya egy-egy korszak traumáit, alkotáslélektani vívódásait, valamint a befelé nyíló távlatok esélyeinek problémáit helyezi előtérbe.

Kiadások

KARINTHY Frigyes (2011): Az utcaseprő. = Török Dalma szerk. (2011): Álmodó köntöse. Magyar írók Bécs-élménye, 1873–1936. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 196–198.

- KOSZTOLÁNYI Dezső (1936): *Utcaseprő, Utcapad.* = Kosztolányi Dezső: *Tengerszem. A Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének kiadása: Révai*, Budapest, 340–341., 394–395.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (2008): *Utcaseprő, Utcapad.* – Kosztolányi Dezső: *Tengerszem. Válogatott novellák II.* (Szerk.: Fráter Zoltán) *Európa Könyvkiadó*, Budapest, 380–381, 440–442.
- LADIK Katalin (2007): *Élhetek az arcodon? Regényes élettörténet.* *Nyitott Könyvműhely*. Budapest
- TOLNAI Ottó (2006): *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben. Regény versekből.* *zEtna*, Zenta

Irodalom

- BALASSA Péter (1997): *Nádas Péter.* *Kalligram Könyvkiadó*, Pozsony, 159–196.
- BÓNUS Tibor (2006): *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról.* *Kosztolányi Dezső: Pacsirta. Ráció Kiadó*, Budapest, 102–151.
- KLANICZAY Gábor (2003): *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években.* *Noran Könyvkiadó*, Budapest
- KRACAUER, Siegfried (2009): *A történelmi univerzum szerkezete.* = *Uő: A detektívregény. Értelmezés. Történelem a végső dolgok előtt* (ford.: Teller Katalin). *Kijárat Kiadó*, Budapest, 186–215.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010): *Kosztolányi Dezső.* *Kalligram*, Pozsony, 356–379.
- THOMKA Beáta (1986): *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* *Forum Könyvkiadó*, Újvidék, 89–137.
- THOMKA Beáta (1994): *Tolnai Ottó.* *Kalligram Könyvkiadó*, Pozsony, 118–126.

THE TREND OF CLEARING OUT – FLAXIBILITY OF THE STREET CLEANER *Possible archetype of Barnabás in Ottó Tolnai's writing*

This analysis is aimed at revealing the problems with many aspects of the aspiration for the order, as well as its inter-textual contacts. The central point is the comparative understanding of Dezső Kosztolányi's and Ottó Tolnai's street cleaner figures, but it also provides an opportunity for revealing the interpretation of actual texts and text places uncovering netlike relations. How it became clearing out an outstanding problem of the 20th and the 21st century, and the street cleaner plastic figure of even the Hungarian literature in Vojvodina? The study goes into detail about the counterpart's discourse and the sight of the waste, which functions/functioned in the nineties of the

past century as a Balkan stereotype. The ironic narrator standpoints give a chance to the sophisticated approach of purification, to the self-interpretation being attached to this, and to discernment as well as to the exploration of the homogeneity of order and disorder.

Keywords: sight, street cleaner, trauma, unnecessariness, waste, the artist of sweeping, spiritual-cleaning, stereotype, counterpart, time, hierarchy, perspective, private life.

CSÁNYI ERZSÉBET

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erzsebet.csanyi@gmail.com

A KÖNYV ÉS A KÖNYVOLVASÁS TOPOSZA A VÉGELADÁSBAN*

The Topoi of Book and Reading a Book in Clearance Sale

A kutatás célja megvizsgálni Tolnai Ottó *Végeladás* című drámájában a könyv és a könyvolvasás motivikus, metaforizációs és kompozíciós szerepét. Behatóan elemzi a kép, képsor, allegória folyamatának kialakulását, az életidő és a könyvmotívum kapcsolatát, a könyvtoposz fékező/lassító ritmust kialakító hatását a szerkesztés szintjén. A megiramodó, eltemető idővel egyetemben a műben a világ fokozatos leárnyékolása, absztrahálódása zajlik. A könyv parititúrává, a főhős karmesterré minősül. A könyvtoposz szerepe végül a *színház a színházban* poétikai elvének érvényesítésévé tágu.

Kulcsszavak: könyvtoposz, könyvolvasás, Tolnai, *Végeladás*.

Tolnai „új tónusú” színházi világában, „végjátékaiban” a tárgyak, zörejek, izmok (TOLNAI, 1997) szerepére irányul a figyelem.

A *Végeladásban*, ami egyben végelődás, végjáték is vígjáték helyett, a tárgyak fogyatkozása, eltűnése, a másokra hagyás aktusa, a kiárúsítás, az egész cselekmény ritmusa egy központi, szakralizálódó tárgytól, a nagybetűs Könyvtől függ. Ebben írja ugyanis, hogy Csömöre bácsi, az aggastyán kinek mit és milyen ütemben adjon el élete végén, kinek mit ígért és melyik dátumhoz kötődően. A tárgyak közt eltöltött élet végén a tárgytól való búcsú a halálba való készülődés aktusa. Ugyanakkor az egész helyzet groteszk tragikomikuma is kirajzolódik, hisz az élet kiegyenlítődik a tárgyak birtoklásával,

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

lesüllyed a holt világ szintjére. Az emberi élet mint a tárgyak közti fuldoklás reménytelensége tételeződik, ugyanakkor minden tárgyhoz millió emlék kötődik, s ezáltal felidéződik Csömöre egész életének eszmei tartalma. A tárgyak, ill. az élet közül való kivonulást a dráma mint ceremóniát jeleníti meg, a főhős rendezőként, karmesterként kívánja uralni ezt a helyzetet, ami eleve groteszk, hisz az életösztön jövőbe nyitott folyamatosságával szemben a halálösztönt működteti parodisztikus nyugalommal.

Csömöre bácsi méltóságteljesen, kész tényként kezeli közeli halálát, és nem rettegve, hanem felülkerekedve, mintegy bölcs bohócként szerepli végig hátramaradt napjait. Főszereplő, megrendelő, rendező akar lenni, a tempót ő akarja diktálni, szép, szinte észrevétlen kimúlást, a világegyetemben való feloldódást kíván önmagának. A végjáték alaphelyzete a várakozás, végkiárúsítás, kupeckodás.

Ehhez van szüksége a Könyvre, amelyben még korábban feljegyezte, kinek mit ad el. Az európai kultúra történetében az írás és olvasás, maga a könyv alapmetaforává, toposzá vált, s ennek a kontextusnak a keretében válik itt, Tolnai drámájában az írás/bejegyzés/könyvelés, maga a Könyv a rendteremtés és élni tudás eszközévé, a káosz és téboly elleni racionalitás megteremtőjévé.

Csömöre bácsi, a nyolcvanvalahány éves főhős a Könyvet Bibliaként tartja maga mellett, az események sodrában minden pillanatban fellapozza, a Könyvhöz menekül, „lapoz”, s mint a Szentírás sorait, úgy olvassa ki belőle, hogy kinek mit ad el a házból, mit ajándékozik oda, kereskedik, alkudozik, búcsúzkodik, riadozik – tárgyaitól elválva magától a világtól távolodik, s ebben a Könyv utasításai segítik. A Könyv e drámai folyamatnak, valóságos ütközetnek, a lét nemlétbe olvadásának, észrevétlen áttűnésének zenei partitúrájaként a végjáték művészi ritmusát rögzíti. A mű a lassítás ütemeit dolgozza ki, a fékezés művészetét keresi: „Nagyon kell vigyázni, meg ne iramodjanak a dolgok, meg ne iramodjon ez a sok vacakság, mert maga alá temet...Vissza-fogni! Egészen lelassítani! Úgy távozzanak tőlem, minden úgy, mint ahogy az árnyék csúszik a földön, észrevétlenül” (TOLNAI 1996; 27).

A mű elejétől fogva a könyv Bibliaként (a görög büblosz jelentése: íróanyag, papirusz, könyvtekercs), a könyvek könyveként jelenik meg. A Könyv magát a Szentírást, a szent bejegyzést, a jövődölést jelenti a halál felé hátráló öreg számára, ezt a szöveget erősíti a gyónás, az imakönyv és az élet mint szenvedéstörténet motívuma.

Míg a *Végeladásban* a Könyv, a feljegyzés, a szó a halál attribútuma, a halált adagolja, addig az Újszövetségben a szó, a Könyv a világegyetkezéshez, a teremtéshez kötődik: „Kezdetben vala amaz Ige, és az az Ige vala az Istennél, és az az Ige Isten vala. Ez az Ige kezdetben az Istennél vala. Min-

denek ez által teremtetek, és ő nála nélkül semmi nem teremtetett, valami teremtetett. Benne vala az élet, és az élet vala az embereknek ama Világosságok” (JÁNOS EVANGÉLIUMA 1,4).

A testté levő ige képze a teremtés gondolatát ragadja meg az ókorban. A középkorban már a szó helyett a könyvtoposz válik meghatározóvá, a világ mint könyv (a LIBER MUNDI) képze terjed el. N. Mandl Erika szerint: „Így válik a Biblia a könyvek könyvévé, s erre a korban stabil ideológia épülhetett. Eszerint Isten a legfőbb szerző, aki úgy teremtette meg a világot, mint egy könyvet. S ezt a világot, mint egy könyvet próbálta olvasni és értelmezni a középkor embere. Tehát a világot, mint könyvet egy másik könyv (a Biblia) segítségével kellett értelmezni, jelek összességeként” (N. MANDL 2001).

A kódex korában a könyv a templom szakrális tárgya, nem is az olvasást, ill. az ismeretközvetítést szolgálja, hanem csupán kegytárgy.

Tolnai drámájában Csömöre bácsi valamennyi tárgyának szakrális szerepe van, a Könyvnek is, amely életének legfontosabb, szimbolikus kelléke. A szakrális aurát hordozó Könyv függvényében alakul a való világ.

A szakrális és profán bináris ellentéte mentén kirajzolódó vonulatok az élet és halál, a reális és az irreális kettősségére osztja a drámai világképet. A főhős a valóság eseményeit minduntalan az Írás betűivel veti össze, azzal szembesíti. Elfordul a világtól, és beletekint a Könyvbe. Olykor lapoz. Ha újabb alkura kerül sor, bejegyzi. A valós események ott tükröződnek a lapon, egy elvonatkoztatott, transzcendens szférában. A kutatás érdekes felismerésként utal a könyv és a scriptománia kapcsolatára. Az európai művelődéstörténetben „az »írás« egészen új nyelvfajta, és az emberi éberlétkapcsolatok teljes megváltoztatását jelenti, mivel megszabadítja őket a jelen kényszerétől [...] Az írás és az olvasás tevékenysége sokkal, de sokkal elvontabb, mint a beszélés és a hallás. [...] Az írás a messzeség nagy szimbóluma, nemcsak a távolságé, de mindenekelőtt a tartamé: a jövőé, az örökkévalóság igenléséé. A beszéd és a hallás mindig a közelnek és a jelennek szól, az írás segítségével viszont olyan emberekhez beszélhetünk, akiket soha nem is láttunk, vagy akik még meg sem születtek. [...] Az írás a történetiség képességének első számú ismertetőjegye. De éppen ezért semmi sem jellemzőbb egy kultúrára, mint belső viszonyulása az íráshoz” (SPENGLER 1994; 210).

Tolnai Ottó hőse már többre becsüli a halott írást, mint az eleven beszédet, amely ellentét – a vonatkozó kutatások szerint – szintén közismert európai toposz (vö. NYÍRI, 1998). Míg az írás a távollét, a messziség állapotát, a pragmatikus életviszonylatokból kiesett ember megfeszített belső figyelmét, szemlélődő tudatát jelzi, addig a beszéd közelsége és jelenvalósága nyilvánvaló. Az olvasás/írás mindenkor egy elidegenítő, elmagányosító hatással is rendelkezik. Csömöre bácsi már ügyetlen jelenbéli tetteiben, az emlékek

lehúzzák, kiragadják az életvilág kontextusából. Ám Csömöre mint „olvasó ember” nem az extenzív (ráérős, értelmező) és intenzív (gyors) olvasás dilemmáját jeleníti meg, mert a Könyvet, az írást és az olvasást alapvetően primitív funkciókkal ruházza fel: felsorolások, jegyzékek, adattárak készítésére, kipipázására, dátumozására, egyes szavak kihúzására, „könyvelésre” használja, így ez ebben is a kódexek szakrális tárgyi funkciójára emlékeztet. Az írás/olvasás csupán a tárgyak listázására és a lajstromok ellenőrzésére szolgál, s nem kelt reflexiókat. A hős tapasztalati kompetenciája és asszociációs készsége ugyanis alapvetően a tárgyakhoz kötődik, s nem az olvasásba merülés révületéhez. Az olvasást általában összpontosítás, egyfajta szellemi éberség, kiegyensúlyozottság, az időtudat különleges dimenziója jellemzi. A *Végeladás* nem az olvasásról szól, hanem a tárgyról, amelyeket azonban az olvasás/lejegyzés szűrőjén kell áteresztetni. A könyv felütésével a tárgyak írásos ellenőrzése folyik. A hős Könyve a legszíkárabb módon lekottázza, leképezi, tükrözi a világot. A főhős nagybetűs Könyvének párjaként villan föl a borbély zsíros notesze, valamint második feleségének „kocsiderékra való” imakönyve. Hogyan fordítható át a tárgyasult világ a Könyv lapjain lejegyzett szavakba? Miközben írás és olvasás gesztusa mitizálódik, misztifikálódik, a könyv matematikai pontossággal adatokat közöl.

A tárgyak eltűnnek, elviszik őket, a múlt világában kezdenek lebegni, absztrahálódnak, reflexió, múlttudat lengi körül őket, s meglóditják a hős képzeletét. Csömöre időélménye tárgyfüggő, tárgyakhoz tapadó, mindegyik dolognak története van, külön tirádát érdemel, s a mű mint tárgytörténet tárgytól tárgyig haladva bontogatja a kifejeletet.

A „groteszken naturalista életképsorozat” (RADNÓTI 1996; 207) négy részre, négy képre tagolódik: nyár, ősz, tél, tavasz. Az eladás, odaajándékozás képei – az ismétlődések által – képsorokká, majd időről-időre allegóriává emelkednek, stilizálódnak, jellé csupaszodnak, álomszínházzá válnak. A borbélyal folytatott játékjelenetekből fokozatosan kialakul az évszakok linearitásába illeszkedő „becketti hangulatú bohóctréfa (bolondjáték)” (RADNÓTI 1996; 207).

A kisebb-nagyobb epizódok, állóképek, olykor frenetikus pillanatok között az igazgató és a színészek betoppanása képez külön egységet. A kontraszthatást fokozza a tömegjelenet, a ricsaj, a szavalatok, a viták, az idegen narratíva és stílus. Már a szerzői utasítás két színművet említ, amelyek egyesülnek: a *Végeladás*ba ékelődik a színészek *Nincs maradás* című darabja, amelynek próbája Csömöre szobájában zajlik. A színház a színházban poétikája, amely ilyképp nyomatékosan megjelenik a *Végeladás*ban, elsősorban a tükörmozzanat révén kapcsolódik a könyv toposzához. A világ mint színház toposza ugyancsak a középkorban kezdett elterjedni, Shakespeare

korában pedig közkeletű gondolat a TEATRUM MUNDI. E világkép szerint a természetes és a mesterséges, a valóság és a látszat, a hiteles és a hamis paradoxális pozíciókat foglalnak el, igazságérvényük viszonylagos. Ha a mű főhőse a könyvtoposszal a fikció–valóság közti járatokat teremtette meg a maga életgyakorlatában, akkor a *Nincs maradás* című betétdarab a fikció–fikció közti játéknak ad teret.

A Könyv a bejegyzések mentén elvezeti Csömörét a halálba. A lassítás, áttűnés technikáját követő antidráma főhősenek utolsó szavai („Nincs maradás. Nincs, csak a szenvedésben.”) összekötik, kibogozhatatlanul összekuszálják a *Végeladás* és a *Nincs maradás* szárait.

Irodalom

- N. MANDL Erika (2001): Az olvasás mint az európai kultúra alapmetaforája. Vajdasági Könyvtári Hírlevél, 10–12. 12–16. <http://www.kapocs.org/vkh10-12/006nmand.htm> (2011. 11. 15.)
- NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor szerk. (1998): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó, Budapest. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/filtort/ktar/szny/nyiri_bev.htm (2011. 11. 15.)
- SPENGLER Oswald (1994): A Nyugat alkonya. Európa Könyvkiadó, Budapest
- TOLNAI Ottó (1997): Esetem a színházzal. Alföld, 2. (február) <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00014/tolnai.html> (2011. 11. 15.)

THE TOPOI OF BOOK AND READING A BOOK IN CLEARANCE SALE

The aim of this study was to examine the compositional and metaphorization role of books, reading books and their role as a motif in *Végeladás* (*Clearance Sale*), a play by Ottó Tolnai. The study profoundly analyses the unfolding of the scene, sequences of scenes and allegory, the relationship between lifetime and the book motif, and on the level of structure its effect of hindering/slowing down the rhythm. Alongside time which rushes and entombs, the world gradually becomes abstract. The book is regarded into a score and the protagonist becomes the conductor. The role of book topos finally expands into the assertion of the poetic principle *theatre in the theatre*.

Keywords: book as topos, reading a book, Tolnai, *Végeladás* (*Clearance Sale*).

UTASI CSILLA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
csilla.utasi@gmail.com

A KULTURÁLIS AZONOSSÁG KÉRDÉSEI JUHÁSZ ERZSÉBET HATÁRREGÉNYÉBEN*

*Issues of Cultural Identity in Határregény,
a Novel by Erzsébet Juhász*

Déli témák című tanulmánykötete előszavában Thomka Beáta önnön szellemi identitását a kulturális határhelyzetben levés állapotával jelöli meg. A különböző értékek megőrzésére minden kulturális formációban, az éles ellentéteket fölmutató balkáni régió társadalmainak kultúrájában is esélyt lát. A dolgozat szerzője a könyvnek azokat a fejezeteit idézi föl, melyek a térség kulturális különbségeit fönntartó, átfogó tudatformákat megalkotó műveket értelmeznek. Juhász Erzsébet 2001-ben megjelent *Határregénye* két vonatkozásban is az értelmezett közép-európai, balkáni művek vonulatához tartozik. A hősök identitását a kultúrához való viszonyuk határozza meg, a regényben ábrázolt világ pedig azt a kulturális tarkaságot jeleníti meg, mint a Thomka Beáta által értelmezett művek világa.

Kulcsszavak: kultúráközi identitás, a kultúra poétikája, kommunikatív emlékezet, kulturális emlékezet, töredék, történelmi tapasztalat, sorsösszegző kép.

A befogadás Juhász Erzsébet 2001-ben posztumusz megjelent prózaműve kapcsán a halált jelölte ki a műben kibontakozó létértelmezés alapjául (FARAGÓ 2001; 95), a *Határregényt* határ- és haláltudatú regénynek nevezte (HÓZSA: 2004; 59), a recepció a Monarchia-élmény tagolását, intertextuális átszövődéseit, az utazást, a Trianon-traumát, a műfaji jegyek keveredését, a családregegyenmodell módosítását emelte ki. Dolgozatomban az eddig fölmerült szempontokat egyetlen új látószöggel szeretném gazdagítani.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

1. *A kulturális azonosság poétikái* – Thomka Beáta 2009-es, *Déli témák* című kötetének vizsgálódásaiban a térségben keletkezett „mentális- és magatartásformáló szellemi hagyaték” kérdéseit járja körül. Az emberi identitást a kötet értelmezései szerint elsődlegesen a kultúra tartalmihoz való viszony alakítja ki. Noha a német tudós neve nem szerepel hivatkozásai között, a kultúra identitásképző jellegét Jan Assmann-nak a kultúrát a közösségi emlékezet viszonylatában tárgyaló elmélete segítségével szeretném megvilágítani.

Assmann a kulturális emlékezet és a vallás kapcsolódási pontjait vizsgáló munkájában (ASSMANN 2007 [2000]) Maurice Halbwachs fogalmával kommunikatív emlékezetnek nevezi a neuronális alapú s eleve szociális jellegű egyéni emlékezetet; Halbwachs, Nietzsche és Freud kultúraelméleteinek részleges, viszonylagos belső megoldatlanságát pedig abban a tényben fedezi fel, hogy a kultúrát nem szimbolikus értelmű jelenségként fogták föl, hanem a kommunikatív emlékezet termékének tartották. Nietzsche, amint ismeretes, a kaotikus szerkezetű, a feledést és az emlékezetet esetleges vegyülékben tartalmazó kommunikatív emlékezet strukturálásával hozta létre a kultúrát létesítő emlékezetformát, „az akarati emlékezeté”-t. A kultúrát az embernek abból a képességéből vezette le, hogy adott szavát képes megtartani, ennél fogva számára a kultúra minden változata az egyénre kívülről ránehezedő kényszernek tűnt. A kultúra valóban elsősorban a kontraprezentív emlékezetet szolgáló szövegekből áll, ezek azonban nem vagy nem csupán konnektív kényszereket fogalmaznak meg, hanem azonossásképző, közösségteremtő magyarázatokkal is szolgálnak (ASSMANN 2007 [2000]; 15–16).

Assmann a kulturális emlékezetet a kollektív emlékezet szövegeit tartalmazó archívumként tételezi könyvében, az irattár meghatározó jegyét pedig a hagyománnyal (és a fogalomnak más kultúrkörökben kialakult megfelelőivel) szembeállítva ragadja meg. A tradíció, a valamely közösség számára egyidejűleg rendelkezésre álló szövegtartomány statikus kategória, ilyen minőségében képtelen kifejezni a kulturális emlékezet megújulását, átalakulását lehetővé tevő belső erők dinamikáját. A kulturális emlékezet Assmann felfogásában egyidejűleg magában foglalja az emberiség különböző korszakaiban keletkezett valamennyi írásos emléket, nemcsak a pillanatnyilag nyilvánosan számon tartottakat, hanem az átmenetileg peremre szorultakat is. A memoria latens, tudattalan rétegeinek feltételezése sokat köszönhet Freud kultúraelméletének, ám Assmann az emlékezetet egyéniként tételezi, s elhatárolódik a közösségi emlékezet lélektani egységként való felfogásától. Az elfeledett, marginalizálódott emlékezet tartalmakat jelöli ki a változások gerjesztőiként. Az eltérő korszakokban keletkezett irodalmi és történeti elbeszélések alternatív emléktartalmakat kínálnak föl a jelen aktualizáló törekvései számára.

A kulturális emlékezet tartományának kiterjedését Luckmann kultúraelméleti fejtegetéseinek a *láthatatlan vallásról* kialakított fogalmával jelöli ki Assmann. A láthatatlan vallás, minden emberi társadalom kiiktathatatlan értékalapja, nem minden társadalmi formációban esik egybe a *látható vallással*, a kultusszal. A metafizika, az etika, a művészet, az irodalom, a tudomány egymással versengő területeinek újkori elkülönülésével, a látható vallás érvényét háttérbe szorító szekularizációs folyamattal Assmann véleménye szerint az európai kultúrában az ókori Kelet néhány társadalmára jellemző ketős állapot állt újra helyre. Az ókori Egyiptom korai periódusában eredetileg két részterületet ölelt fel a láthatatlan vallás: az emberek közti viszonyokat és a kultuszt eltérő előírások szabályozták. Ma a felsorolt társadalmi értékszférák: „egyfelől a látható vallással szemben a profán területét képezik, másfelől pedig mindenkor valláspótlékká vagy civilvallássá léphetnek elő, hiszen most is, mint mindig, a láthatatlan vallás, azaz az értelem-univerzumra való – ma természetesen problematikusabb, rejtett és instabil törekvés – öleli fel őket” (ASSMANN: 2007 (2000) ; 60-61).

A következőkesen belső szempontúként kibontakozó szellemi magatartás lényegéül könyvében Thomka Beáta a balkáni és közép-európai régió kultúrájához tartozó, azonosságképző erővel bíró elemek megőrzését, összegzését jelöli ki. Származása helyén, a vajdasági Bánátban lakó nemzedékek a huszadik században a határok sorozatos átrendeződése következtében, anélkül, hogy életük során szülőhelyüket elhagyták volna, ismételten eltérő államalakulatok alattvalóivá váltak. Az egykor hivatalosan határörvidéknek nevezett területet a Mária Terézia idején történt betelepítések óta etnikai tarkaság jellemzi. A vidék nyelvi, vallási, kulturális csoportjainak hosszú ideig tartó, szoros együttélése azt eredményezte, hogy a különbségek a családok mikroközösségének belső struktúrájába is átíródtak, az egyéni identitás szempontjából egyszerre integrációs és dezintegrációs lehetőségként. A különbségeket fönntartó, átfogó tudatformák kialakítására Thomka Beáta mind az egyén, mind pedig a közösségek szintjén minden esetben esélyt lát: „minden formációban, létmódban és szinten kezelhetők az eltérések, a sokféleség pedig termékeny polifóniában egyesíthető”, ezen a módon: „az *örzés, megőrzés mint újraértelmezés* lehetőségeire helyezve a hangsúlyt, s mindezt egyéni életfeladatként vagy közösségi programként kezelve – magasabb rendű történelmi tapasztalat szerezhető” (THOMKA: 2009; 11).

A kötet második tanulmánya azt a szerteágazó folyamatot ismerteti, melynek során az Ex-Jugoszlávia szétesésével expatriált, minor helyzetbe kényszerült délszláv értelmiségiek egy része a szélsőségesen traumatikus közösségi tapasztalat ellenére a régi, közös kulturális tér elemeit megőrző és annak szegmenseit új összefüggésbe állító álláspontot foglalt el. Thomka

Beátát azok a jelenségek érdeklik, melyek lehetővé teszik a kiegyenlítődést. Minthogy az integráció esélyét olyan közegben vizsgálja, melyet a közelmúlt történelmi tragédiái tagoltak szét, az egységet a széttartás paroxizmusig fokozott helyzetében kivételes intellektuális erőfeszítések teremtik meg. Az egy időben, párhuzamosan kialakuló műveket és a válságra adott válaszokat értékeli. Az új, minor körülmények között a délszláv értelmiségiek olyan kihívásokkal szembesültek, melyeknek szellemi képességeik felfokozásával az ellensúlyt képező vélemények mozgósításával tehettek eleget, miközben eredeti szakterületük, számukra is váratlan módon, átpolitizálódott. A végeredmény, a könyvek, az elszigetelő folyamatokkal szemben a kapcsolatok kiépítése lényegileg átértelmezte a kultúraellenes, romboló folyamatokat: „A történelmi, a jelenbeli és a migrációs folyamatok tanulsága többek között az Ex-YU szellemi értékeiből származó alternatív művelődési vízió, amely változatlanul értékteremtő energiákat hordoz” (THOMKA 2009; 44).

A könyv következő tanulmányblokkja a közelmúlt két kiemelkedő szerb prózai teljesítményének értelmezését tartalmazza. A *Fövenyóra* interpretációjában a központi kérdés a mű végére illesztett dokumentumnak, a szerző édesapjának tollából származó, eredetileg magyar nyelvű, a műben a szerző szerb fordításában közölt misszilis levélnek, valamint a szerzőnek az 1944-es deportációban eltűnt édesapja vonásait viselő főhőst, Eduard Samot megformáló fiktív narrációnak egymáshoz való kapcsolata. A regény világában megfordulnak a viszonyok, nem a magyarázat a dokumentumértékű, hanem a fikció veszi át a kommentár helyét. Thomka Beáta idézi Danilo Kiš szavait, melyekben a prózát *felfedésként* határozza meg: „Feltárja azt, hogy a dezintegrált világban nincs integritás, s egyetlen dolog, amit a prózával még tehetünk az, hogy az integritásán belül a magunkéra leljünk” (idézi THOMKA 2009; 71). A regény „az egykultúrájú művek monologikusságával szemben egy eredendően *dialogikus műveltségfogalmat* közvetít” (THOMKA: 2009; 74). A kulturális összeszövődöttségnek egyik legmegrendítőbb példáját a 66. fejezetben, az Eduard Sam egyes szám első személyű vallomásában és létösszegzésében szereplő, a szívből kinövő keserű füvekről szóló József Attila-utalásban azonosítja Thomka Beáta. A jelöletlen idézet szerinte a 66. fejezet szolilokviumát a főhős alakjához kapcsolható, valamennyi korábban megképződött kontextustól elszigetelve a szerző önreflexív összegzésévé lényegíti.

A *Híd a Drinán* esetében a világirodalmi befogadás kérdéseit tartja lényegesnek. Az eredeti műnek a fordításokban elvesző nyelvi és stiláris rétegezettsége kapcsán a következőket állapítja meg: „Az Andrić prózanyelvét alakító különféle idegen és anyanyelvi stiláris és lexikális rétegek ritka, több poétikai funkciót ellátó, sajátos együttesben hangzanak fel. Ezek közül nem csupán szerb, bosnyák és török archaizmusainak vannak eredeti és

csak erre a poétikára jellemző konnotációi, hanem a narrátorai által képviselt személytelen, távolságtartó, már-már ridegen lucidus hanghordozásnak és módusznak is” (THOMKA: 2009; 63). Paul Ricoeur előadásában, melyet annak a kérdésnek szentelt, hogy a gondosan kiegyensúlyozott nagy történeti elbeszélések olvasástapasztalata mennyire lehet hatékony a történelmi kataklizmák nyomán kialakult, a véres múlt megismétlődését eredményező, a cselekvések ismétléskényszerében megnyilvánuló közösségi neurózisok gyógyításában, a történelmi narratíváktól elvitatta a múlt *utólag megismétlő végrehajtásának* lehetőségét, ám ugyanakkor rámutatott, hogy amennyiben a történetíró az egykor élt embereket hozzánk hasonló, a vissza- és előre-pillantásra képes szubjektumokként érti meg, lehetővé válik az eseményeknek a *retrospektív sorsillúzió* rendjétől különböző elbeszélése. A történelem Ricoeur szerint a maga elkerülhetelen objektivitásával a közösségek gyógyulását hozó „emlékmunkát” segíti elő, amennyiben a történészek „a maguk nagy *narratióinak* »probabilisztikus« szintjén messzemenő alternatívákat kínálnak fel a félhivatalos történelem mellett, amely hajlamos beledermesni a kollektív emlékezet nagy elbeszéléseibe” (RICOEUR 1999; 61). Andrić regénye azzal a sajátosságával járul hozzá a kollektív emlékezet traumáinak gyógyításához, hogy a megmerevedett közösségi emlékezet tartalmaitól különböző orientációs pontokat nyújt olvasóinak: a gondosan kiegyensúlyozott, mértéktartóan konzervatív narráció közvetítette ajánlat pedig az ismétléskényszer helyzetében változatlanul aktuális.

A kötet egyik legizgalmasabb dolgozatában a 19–20. századfordulón keletkezett magyar novellatermés egykori, valóságos kulturális környezetéhez sorolja a Dalmáciában és Boszniában élt szerzők szerb nyelvű novellisztikáját, melyet a regionális hovatartozás képrendszer határoz meg. A század utolsó harmadában ezekben a környezetekben letisztult szemléletű, tárgyias narráció váltotta fel a korábbi hősepikai nézőpontot. A novellák cselekménye a térségben patriarchális, vallási és etnikai tekintetben mozaik-szerű tagolódást mutató mikroközösségeiben játszódik. Petar Kočić, Laza Lazarević, Simo Matavulj vagy Ivo Ćipiko rövidprózáját archaikus elemeket őrző, letisztult szerkezetek, drámai történetvezetés, funkcionális poétika jellemzi. Az összevetés során a magyar századforduló novellisztikája részben párhuzamos jelenségnek mutatkozik, részben új értéktávlatba kerül. Simo Matavulj és Mikszáth Kálmán munkáinak párhuzamos olvasatából például az alábbi konklúzió következik: „Mikszáth modorának közvetlensége megítélésem szerint gyakran erőltetett és nem a beszélt, hanem az írott történetközlés konvencióját követi, vagy éppen saját megszólalásmódjának kialakult szabályaihoz igazodik. Matavulj közlésformájában spontánabban érvényesül a szkáz hagyománya” (THOMKA 2009; 102).

2. *Sorsösszegző képek szövevénye* – Juhász Erzsébet töredékben maradt regénye két vonatkozásban is a Thomka Beáta könyvében tárgyalt művek vonulatához sorolható. A *Határregény* hőseinek identitását elsősorban nem valamely szociológiai csoporthoz tartozásuk, hanem a kultúrához való viszonyuk határozza meg: a hősök identitása kultúráközi, az ábrázolt, az olvasó számára orientációs értékkel szolgáló világ pedig kulturális tekintetben tarka szöttesnek mutatkozik, mint a Thomka Beáta által értelmezett művek világa.

Az elkészült, az író intencióját kifejező fejezetekből a nagyepikai mű látens kiterjedését sejtető szerkezetet a közreadók alakítottak ki. A megjelent fragmentum alapján is úgy tűnik, a műnek végső, teljes változatában sem került volna középpontjába egyetlen vagy néhány főhős sorsa, ebben a vonatkozásban a prózatöredék valóban egy család regényének tekinthető. Az elbeszélés jelenéhez időben legközelebbi események elszenvedői, a talán önéletrajzi jegyeket is viselő Emi és bátyja, Emil rendelkeznek leginkább a főhősök jegyeivel.

Az elkészült fejezetek pontosan, szinte zenei módra, egymást erősítő vagy kioltó elemekből épülnek föl. A narrátor egy-egy fejezetben azt beszéli el, hogy az éppen középpontba kerülő hős miként érkezik meg a sorsát magyarázó belső kép megalkotásáig. Az emlék- és eszmélkedéstöredékekből összeállított, gyógyító, olykor rögeszmésen egyetlen tényre vagy személyre fixált képsorok valamiképp mind az utóbbi száz évben a térségben lejátszódott történelmi és társadalmi traumák okozta folyamatosságvesztésre keresnek választ.

A regény hőseinek emberi integritását mindenekelőtt a kulturális adottságokhoz való viszonyuk alakítja ki. Emil író, Boro zeneszerző, Emi „viszont olvasónak született. Mindössze annyi alkotókészséggel áldotta meg a természet, hogy a maga belső igényeinek megfelelően tudta kiválogatni olvasmányait” (9–10). Emi és Emil édesanyja, Patarcsics Endréné született Jósvai Ella „festegetett”, a gyerekeiről készült, később megsemmisített, akvarellek „kirívó hamissága” szolgál magyarázatul arra, hogy elhagyta gyermekeit: „Évtizedekkel később Emi előtt teljesen világos volt, hogy anyja nem szerette férjét, nem szerette gyerekeit, távozásakor nem volt képes többé a családi összetartozás semmilyen látszatát fenntartani” (26). Anyja meg nem semmisített képei pedig a végeérhetetlen, abbahagyhatatlan, egyre végletesebb háritás, kihátrálás bizonyítékai Emi számára, Jósvai Ella kihátrált „sorra mindenből, amiben valaha is benne volt, legalábbis benne látszott lenni” (26). Sajtos Sándor apósa, Rösch Károly, Emihez hasonlóan, szenvedélyes olvasó, lánya, az idegeit morfiummal gyógyító Rösch Lina élete pedig akkor ér véget, amikor rögeszmés erővel szeretett, korábban meghalt szerelme regényének utolsó lapjait elolvassa. A szereplők nemzeti identitását eltérő in-

tellektuális színvonalú kulturális tartalmak alakítják ki. Rendre történeteket idéznek föl, amikor nemzeti azonosságuk kérdéséről vallanak. A magukat magyarnak tudó, szabadkai Patarcsics fivérek anyja, Bájics (Bajić) Cecília, aki a maga részéről magyarul egyetlen szót sem mondott ki életében, fiai asszimilációját a gimnáziumnak tudja be, önmaga identitását pedig az alábbi anekdotával szemlélteti: apja, Márkó, a szálfagegyenes bunyevác állítólag találkozott Rózsa Sándorral: „s a hírhedt betyár odaszólt neki: – Hova, hova te szerencsétlen rád? , mire Bájics (Bajić) Márkó úgy kihúzta egyébként is természetes alakját, s úgy mérte végig Rózsa Sándort, hogy az megszégyenülten állt odébb, pedig nem volt eleven ember, akibe bele ne kötött volna” (60). Jánost magyar identitásában apósa, a faji összetartozást a kétnyelvű ember fölényével elutasító, azonossága alapjául a Monarchia oktatási intézményeiben kapott kultúrát állító Otterbein Kálmán erősíti meg. A Pozsonyba szakadt idősebb fivér e megerősítő tapasztalatot szeretné megosztani öccsével, Miklóssal, aki Szabadkán, az új körülmények között végképp elbizonytalanodik nemzeti azonosságában.

Egy-egy hős azonossága több fejezetben bontakozik ki, hiszen családtagjaik jelenléte, tartása nyomot hagy bennük, teljes emberi azonosságuk a családtagjaikhoz fűződő kapcsolataik árnyalataiból áll össze. A narrátor mindvégig egyes szám harmadik személyű elbeszélést alkalmaz, az egységesen leíró hangvétel azonban belülről modulált. Az elbeszélő egyformán ismeri a hősök sorsösszegző képének alapjául szolgáló érzékelést, a reflexiót, az emléksorról kialakított belső képet és e kép mások számára közvetített változatát. Angeline Nenadovits számára a meghatározó élmény, a kevés történet egyike, mellyel idős korában élete súlypontját áthelyezte a huszadik század elejére, az az egész napon át egyfolytában tartó, céltalan villamosút, mely egykor a tizenhat éves, Bécsből Újvidékre áttelepült fiatal lány számára a rá törő rossz előérzet elűzésére szolgált. Annak ellenére, hogy a rossz érzés beigazolódott, szerelme, Miró eltűnt, s ezen a tényen túltenni magát egy élet sem volt elég, a villamosút emléke a bizalmat és a reményt kifejező, összegző, a megmaradást segítő belső kép a számára. Angeline az egykori Jugoszlávia összeomlásának nyitányául szolgáló 1988-as újvidéki tüntetés napján hal meg. Emi, a menyé ettől naptól számítja addigi élete folytonosságának végleges megtörését, identitásválságának kezdetét. Anélkül, hogy anyósa létösszegző képével saját megértésfolyamatát kapcsolatba hozná, Emi is megleti végül a törés értelmezését lehetővé tevő, szimbolikus értékű emlékképet. Férje, Boro emigrálása után, amikor öngyilkosságra gondol, a rá törő válság napjaiban talál vissza a kapaszkodóul szolgáló emlékképhez, a tenger látványához Grožnjanál. Ezzel párhuzamosan emlékezetben földézi magában az Újvidék utcáin való tüntetés zajait a Strauss-keringő, a *Bécsi vér*

dallamával keverő konkrét zeneművet, férje egyik alkotását, mely koincidenciaszerűen az Angeline sorsösszegző képét megidéző módon, a villamos végállomását jelző csengőhanggal zárul.

A négy Sajtos testvér története a régió városai közül Szegedre, Szabadkára és Temesvárra kalauzolja el az olvasót. A Temesvárra került Sajtos Sándor Szabadkán húgának, Gittának meséli el házassága történetét. Felesége, Rösch Lina élete végéig különös vonzalmat táplált gyerekkori szerelme, a Fiuméba áthelyezett vámtiszt, Treisz Andor iránt. Ahogyan férje, Sándor testvérének kifejezi, házasságukban ő csupán Andor helytartója volt, mindössze a világháború évei alatt vehette át rövid időre valóságosan a férj szerepét. A Trianon utáni új körülmények között felesége idegállapota aggasztóan romlani kezd. A fönmaradást szolgáló, újonnan megszerveződő kulturális élet egyik eseményén ismerkedik meg Bán Elemérrel, a világháború kezdetén Franciaországban rekedt és hosszú évekre embertelen körülmények között internált íróval. Bán Elemér alakjához minden bizonnyal *A Fekete kolostor* szerzője, Kuncz Aladár szolgált mintául. A Linában fölébredő érzéseket azonban az elbeszélő annyira az időbeli kibontakozást érzékenyen megjelenítő módon ábrázolja, hogy az túllép mindig összegző távlatú történetmondást leképező narráció lehetőségein. A szerelem kezdetéről a következőket mondja el Sándor: „– Meg kell ismerkednem azzal az emberrel!, mondta (Lina), szinte kiáltotta, szemében csupa nyugtalan lobogással. Nem volt e tekintetben már akkor sem egy szikrányi öröm, nem ködösödött el valamely boldog várakozás, titkos álom átsuhanó visszfényében. Metszően éles volt nemcsak a tekintete, hanem egész arca is, mint aki önmaga ellen forral iszonyú bosszút” (76), a szerelem beteljesüléséről pedig az alábbi mondatokkal számol be: „Olyan hatást keltett, mint aki nagyon figyel valamire, de úgy, mintha nyitott szemmel, mozdulatlan szemgolyóval mégis álmodná csupán e figyelmet. E találkozást követte még néhány. Lina ilyenkor minden köntörfalazás nélkül közölte velem, hogy utazik Kolozsvárra Elemérhez. Nem tudom, milyenek voltak ezek az együttlétek. Azt sem, hogy mi okozta e találkozások gyérülését, majd elmaradását. Annyit azonban tudok, hogy a lobogásnak azt a hőfokát, melyben Lina perzselődött, nincs is talán ember, aki el tudná viselni. Az talán már csak arra lehet jó, hogy akire irányul, abban leperzselje az ébredő szerelmet, a vágyat is, mindent. Mert Linában e szerelemnek nem volt kibontakozása, csak tetőzése volt, s ez, azt hiszem, minden más ember számára érzelmileg követhetetlen” (78).

Valamennyi hőst jellemzi a sorsösszegző kép megalkotása, ám egymás képeiről legtöbbször nem szereznek tudomást. A sorsösszegző képek belső párhuzama, analógiája alakítja ki a regény szemantikai mélyszerkezetét.

Juhász Erzsébet regényében jelentős történeti- és helytörténeti forrás-

anyagot használ föl, pontosan ismeri az utcák, a sétányok, egykori és valamennyi későbbi nevét, az épületek építésének körülményeit, pontos képet ad Trianonnal kezdődő határmódosulások migrációs, népességbeli és lélektani hatásáról. Nem állíthatjuk, hogy regényében a történelmi tablókészítés lett volna a célja, ahogyan azt sem, hogy a történelem erővonalait kívánta volna ábrázolni, ahogyan azok a szereplők sorskonstellációiban megmutatkoznak. A történelmi események csupán annyiban meghatározó erejűek, hogy az emberi ön- és sorsértelmezés összegző képei az általuk kiváltott traumákra adott válaszkísérletek.

A műben egymástól messze elhelyezkedő emlékképek az olvasás során metaforikus kapcsolatba lépnek egymással. A zárófejezet képe, a kisfiú futkározásának leírása a mozgó vonaton például az első fejezetben megjelenített zenemű leírásával kerül viszonyba. Gézikének a mozgó vonat folyosóján való megállíthatatlan rohangászásában ugyanaz az elmúlást, az élet előrehaladását felfüggeszteni vagy megsemmisíteni akaró hasztalan emberi igyekezet jelenik meg, mint a tüntetés zörejeit a bécsi keringő dallamával keverő, az életút végét jelző csengőhanggal záruló zenei kompozíció leírásában.

Kiadás

JUHÁSZ Erzsébet (2001): *Határregény*. Forum Könyvkiadó. Újvidék

Irodalom

ASSMANN, Jan 2007 (2000): *Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien*. C. H. Beck, München

FARAGÓ Kornélia (2001): *Utószó = Juhász Erzsébet: Határregény*. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 95–100.

HÓZSA Éva (2004): *A reprodukálhatóság értékei (a közép-európai utakon)*. Juhász Erzsébet: *Határregény*. = Uő.: *Idevonzott irodalom*. Grafoprodukt.Szabadka. 59–62.

RICOEUR, Paul (1999): *Emlékezet – felejtés – történelem*. Ford. Rózsahegyi Edit, = *A kultúra narratívái*. (Narratívák 3) Válogatta és az előszót írta N. Kovács Tímea, szerkesztette Thomka Beáta, Kijárat, Bp., 51–68.

THOMKA Beáta (2009): *Déli témák*. Kultúrák között. Altus 37. zETNa, Zenta

ISSUES OF CULTURAL IDENTITY IN *HATÁRREGÉNY*, A NOVEL BY ERZSÉBET JUHÁSZ

In the introduction to her book of essays and studies *Déli témák (Southern Themes)*, Beáta Thomka labels her own intellectual identity as existence in a state of cultural borderland. She can see potential for the preservation of various values in every cultural formation, even in the societies of strong controversies in the Balkan region. The author of the paper focuses on those chapters in Thomka's book which interpret works supporting the region's cultural diversities and all-embracing consciousness. Erzsébet Juhász's *Határregény (Frontier Novel)*, published in 2001, belongs to the trend of the interpreted novels in Central-European or Balkan literature. The identity of the protagonists is determined by their relation to culture, while the world depicted in the novels presents the cultural diversity that we can find in the world of books interpreted by Beáta Thomka.

Keywords: intercultural identity, poetics of culture, communicative remembrance, cultural remembrance, fraction, historical experience, image of destiny summed up.

TOLDI ÉVA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
evatoldi@eunet.rs

TERMÉSZETÍRÁS – TERMÉSZETOLVASÁS*
Természetélmény és létvers a vajdasági magyar irodalomban

Nature Writing – Nature Reading
*The experience of nature, and existential poems in
Hungarian literature in Vojvodina*

A vajdasági magyar irodalomban az alkotónak a tájhoz és a természethez való viszonyulása olyan fontos helyet foglal el, hogy elképzelhető, ennek a szempontnak a középpontba állításával megírható akár az egész vajdasági magyar irodalom története is. A jelenség jelentőségét bizonyítja az is, hogy a régió önmetaforái is természeti képekben nyilvánulnak meg. Különösen a költészetben mutatkozik meg markánsan a szemléletváltás: a természeti kép nem pusztán a tájleírást szolgálja, létrehozásának mikéntje a költői szenzibilitás függvényévé válik. Létélményt fejez ki, a létezés egészére kérdez rá, ugyanakkor létrehozásának mikéntje a költészethez való viszonyt is elárulja. A dolgozat néhány pregnáns példán keresztül mutatja be a tájlíra és a költői szemlélet alakulásának állomásait, párhuzamait, változatait.

Kulcsszavak: vajdasági magyar irodalom, természetélmény, tájköltészet, létvers, allúzió, palimpszeszt.

A régió önmetaforái – A vajdasági magyar irodalom kezdeteit egy sor természeti önmetafora reprezentálja. A két világháború közötti első versantológia címe a *Kéve*, amelyet a *Bazsalikom* című műfordításkötet követ, a legrangosabb folyóirat a *Kalangya*. A mezőgazdasági munka és a természeti kép később is dominál a gyűjtemények címében, a táj jellegéből adódó metaforák az összetartozás jelképeivé váltak: *Ákácok alatt*, *A diófa árnyéká-*

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

ban, Téglák, barázdák, Vajdasági ég alatt, Föld és mag, Ugart kell törnünk, Kalászkok, Gyökér és szárny... Az akác, vagy ahogyan Szenteleky Kornél nevezte, az akác, az Alföld legelterjedtebb fafajtája, egyúttal szabadkőműves jelkép is: a szívóosság szimbóluma. Az egyébként úgyszintén szabadkőműves Szenteleky értelmiségi habitusának megfelelően a helyi színek elméletét az írói gyakorlattal igazolni kívánó novellaantológiájával tette meg ezt a nagyvilág, a nemzetköziség utalását hordozó jelképet egyúttal a bácskai kisvilág szimbólumává is.¹

Az első világháború után a hovatarozás-tudat bizonytalansága és sokféle – geográfiai, történeti, érzelmi – átfedést kínáló alakzatai a peremre szorultság élményében kulminálódtak. „A nemzeti önértelmezés szimbolikus fordulatait jellemzően történelmi változások motiválják” (SZAMOSI). Az írók eleinte az ellen is tiltakoztak, hogy „vajdasági magyar” írónak nevezzék őket, mert ez egyúttal a „vidéki” szinonimáját is jelentette, és a centrumközpontú szemlélet a vidékit eleve kisebbségnek tartja. A létmegértésre való törekvés hívta elő a vitatémát, amely a vajdasági magyar irodalomban önállósodása óta elevenen él, hogy mivel kell és lehet foglalkoznia az irodalomnak, vajon fontosabb-e a regionális témák megírása, vagy éppen ennek ellentétére, az egyetemes emberi tartalmak szépirodalmi megjelenítésére van szükség.

Követhetőnek gondolt irodalmi programként Taine miliőelmélete nyomán Szenteleky dolgozta ki a helyi színek elméletét, amelyet sokan és sokféleképp értettek félre, akik megvalósítását tűzték ki célul, de leginkább azok, akik irodalmi értékjelölőként fogták fel. Szenteleky a hely szellemét kereste, mibenlétének konkrét megfogalmazásához talán akkor kerül legközelebb, amikor „az első igazi vajdasági magyar regény” megalkotását sürgeti. Elképzelése szerint ennek a műnek a „szerbek és magyarok regényének” kell lennie, a „legújabb idők” regényének, amely „bácskai színeket, típusokat és sajátos bácskai levegőt sűrít a könyv lapjai közé” (SZENTELEKY 1943, 286). Az interkulturális regény, amely azonban nem politikai irányregény, a világháború utáni társadalmi változásokat ábrázolja majd, és azok hatását az emberi lélekre. A *couleur locale* létszimbólumként nyeri el értelmét, és vajmi kevés köze van a bácskai tájhoz. Szenteleky maga is inkább a fontainebleau-i erdőt tartja versbe illőnek, Párizs és Itália tájai vonzzák. A bácskai természetet nem idealizálja, ellenkezőleg, a hiány jeleit regisztrálja, amikor verseiben leírja. Tényleges létérzékelését vetíti ki a tájra, aktuális, illúziótlan létélményét.

¹ Szentelekyhez olyannyira közel állt a talaj megművelésének és az irodalom művelésének párhuzama, hogy verseskötetének a *Szeretnék szántani* címet szándékozta adni (lásd BORI 1995).

A *Bácskai éjjel* című versben a saját világ képződik meg az idegen világ helyén és jellemzőivel, amelyek között a művésziatlenség ellentéte, a „hasznosság” és a versben négyszer is előforduló „józsanság” kerül domináns helyzetbe. A hely megkonstruálása során a versszubjektum otthontalansága és a látásmód elidegenedése figyelhető meg: „Minden oly hasznos, minden oly józan / nagy értéke van a trágyának / a késnyelők és komédiások / félve, idegenül kullognak e tájon / és alázatosan köszönnek / a füstölgő trágyaszekereknek.” A hely idegenségét emeli ki, hogy a gyengébbnek mutakozó komédiás fél, kullog, alázatos, míg a gazdasági fölényt élvező hasznosság nincs tudatában saját kétes értékének. A hatalmi pozíció érzékelése a füstölgő trágyaszekerek leírásában éri el tetőfokát. A gazdasági mellett a kulturális elkülönбöződés is erőteljes. A dichotómia szélső pólusain a kultúra híján levő és igénytelen „százlancos gazda”, a horkoló, „dagadt disznóhizlaló” található, ezzel szemben a versszubjektum „spanyolul tanul”, „Hölderlint vagy Rimbaud-t” forgatja „bűvöltén”, Van Gogh lángoló vonalait „ámulja”, „Nietzsche megejtő mélységeibe szédül”.

Ez a vidék teljesen hagyománytalan, ahonnan csak elmenekülni érdemes. A tájleírás helyén a pragmatikus, kietlen jelen valósága jelenik meg, de az én elvagyódása, kitörni akarása is. A vajdasági irodalom és kultúra hagyománytalanságának, elmaradottságának gondolata hosszú időre meghatározta a róla való gondolkodást, tény azonban, hogy a vajdasági magyar irodalom előtörténetének ismerete Szenteleky gondolkodásrendszerében hiányos, és felfogása amennyire művelődéstörténeti ismereteken, ugyanannyira irodalmi hatásokon alapult, melyek között elsősorban Ady Endre szimbolikus Magyar Ugar-képzetét említhetjük (lásd még: TOLDI 2011).

Kétségtelen, hogy Szenteleky téved akkor, amikor „összemosza az irodalmi és kulturális szerveződés hiányát a hagyományok hiányával” (JUHÁSZ 1996; 93). De akárcsak versének szubjektuma, az alárendeltként megélt helyzet szubverzióját lehetséges, tényleges élethelyzetként gondolja el. A lázadás gesztusa a kazalgyújtogatáshoz lesz hasonló, mellyel a „téboly” „virágait” ülteti el a „hasznos, egyenes” barázdákba.

Regionalizmus és tájvers – A változó beszédmód következtében, amikor a couleur locale programja a szélesebb horizont feladását kezdi jelenteni, a „vajdasági róna énekesének” szerepe válik domináns, sőt követendő költői magatartássá (lásd BÁNYAI 1966).

A tájhoz való viszonyulás „költői, kritikai és értelmiségi program lett” (VÉGEL 1966; 942). A természetélmény alibivé válik, a Bácska képei dekoratív jelölők lesznek. Az ötvenes évek vajdasági tájképe nem más, mint „gyönyörű szép szavakkal feldíszített paradicsom”. „Itt mindenki megele-

gedett, mindenki egy kicsit buta, csak a költők lelke vágyik valami tisztább, éterikusabb világ után. És élnek itt, ebben a bácskai tájparadicsomban, ezek a kissé lassú észjárású emberek minden dráma és konfliktus nélkül” (VÉGEL uo.) A legjellemzőbb metaforák közé tartozik ekkor a „szülőtáj” és a „pan-nón-puha álom”. „Emlék-falut” és „emlék-Bácskát” fedezhetni fel a korszak költőinek verseiben, az évek múltával mindkettő egyre inkább „veszítette valóságos jellegét, s mind nagyobb volt a távolság a jelen és a múlt, a költői elképzelés és a valóság között” (BORI 1975; 45–46), a természeti kép természetes referencialitása meggyengül, teljesen átveszi a helyét az emlékezés érzelmességének mechanizmusa, amely egyszerűség helyett hamis pátosszal, vershez nem illő, túlzó retorikával párosul.

A vers dekoráció lesz, a líra nyelve dekoratív, amely megakadályozza a kitekintést a bácskai közegből (BÁNYAI 1966), lehúzó erő, amely ráadásul nem jelenik meg hitelesen, a lírai ént az átutazó szerepében látjuk, líra helyett képeslapszöveget kapunk (TOLNAI 1966).

Az *Új Symposion* nemzedéke már indulásakor – a folyóirat kritikusnemzedékének szóhasználatával – „hadat üzent” ennek érzelgősségnek, amelynek pedig a tájköltészet a természetes terepe volt. „A vers témája – tájköltészetünk nem kis hányadának tanúságaként – buktatók egész sorával fenyeget. A legveszélyesebb közöttük nyilván az, hogy a táj igen könnyen a belső vonatkozások póré díszletévé válik, amikor is szinte törvényszerűen megtörik a látomás, és legyengül az alkotói transzformáció. Epikus fragmentumok vagy színes szósablonok tarkítják ilyenkor a verset, a párhuzamok kiemelése érdekében hasonlatok burjánzanak el benne, a legmélyebb ponton pedig megszólal az olvasó érzékeny pillanataira számító »szeráfi« hang is” (UTASI 2000; 86).

A tájromantikában az andalító semmitmondás veszélyét is érzékelik, a politikai szólamköltészet egyenes ági folytatását látják az ugyancsak szólamos és kanonizált, „apolitikus” tájköltészetben, mely éppen apolitikusságával politizál: elfedi a valódi életet, menekülés lesz az andalító álmok világába (VÉGEL 1966). A tájmetaforákban bővelkedő provinciális regionalizmus tagadásával a nemzedék tagjai messze el akarják kerülni a „tőparti optimizmus” vádját is. A vajdasági magyar irodalom természetélménye és tájlátása nem pusztán költészettechnikai kérdés lesz, hanem az imaginárius szülőföldkép helyébe „új szenzibilitást” (UTASI 2000; 6) léptet, korszakalakító tényezővé lép elő.

A díszektől megfosztott vers és átalakulása – A szülőföldvers és tájélmény általánosító egybejátszásának elutasítása egyaránt vezet a természetleírás elutasításához és a vers depoetizálásához. Koncz István költészetében a díszektől megfosztott vers és díszektől megfosztott táj egyszerre jelenik meg. A fo-

galmisság és személytelenség versbeszéde kétségtelen reakció a már említett irodalmi-társadalmi-kulturális közegre. A „díseit elhagyó” vers a törvény, a rend, a hit fogalmi köreit járja be, és a versértés határait feszegető elvontsággal szólal meg. Ha természeti képek kerülnek elő, azok az intellektualizmus és racionalizmus tudatosságát ötvözik. Lehet szólni az őszi is, de „automatikusan”, ami egyaránt vonatkozik írásmódra és attitűdre, a lírai én versbéli szituáltsága ezekben a versekben nem érzékelhető.

Egy párversének példáján mutatható be az az alakulási folyamat, amelyet költészetében bejárt. Első kötetében jelent meg *A szép Tisza és más* című verse, amelyben még arról ír: „A part ellenségem.” Ez a mondat is zárja a verset, keretként funkcionál. A part ellenségességéről szóló kijelentés közé ékelődik a két part közé zárt folyó leírása, a keret statikusságának ellentételezéseként a mélyben meghúzódó, rejtett, mozgó-örvénylő szépség képzetei sorakoznak. Nincs azonban modalitásbeli eltérés a közlendőben. A gyöngyragylók és aranyhalak rejtette szépség nem látványelemeken, hanem archetipikus képeken, a tudás toposzain keresztül jut kifejezésre, amelyet a lírai én az értelem erejével verifikál.

A húsz évvel később íródott *A Tisza partján* is keretes vers. Mint tudjuk már, a határvonal, a part ellenség, a Tisza-parton állva pedig az első mondat: „Háború lesz.” Az 1987-ben keletkezett verset profetikus jövendölésnek gondolhatnánk, ha nem tudnánk, a háború várása a térség emberének egyfajta örökös szorongásérzetét, állandó létállapotát jellemezte. Kosztolányi a Belgrádban tett első világháború előtti látogatásáról szóló útirajzában is regisztrálja ennek jeleit: hazafelé tartó vonatának ablakán egy mondatot pillant meg, „valamelyik utas levette gyémántgyűrűjét, és az üvegre nagy, értelmes betűkkel – magyarul – rákarcolta: – *Háború lesz*” (KOSZTOLÁNYI [1943]: 18). Az ezt követő szavak pedig hatalmasra növelik a két kijelentés közötti távolságot, már csak azért is, mert a jövőre vonatkozó kijelentést egy múlt idejű közlés követi, így módon is érzékeltetve a jövő múlt általi meghatározottságát: „A parton elvirágzott a fűz / s a jegenyenyár, – / apró pelyhe zilálva száll, –”. Emellett a racionális, kötelességtudó versíró képe és a szikár, dístelen költészet eszménye hull a szemünk előtt darabokra, s átveszi a helyét a szenzibilis, a világ rejtett összefüggéseit sejtető művész alakja. A jegenyenyár április–májusban virágzik, a szóban megtalálható nyár és az elvirágzás azonban az ősz időképzetét is mozgásba hozza. A díseit vesztett vers itt teljes pompájában ragyog: a zeneiségét a sok *á* és *l* biztosítja, a helyenkénti jambikus lejtés, a hosszú magánhangzók sor végi, megnyújtásra csábító helyzete és a rímelés pedig lassítja, a versszubjektum kényelmes szemlélődésének helyzetét pozicionálja. A helyenként felbukkanó időmérték és a végig fenntartott nagy intenzitású zeneiség nagyfokú retorizáltsággal

az éppen múltó szépség látványát idézi: „Itt, a Tisza partján, most / megszűnik valami, – / amit még őriz a látvány, / már régen nem több / pusztá múltnál – / s csak a múlt, – a megszűnés / nem fáj.” Nemcsak jövő és múlt között létesül feszültség, hiszen a lírai én a jelenben nézi a tájat. „Fordított déj a vu-t fogalmaz meg e versbeszéd: most éljük át azt, ami valójában már régen megtörtént, s mi az érzéksalódás foglyaiként azt hittük, valóságosan is létezik még” (JUHÁSZ 1997). A vers „a beszélőnek a tájképben megélt létről való tudatát formálja meg” (DANYI 1985; 1334). Az elmúlás fölött érzett elégia vershelyzete ez, s nem csupán az évszakok körforgásáé, hanem a „létezés” transzcendens átéléséé, mely képben, látványban fejezhető ki. A vers végére a kontempláció ezúttal is megszünteti a referencializálhatóságot, a természet helyébe természeti képet, ezúttal festményt állít: „Távoli rétet kémlel / a riadt őz, / füle feszülten a csendre figyel, / felcsapja kis fejét, / szökell egyet, / s úgy tűnik el a képből, / mint jelentéktelen részlet / a festő emlékezetéből.” A képíró szólal meg itt. A természetlátást a festménylátás helyettesíti, szinte ekphrasztikus módon, kultúra és natúra egybejátszásának, átjárásának leszünk részesei.

A semmi perspektívája – Koncz István költészetének következő állomásként klasszicizálódását kell még inkább megfigyelnünk, a természet rajza költészetének kifejezetten érzelmes jelleget kölcsönöz. A versszubjektum a szemlélődő pozíciója helyett beleíródik lassan a versbe, ezekben az általános létfaggatás, az elvont tartalmak megragadásának helyében a szubjektum önkeresése található. Posztumusz megjelent *Összegyűjtött verseinek* kései darabjai a vajdasági magyar költészet antológiaértékű alkotásai. A lírai én ezekben nem a létezés abszurditásáról beszél, nem általában az emberi elmúlás szomorúsága gyötri, hanem a meghalás árnyékában képes megszólalni. Nem létezés van, hanem élet, nem elmúlás, hanem saját halál. Este és reggel, gyérülő lombok között, őszi színekben és hajnali skarlátszín pompában hangzik el a kérdés, mintegy Kosztolányi *Őszi reggelijének* dekoratív búcsúzó mozdulatát felidézve. Nincs ebben a versbeszédben sem filozofikus elvontság, sem metaforikus áttétel. A díszeitől megfosztott vers a léthelyzet következtében válik olyan drámaivá, amelynek kifejezéséhez elégséges a hétköznapi nyelv egyszerűsége: „Aztán / az este s reggel rendje felborult – / mintha a semmibe szóltam volna, / mondtam: haza szeretnék menni” (*Háromszor kértem*).

Koncz István utolsó verseiben a mulandóság „centrális jellegű”, bennük van a „tárgy mulandósága, semmibe zuhanása, átélése, azt lehet mondani, a Határ átélése, melyen túl a semmi következik” (SZERB, 1981³; 382), perspektívája a semmire nyílik.

A mulandósággal és a semmi perspektívájával való szembenézés azonban majd csak néhány év múlva lesz meghatározó élménye a vajdasági magyar

irodalomnak. Az 1991-es, majd az 1995-ös *Versek éve* antológia szövegeiben a háború mozzanataival együtt a létre eszmélés döbbenetének megfogalmazása sokasodik meg. A megsebzett táj képzetét a megsebzett kerté veszi át, a természetírás tere áthelyeződik a kisvilágba, a ház, az otthon közelébe. A külvilág kizárásának és az integritás védelmének a szimbóluma, a kert lesz ennek az időszaknak jellegzetes toposza.

Frivol természetolvasás – Böndör Pál is a dísztelen versforma szószólójaként indul, hogy a kilencvenes években, amikor az élet fontos kérdéseinek kimondása nem költészeti közhely volt csupán, hanem megélt létszükséglet, a burjánzó, indázó, a klasszikus modernség képzuhatagaitól telt versekben teljesebbé ki költészete. Nem reflektálatlanul, hanem nagyon is tudatosan, kertverseiben éppen a kölcsönvett toposzokat forgatja ki, lírai énjének jelenléte ironikus és frivol.

Önmaga jelenlétét nevezi meg a tájban, ami gyakran karneváli kavalkádhoz hasonlít. Öneszmélése során verstörténeteiben a lírai perspektíva többször ellentétébe vált, ironikus fordulatot vesz, aminek jellegzetes példája *Mákszem tökjei* című verse, melyben a lírai beszélő szó szerint „olvassa” a természet jeleit, hogy eldöntse, menni vagy maradni kell. S mivel a természet nem küld egyértelmű üzeneteket, vagy ha küld is, hinni már nem lehet neki, az „életerős nyakatekert gaz pimasz stratégiájának bámulása” az iróniáig, sőt tébolyközeli állapotig fokozza a tépelődést. A hiábavalóság szomorú dicsérete a ködben ázó tökinda csodálata, mely „csak azért is”, „hiába már, de mégis virágzik”. „Módosult tájverse” (HARKAI VASS 2010) az egzisztenciális kérdésekre adható válasz lehetőségét vonja kétségbe.

Böndör Pál olyan versnyelvet és attitűdöt hoz létre, amely párbeszédben áll az irodalmi hagyománnyal. Kritikusan olvassa, jellegzetesen el is különbözteti tőle, elsősorban a végletekig vitt ironia poétikai minőségeinek felhasználásával, ugyanakkor versében nem függeszti fel maradéktalanul a referenciális természetlátást sem.

Természetolvasás és ezredvégi dialógus – Harkai Vass Éva, amikor versének paratextusában Pap József *Kert(v)észének* című kötetének versére, a *Verebek kertjére* utal, nemcsak az említett szöveggel, hanem a vajdasági magyar irodalom tájverseinek egész vonulatával kerül dialogikus helyzetbe. Az *Amikor hajnalban a kőrtéfát* című vers egy egész időszak tapasztalatának és létélményének összegzése, a sajátos helyzettudatból és látószögből átgondolt és átértett, verstörténété alakított esszenciája. Egy gyökereivel az ég felé meredő, sőt égig érő kőrtéfát látunk, amelynek koronájából a szomszédos falombba menekültek a rigók. Pretextusával a vers a hiánytapasztalat ar-

kulálásán keresztül teremt kapcsolatot, a szándékosan okozott, barbár hiány helyébe egy kontrollálhatatlan, a kerten és udvaron túlnövő entitás kerül. A szöveg egyfajta köztes térbe helyezi önmagát, elszakad a természet látványától, de nem szándéka a nyomatékosított allegóriateremtés sem. Megőrzi a vers a természeti képet, a versbéli rigó egyszerre madár és egyszerre emigráns. A jelzők – riadt, emigráns, robbanásig telt – és igék – elrejtőzik, duzzad, túlnő – látvány és allegória vibráló feszültségében és köztességben tartják meg verset.

Harkai Vass Éva a vajdasági magyar irodalomnak leginkább párbeszéd-kepes költője. A dialogicitás változataként az újraírás mint attitűd és műforma jelenik meg verseiben. Az újraírás – vagy ahogy a versekben legtöbbször megjelenik: újraéneklés – mindenkor dialógust kezdeményez: az irodalmi hagyományt szólítja meg, amely az elődök jól felismerhető költői világképének és poétikai megoldásainak átfarmálásában egyaránt megmutatkozik. Nem a hagyomány ellenében lépnek működésbe ezek a folyamatok, hanem éppen ellenkezőleg: a palimpszeszt, az átírás, a továbbírás, az utolírás eljárásában megjelenő párbeszéd folytán a hagyomány is a jelen kánonjának részeként mutatkozik, így válhat eleven tradícióvá; ellenkező esetben a tekintélytisztelt, az érinthetatlenség előbb-utóbb feledéshez, semmissé váláshoz vezet.

Az *Ákácok* alatt Szenteleky opusával kezdeményez dialógust. A verset az átírás gesztusa az egyetemes magyar irodalom korszerű vonulataihoz kapcsolja, amelyek az allúzió, az áthallás, a palimpszeszt alakzataiban keresik kifejezésformájukat. Nem feltétlenül az *Ákácok az őszben* című verssel létesít kapcsolatot, sokkal inkább azzal a létélménnyel, amely „fél évszázaddal” a lírai beszélő megszólalása előtt jellemezte a vidéket, s amelynek megéneklését az irodalmi program megalkotója oly kíváncsi volt tartotta volna, amelyben a hiány jeleit látta a lírai én. Ugyanakkor amikor „újraénekl” és újraértelmezi a két világháború közötti emblematikus életérzést, intertextuális kapcsolatot létesít egy másik „lokál”-verssel is. Első sora – „Nyakig a couleur locale-ban – Sziveri János *A Couleur lokálban* című versét is az értelmezés terébe vonzza. A Sziveri-féle „lokál” egy egzisztenciális határhelyzetre való feleletként keletkezett, amely „csupa élvezet” – idézőjelek között –, s ahol „lapít ki-ki a saját kigőzölgésében”, a profán tárgyi világ versbe emelése és a harsány rímhalmozás a tragikus léthelyzet groteszk voltának kifejezőjévé válik. Harkai Vass Éva verse anélkül vonzza be értelmezésének terébe Sziveri versét, hogy mindezt részletezné, de kettős intertextuális kiágazása erősíti a levegőtlenség, a fuldoklás motívuma köré tömörülő versszerző alakzatait. Harkai Vass Éva verse ugyanakkor mélyebben gyökerezik a költészeti emlékezetben, nem a szárnyas, hanem az „egy tömbben álló idő” képeit és hangulatát idézi, ezáltal kiterjeszti versének a regionális tudatvilágba nyúló idődimenzióit a költészeti múlt felé is.

Kiadások

- BÖNDÖR Pál (1997): Eleai tanítvány. Forum Könyvkiadó, Újvidék
HARKAI VASS Éva (1999): Kedves Kávai M.! Forum Könyvkiadó, Újvidék
KONCZ István (2005): Összegyűjtött versei. zEtna, Zenta
SZENTELEKY Kornél (1995): Szerelem Rómában. Egybegyűjtött versek, lírai prózák, versfordítások 1922–1933. Forum Könyvkiadó, Újvidék
SZIVERI János (1994): Minden verse. Kortárs Kiadó, Budapest

Irodalom

- BÁNYAI János (1966): Táj és ember. Az elmúlt év költői termésének néhány tanulsága. Új Symposion, 24–25. 26–30.
BORI Imre (1978): Fehér Ferenc. Forum Könyvkiadó, Újvidék
BORI Imre (1995): Utószó. Szenteleky Kornél, a költő. = Szenteleky Kornél: Szerelem Rómában. Egybegyűjtött versek, lírai prózák, versfordítások 1922–1933. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 248–257.
DANYI Magdolna (1985): Egy Kosztolányi-vers jelentéértelmezése. Híd, 10. 1330–1336.
HARKAI VASS Éva (2010): A módosult tájvers változatai Böndör Pál Tegnap egyszerűbb volt című verseskötetében. = Uő: Verstörténés. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 180–186.
JUHÁSZ Erzsébet (1996): Az ugartörés mint önmetafora a vajdasági magyar irodalom két háború közötti szakaszában. Tiszatáj, 1. 92–98.
JUHÁSZ Erzsébet (1997): Aki tanyát ütött a hiába/valóságban. <http://www.exsymposion.hu/cikk/316/1>
KOSZTOLÁNYI Dezső [1943]: Belgrádi képek. = Uő: Elsüllyedt Európa. Nyugat Kiadó és Irodalmi R.-T., Budapest, 13–18.
SZAMOSI, Gertrud (2004): A skót nemzettudat posztkoloniális toposzai. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2004&honap=12&cikk=7714> (2011. 05. 20.)
SZERB Antal (1981³): Gondolatok a könyvtárban, Magvető, Budapest
TOLDI Éva (2011): Kocsin, bárkán, gályán. Vajdasági Kocsi-út az éjszakában. = Kocsi-út az éjszakában. A tizenkét legszebb magyar vers 8. Szerk. Füzfa Balázs: Savaria University Press, Szombathely, 334–343.
TOLNAI Ottó (1966): Az egyszerűség problémái. Fehér Ferenc: Delelő. Új Symposion, 22. 23–24.
UTASI Csaba (2000): Régi téma, modern tudatosság. = Uő: Ötven vers, ötven kommentár. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 85–86.
VÉGEL László (1966): A jugoszláviai magyar költészet (Vázlat). Híd, 9. 935–955.

NATURE WRITING – NATURE READING

The experience of nature, and existential poems in Hungarian literature in Vojvodina

The authors' attitudes to nature and the landscape have such an important role in Hungarian literature in Vojvodina that by studying literature with this relationship in the centre, one could imagine it possible to write the whole history of Hungarian literature. The importance of this phenomenon is underlined by the fact that the self-metaphors of the region are depicted in images of nature. The changing of view is especially pronounced in poetry: an image of nature is not intended to serve merely the description of scenery; the way that it is created becomes a function of poetic sensibility. It expresses existential experiences, it asks about the totality of existence, and at the same time, the way it is created also reveals its relationship to poetry. The study demonstrates through several examples the stations, paralelle features and the varieties of the development of lyric poems on nature.

Keywords: Hungarian literature in Vojvodina, experience of nature, landscape poetry, existential poems, allusion, palimpsest.

HORVÁTH FUTÓ HARGITA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
futo@eunet.rs

TANÁRTÍPUSOK, TANÁRI SZEREPMODELLEK*

Types of Teachers and Teachers as Role Models

A pedagógusok személyiségét kutató vizsgálatok azokra a kérdésre keresik a válaszokat, hogy milyen a jó pedagógus, milyen tulajdonságokkal, képességekkel, ismeretekkel kell rendelkeznie a pálya eredményes műveléséhez. A tanulmány a hatékony pedagógus jellemzői és a vezetési stílusok alapján felállított tanártípusokat mutatja be, foglalkozik a nevelő személyiségének mintaadó elemeivel, a hivatástudattal végzett munka sajátosságaival, a tanári pálya-alkalmatosság és a pedagógusszerepek kérdéskörével.

Kulcsszavak: tanártípusok, tanári alkalmasság, hatékonyság, pedagógiai kompetencia, konfliktuskezelés, hivatásértékek, nevelési stílus.

A pedagógus személyisége, attitűdje, kompetenciái

A pedagógiai folyamat kulcsszereplője a tanár. A mindennapi tapasztalatok alapján megfigyelhető, hogy jelentős különbségek mutatkoznak a tanárok között. Míg egy részük erős, generációs nagyságrendű (DOMBI 1999; 5) hatást gyakorol tanítványaira, egy életre szóló élményt jelent a velük való találkozás, és hatásukra diákjaik közül többen választják hivatásul a pedagógusi pályát (mintaadó funkció az értelmiségi szerep felvállalásában), addig egy másik részük tanítványaikra nézve szinte hatástalan marad, komoly erőfeszítésbe telik végigülni az óráikat, nem vonzzák maguk köré a fiatalokat. A különbség okát, a tanári alkalmasság problematikáját többen többféleképpen magyarázzák.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Az egyik felfogás szerint pedagógusnak születni kell, bizonyos velünk született adottságok predesztinálnak bennünket a pedagóguspályára: aki ezekkel rendelkezik, képzettségétől, speciális felkészültségétől függetlenül, a hivatását jól ellátó nevelő lesz (FALUS 2003; 80). Falus Iván szerint azonban elméletileg nem igazolt, hogy a pályaaalkalmatosságot bizonyos veleszületett adottságok ily mértékben determinálják, a pedagóguspálya azonban nem ajánlható introvertált, emberekkel nem szívesen foglalkozó egyéneknek. Egy másik álláspont szerint a tanítás mesterség, amelynek fogásait meg lehet tanulni, az eredményességnek a szaktudományi felkészültség a feltétele, azaz elméleti ismeret és az ismeretek osztályteremben való gyakorlati alkalmazásának tudása szükséges. A valóság viszont azt mutatja, hogy az átlagos képességekkel rendelkező személyeknek a szakmai tudás csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a hatékonyságnak. Nemzetközi kutatások bizonyították azt is, hogy nincs szoros korreláció a pszichológiai és pedagógiai ismeretek és a pedagógiai eredményesség között. Mindezek a nézetek köznap, a józan ész alapján megfogalmazott álláspontok, a pedagóguskutatás azonban tudományos igényvel vállalja fel e kérdések megválaszolását (FALUS 2003; 80–81).

A pedagógusok tevékenységével, személyiségével foglalkozó kutatások központi kérdéseinek egyike annak feltárása, mik a tanítványok és a szülők elvárásai a tanárral szemben, milyen tulajdonságokkal, alapvető személyiségvonásokkal kell rendelkeznie a tanárnak ahhoz, hogy eredményesen végezze a munkáját, személyközpontú, másokat elfogadó pedagógusként tevékenykedjen. Pfister Éva közgazdász tanárjelölt hallgatók pedagógusokkal szembeni elvárásait idézi: hatékony, elhivatott, nyitott, kreatív, rugalmas, igazságos, megbízható, megértő, empatikus, következetes, határozott, példamutató, csapattag is meg nem is, ismeri a tanítványait, felkészült, aktív és aktivitásra serkentő, széles látókörű, jó kommunikációs készségű, közvetlen, készséges, barátságos, szigorú, innovatív, becsületes, tiszteletet adó és tiszteletre méltó, tájékozott, konzekvens, lelkes, előítéletektől mentes, határozott, lépést tart a fejlődéssel, a diákjai világában is él, segítőkész, élettapasztalattal rendelkezik, humorérzéke van, órán kívül is kapcsolatot tart a diákjaival, alkalmazkodóképes. A szerző szerint mindezek a tanárral szembeni elvárások idealizáltak, irreálisak, a pedagógusok azonban nap mint nap szembe-sülnek ezekkel az elvárásokkal, amelyeknek a teljesítése szinte lehetetlen feladatot jelent (PFISTER 2005).

A tanító értékminta-hordozó funkciójával, nevelői – ismeretátadó, személyiségformáló és más – szerepének színvonalával, példamutatásának fontosságával három évszázaddal ezelőtt Pápai Páriz Ferenc is foglalkozott *Pax aulæ* (1696) című útmutató munkájában: „Ha tanítunk, tanítsunk úgy, amint mi is tanulni kívánnánk, mutogassuk a valóságot, ne szidjuk azokat, akik

mindenben egyet nem értenek velünk. Mert ez nem tanítás, hanem kemény erőltetés, tyrannis, és más elmén s értelmén való uralkodásnak kívánása. Mely távol légyen minden tanító és tanuló lélektől. Itt példával és szelíden mutogató tanítással épül az Istennek népe, nem darabos parancsolattal, noha azt is mondhatjuk, hogy nincsen ízesebb és hathatósabb parancsolat a jó példaadásnál” (PÁPAI 2007; 123–124).

A tanári szakma gyakorlása bizonyos mesterségbeli tudást és személyiségi jellemzőket igényel annak érdekében, hogy a tanár a tanulás serkentőjévé váljon, és bizalomteli légkört alakítson ki az óráin. Az önálló, felelősségteljes pedagógiai munkához Friedrich W. Kron négy elengedhetetlen szakmai-cselekvési kompetenciát sorol fel: szakmai kompetencia, az eszközök használatának kompetenciája, reflexiós kompetencia és szociális kompetencia. A *szakmai kompetencia* a szakképesítés megszerzése és egyéb képzések keretében sajátítható el, lehetővé teszi, hogy a pedagógus széles összefüggés-rendszerben (például filozófiai, tudománytörténeti és társadalompolitikai összefüggésben) legyen képes tevékenységét értelmezni. Az *eszközök használatának kompetenciája* jelenti a szűkebben értelmezett, ún. szakmai, szaktárgyi kompetenciát és a szaktudásnak a nevelési és oktatási folyamatokban való gyakorlati alkalmazásának képességét. A *reflexiós kompetencia* azt jelenti, hogy a tanár képes saját cselekvését értelmezni, egymás mellett látni a szakmai és eszköz-jellegű vonatkozások mellett a saját életútjához kapcsolódó, valamint a társadalmi és politikai vonatkozásokat is. A *szociális kompetencia* a pedagógiai és szervezői, kapcsolattartó képesség (az oktatásnak a tanulók érdeklődéséhez, szükségleteihez és fejlődési sajátosságaihoz való igazítása), amelynek része az empátia, a szereptől való távolságtartás, a fiatal nemzedékek érdekében történő fellépés képessége is (KRON 1997; 428–429).

A pedagógus hatékonyságát személyisége, tudása és pedagógiai készségeinek kölcsönhatása adja meg: „A pedagógusmesterség azoknak a teoretikus háttérrel egybefogott és átszőtt – a pedagógus személyisége által meghatározott, sajátosan strukturált, viselkedésben megnyilvánuló – ismereteknek, jártasságoknak, készségeknek, képességeknek és attitűdöknek az összessége, amelyek a gyermekek fejlődésének optimális segítéséhez szükségesek” (SALLAI 1996; 11). Sallai Éva hét, a pedagógiai munkát elősegítő képességet jelölt meg: *kommunikációs ügyesség* (a kommunikációs modell mindkét szerepében, üzenőként és befogadóként is hatékony tud lenni, teret és feltételt teremt a kommunikációra), *gazdag és rugalmas viselkedésrepertoár* (minél több viselkedési mód közül válogathasson egy adott szituációban, ne viselkedési paneleket használjon, hanem a konkrét helyzet átélése határozza meg a viselkedését), *gyors helyzetfelismerés és konstruktív helyzetalakítás* (döntésképesség és a döntés következményeinek felmérése), *erőszakmentes-*

ség és kreativitás (konfliktusmegoldási módszerek ismerete), együttműködés igénye és képessége (kompromisszumra való készség, mások véleményének elfogadása a szülőkkel, a diákokkal és a kollégákkal való együttműködésben), pedagógiai helyzetek, jelenségek elemzésének képessége (önfejlődés) és mentális egészség (önismeret, önkontroll, saját élmények pszichés feldolgozása) (SALLAI 1994; 56–63).

Falus Iván az oktatással kapcsolatos gyakorlati készségeket tartja fontosnak: *tervezési készség* (az oktatás tartalmának kijelölése, a célok, követelmények kiválasztása és definiálása, a tanulók célhoz viszonyított helyzetének meghatározása, az oktatási folyamat tervezése, az eredményesség értékelésének tervezése), *motivációs készség* (a motiváló órakezdés, változatos óravezetés, hatékony összefoglalás), a kérdezés technikájának elsajátítása, *kérdéskultúra* (a különböző típusú kérdések ismerete, eltérő szintű gondolkodási műveletet kiváltó kérdések megfogalmazása), a *tanári-tanulói interakció és kommunikáció készsége* (kommunikációs képesség, interakciós készségek, a tanulók válaszainak értékelése, megerősítése, felhasználása), *az osztálymunka szervezésének készsége* (a fegyelem biztosítása, a környezet, a feltételek biztosítása, a tevékenység irányítása), a *csoport, illetve egyéni munka irányítására szolgáló készség, megfigyelési és elemzési készség* (speciális megfigyelési technikák elsajátítása, a szükséges módosítások megtétele, a pedagógus önismeretének fejlesztése, önképzés), *értékelési készség* (különböző követelményeknek megfelelő feladatok, kérdések összeállítása, a feleletek, feladatmegoldások objektív értékelése, elemzése, ítéletalkotás a tanulók tudásáról, az ítélet felhasználása az oktatás menetére, irányítására vonatkozó döntések meghozatalában) és *speciális pedagógiai készség* (az egyes tantárgyakban, illetve egyes nevelési területeken alkalmazható jártasságok és készségek) (FALUS 1996; 66–75).

A múzeumi órák, a tárlatvezetések vagy a kiállítások látogatása nem osztálytermi környezetben, hanem többnyire ingerdús és információgazdag térben és kis csoportos foglalkozások keretében zajlanak, az ebből származó előnyök hatékony hasznosítása a pedagógus, a foglalkozásvezető személyiségén múlik. A múzeumpedagógiai tevékenység is megfelelő személyiségjegyeket, kompetenciákat, speciális készségeket igényel: *általános és szakmai intelligencia, kompetencia* (a kiállítás és a múzeumi gyűjtemény alapos ismerete, általános kulturáltság, intellektuális tájékozottság), *személyes irányultság, önbizalom* (a múzeumot mint intézményt képviselő személynek a fellépése, megjelenése, magabiztossága meghatározó az egész foglalkozás és a csoporttal való kommunikáció szempontjából), *másokra irányultság, szociabilitás* (mivel a csoporttal való találkozása rövid, viszonylag hamar fel kell ismernie a csoport aktuális hangulatát, dinamikáját, erőviszonyait, a

kooperatív hozzáállás, a bizalomkeltő fellépés, a kérdésekre, megjegyzésekre való nyitottság fontos az ismeretszerzés élményszerűsége és a hatékony együttműködés szempontjából), *emocionális stabilitás, énerősség* (a foglalkozások rugalmas és következetes irányításához szükségesek), *erkölcsiség, altruizmus* (erősítheti a múzeumpedagógus személyes hitelét, ha megbízhatóságot, becsületességet sugároz, a történeti, művészi ismeretek közvetítése során saját meggyőződését, erkölcsi elveit toleránsan, de határozottan képviseli), gyakorlatiasság (a foglalkozás gördülékeny vezetésének és a felmerülő váratlan helyzetek megoldásának képessége) (BÁRD 2009; 285–286).

Tanártipológia

A tanári viselkedést, szerepeket többféleképpen csoportosították. A tanártipológiák valamely jellemző sajátosság alapján csoportosítanak, a pedagógusokat a személyiségtípus, a munkához való viszony, a tanítványaikhoz való viszonyulás és más kategóriák alapján sorolják be.

A pedagógus mindennapi oktató-nevelő munkája vezetői tevékenység, a tanár ugyanis tervezi, szervezi, irányítja, ellenőrzi és értékeli a diákcsoportok munkáját, ismeretelsajátítását, képességfejlesztését, iskolán kívüli aktivitásait. Az irányítási stílus alapján Kurt Lewin, Ronald Lippit és Ralf K. White tipologizált. 1938-ban az iowai Állami Egyetem Gyermekgondozási Kutatóintézetében végzett kísérletükben arra keresték a választ, milyen hatással van a nevelő vezetési stílusa egy adott csoport tevékenységére. A pedagógiai munka minősítésére három kategóriát használtak: az *autokratikus* (tekintélyelvű), a *demokratikus* és a *laissez faire* (ráhagyó, felnőttek tényleges részvétele nélkül folyó csoportélet) szereptípust. Az autokratikus vezető minden fontos kérdésben maga dönt és intézkedik, ő diktálja a kivitelezést, a tevékenység egyes lépéseit, kijelöli minden csoporttag munkafeladatát, az egyes tagok munkájának dicséretében és bírálatában személyes vagy szubjektív, viselkedése inkább barátságos vagy személytelen, mintsem nyíltan ellenséges. A demokratikus vezető csoportjának tagjai közösen döntenek mindenben, vezetőjük bátorítja és segíti a tevékenységüket, közösen határozzák meg a célt és alakítják ki az addig elvezető munkafolyamat szakaszait. A vezető dicséretében és bírálatában objektív vagy reális, és igyekszik szabályos csoporttagként beilleszkedni a csoportba, de munkavállalása a feladat megoldásában minimális. A *laissez faire* vezetés esetén a döntés vagy csoportosan vagy egyénileg történik teljesen szabadon és a vezető részvétele nélkül, a vezető rendelkezésre bocsátja a munkához szükséges eszközöket, ha van kérdés, válaszol, de ritkán, és csupán külön kérésre szól hozzá a cso-

porttevékenységhez, nem próbál részt venni, illetve nem próbálja befolyásolni a csoporttörténeteket (PFISTER 2005). A kísérletben részt vevő diákok csaknem mindegyike a demokratikus vezetőt tartotta megfelelőnek, és a laissez faire vezetőt is jobbnak találták az autokratikusnál. A vezetési stílus azonban szituációfüggő is, az autokrácia és a demokrácia a vezetésben nem azonosítható eleve a rosszal és a jóval, mert egy meghatározott célt, feladatot leggyorsabban és a legjobb minőségben autokratikus vezetéssel lehet elérni, elvégezni (pl. katasztrófa helyzet idején a tűzoltóság, katonaság vezetése). A demokratikus vezető előnyére vált, hogy az együttes döntéseknek, a célok és feladatok közös meghatározásának köszönhetően a csoporttagok magukénak érezték azokat, erősödött a motivációjuk, s akkor is dolgoztak, amikor a vezetőjük kiment a teremből (PFISTER 2005).

A tanárok irányítási stílusa alapján négy osztályvezetési stratégia alakult ki. Az *ökológiai stratégia* kompetens oktatót igényel, aki az egész osztálytermi környezetet (ülésrend, hőmérséklet, a diákok viselkedése) irányítása alatt próbálja tartani, állandóan kontrollálja a feltételrendszert, elvárja, hogy a gyerekek figyeljenek és együttműködjenek, folyamatosan figyeli az osztályt, képes váltani, ha arra szükség adódik az óra folyamán, a fegyelmezetlenségeket mellőzéssel, jelzésekkel igyekszik elhárítani, jellemzője a proximitáskontroll (a rendetlenkedő diákok fizikai megközelítése, tanár mellé ültetése). A *szervezeti hatásokon alapuló stratégia* lényege a jó szabályozás, a reális szabályok, normák betartása, a kilengések minimalizálása. A szabályalakítás folyamatában fontos, hogy kevés normát határozzanak meg (a túlszabályozottság értelmetlen), a tanulókat is bevonják a szabályalkotásba, illetve megváltoztatásukba, a szabályok ne korlátozzák nagyon a gyerekek cselekvési lehetőségét, magyarázatukat, indokukat a tanárok tudatosítják a diákokban, a normák érvényesek a tanárra is, a tanár modellt nyújt a betartásukban. A szervezeti szabályozás a tanár és a diák közötti hatalom megosztását szolgálja. A *gyerekek egyéni fejlődési sajátosságain alapuló stratégia* individualizált módon foglalkozik a diákokkal, a tanár figyelembe veszi a gyerekek életkorát, intelligenciafejltségét, igyekszik kiiktatni a nemkívánatos viselkedést, szem előtt tartja, hogy az eltérő életkori sajátosságok eltérő büntetési-jutalmazási szisztémát igényelnek. A *pszichodinamikus stratégiát* a humanisztikus tanítási stílus jellemzi, a tanár célja, hogy feltárja a gyerekek fegyelmezetlenségének okát és céljait, a gyerekeknek az órán való rendetlenkedésének ugyanis különféle célja lehet: a figyelem megszerzése, a hatalom és ellenőrzés megszerzése (alacsony önértékelésű gyerekeknél), a bosszúállás, a tehetetlenség is kiválthat deviáns magatartást, ha a tanuló már feladta minden reményét arra vonatkozóan, hogy megfelelő pozíciót vívjon ki a közösségben. A tanárok irányítási módszereit a diákok különbözőkép-

pen ítélik meg, a fenyegető-leszerelő tanárt negatívabban értékelték, mint a támogató leszerelést alkalmazót, és úgy érezték, hogy a diákjait az elnéző pedagógus kedvelte legjobban (VAJDA 2005; 325–328).

A pedagógus személyisége határozza meg a nevelői stílusát. Joseph Adelson 1976-ban felállított tipológiájában a tanári attitűdök alapján csoportosított, és a pedagógusok három típusát különböztette meg:

1. A pedagógus mint *sámán* – narcisztikus személy, az energia, az elkötelezettség jellemzi. elmerül saját énjében és munkájában, meg tudja ragadni a gyerek figyelmét, bevonja őket az óra menetébe, de állandóan a gyerekek fölé helyezkedik mint irányító.
2. A pedagógus mint *lelkész* – küldetéstudat jellemzi, egy tiszteletre méltó testület vagy szervezet képviselőjének érzi magát, annak nevében beszél és cselekszik, az iskolai hierarchia részeként tekint magára. Határozott értékrendet közvetít, csökken a gyerekek morális és szellemi bizonytalansága, de elveszthetik kreativitásukat, spontaneitásukat, személyiségük rugalmasságát, önálló ítélőképességüket.
3. A pedagógus mint *misztikus gyógyító* – terapeutaként lép fel, a diákokat saját személyiségük megváltoztatására próbálja ösztökélni. Ritkán sikeres, mert nagy felkészültségre, óriási energiára van szüksége. (ADELSON 1976: 715).

Trencsényi László a tanári attitűdöket és szerepeket azon szempont alapján csoportosította, hogyan viszonyul a tanár a társadalmi normák közvetítésének feladatához. A Trencsényi által 1988-ban felállított három típus megfelel a tanár háromféle szociológiai funkciójának: *nevelői, személyiségformáló típus* (Adelson felosztása szerint a misztikus gyógyító típushoz hasonló), *tanári-szakemberi típus* (Adelsonnál a sámán típushoz hasonló), *köztisztviselői* (Adelsonnál a lelkész típusa) *funkció*. A tanár szerepazonosulása attól is függ, milyen tantárgyat tanít, a „rajztanár vagy matematikatanár könnyebben vállalhatja a szakemberi, a testnevelőtanár a nevelői funkciót, míg például a magyartanár vagy az osztályfőnök nemigen kerülheti meg, hogy köztisztviselői funkciót is betöltsön” (VAJDA 2005; 340–341).

Walter Doyle 1986-ban az óravezetési technikák alapján rendszerezte a tanárokat:

1. *A teherautó sofőrje* – úgy segíti a diákok aktivitását, hogy elhárítja az akadályokat, ahelyett, hogy konfrontálódna velük, aktivizál, próbálja elhárítani a felmerülő problémákat az órán, eltér az óra tervezett menetétől, a rendbontókkal nem konfrontálódik, nem figyelmezteti őket.
2. *A terület védője* – fegyelmez, a tekintélyi fellépésre és a nemkívánatos viselkedés ellenőrzésére helyezi a hangsúlyt, hatalmával próbálja mini-

- malizálni a fegyelmezetlenséget. Folyton rászól a rendbontókra, emiatt az óra menete gyakran megtörik, a rend felbomlik.
3. *Útkereső, térteremtő* – világos és előre látható rendszert teremt, aktivizál, hatékony működést próbál fenntartani, jelzésekkel irányítja a diákokat, feloldja a feszültséget.
 4. *Gyengéd meggyőző és a felnőtt lelkiismeret képviselője* – meg akarja győzni a tanulókat felnőtt jellegű felelősségükről, nem vesz tudomást „éretlen” cselekedeteikről, a normaszegő tanulókkal sokat foglalkozik, hogy megnyerje őket. Egyéni kapcsolatokat épít ki a diákokkal, a csoportos tevékenységek emiatt háttérbe szorulnak (VAJDA 2005; 334).

Klein Sándor szembeállítja a *személyközpontú* típust a *tanterv-, tananyagközpontú* tanárral. A rohanó, a gyereket a tananyag egészének feldolgozása miatt állandóan hajtó tanárral ellentétben a személyközpontú tanár hiteles, nem vesz fel álarcot, nyíltan éli át azokat az érzéseket, attitűdöket, melyek az adott pillanatban benne áramlanak (kongruencia), elfogadó attitűd fűzi a gyerekekhez, gondoskodással fordul feléje, de nem telepszik rá, nem akarja birtokolni (feltétel nélküli pozitív odafordulás), észleli és megérti a gyerekben zajló folyamatokat (empátia) (KLEIN 1996: 78–79).

A hatékony tanár személyisége és módszertani kultúrájának köszönhetően meg tudja választani a személyiségének leginkább megfelelő eljárásokat, tanítási-tanulási stratégiákat, módszereket. A tanár munkája MacKay gyakorlati megközelítésű felsorolásában akkor lesz eredményes, ha szabályrendszert alkalmaz személyi és eljárási ügyekben, a kezdetétől megakadályozza a rendbontást, pontosan irányítja a fegyelmezést, sokszor körbejár az osztályteremben (figyeli a diákok munkáját), lehetőleg nem verbális szinten megoldja a zavaró szituációkat (pl. szemkontaktussal, térközzszabályozással), érdekes és hasznos feladatokat ad a tanulóknak, olyan szabályrendszert alkalmaz, hogy a gyerekek minimális irányítással tudjanak dolgozni a feladaton, optimalizálja a tanóra tanításra fordított idejét, állandó jelzést használ a tanulók figyelmének megszerzésére, nem kezd el beszélni addig a csoporthoz, amíg mindenki oda nem figyel, változatos tanítási technikákat használ, melyek alkalmazkodnak a tanulók érdeklődéséhez, következetes hibaelenőrző módszert alkalmaz, az új fogalmakat játékosan, a meglévő ismeretek felhasználásával tanítja, olyan technikákat használ, melyek biztosítják a folyamatos átmenetet a konkrétól az elvont gondolkodási tevékenységig, megfelelő arányban alkalmazza az egyszerű és komplex választ igénylő kérdéseket, követi az osztály reakcióit, egy időben több dologra figyel, biztosítja az óra egyenletes lefolyását, illetve az egyik tevékenységről a másikra való zökkenőmentes átmenetet, fenntartja az óra tempóját, érthetően magyaráz,

ismeri a motiválási lehetőségeket, érezteti a gyerekekkel, hogy elfogadja, értékeli és támogatja őket, reagál a gyerekek rejtett és nyílt megnyilvánulásaira, kérdéseire, a különböző tanulók számára is egyaránt érthető kérdéseket tesz fel, segít, hogy a tanuló tökéletes választ adjon, ha a válasza hibás volt, vagy csak részben volt jó, akkor újrafogalmazza a kérdést, rávezető kérdést tesz fel, jutalmazással megerősíti a kiemelkedő munkát, és ösztönzi azokat a tanulókat is, akik nem mindig képesek kiemelkedő teljesítményre, a többre képes tanulók kíméletes kritizálásával a későbbi elismerés reményét sugallja, elfogadja és integrálja a tanulók kezdeményezéseit (ZÉTÉNYI 1997; 289).

A digitális pedagógia személyközpontúbbá teheti a tanár-diák viszonyt. Az IKT-környezetben szervezett digitális pedagógia abban különbözik a hagyományos pedagógiai környezettől, hogy az elektronikus eszközökkel segített tanulás, az e-learning világában időben és térben kitágulnak az oktatás keretei. A tanár, amennyiben rendelkezik a megfelelő infrastruktúrával, nemcsak a tanítási óra alatt, hanem a tanulási időn kívül is kapcsolatba léphet, konzultálhat a diákaival. Az órákon közölt anyagot, információkat, szemléltető anyagokat elhelyezheti saját oktatási weboldalán, így a diák is elérheti, letöltheti és használhatja őket. Közzölheti a dolgozatok, írásbeli munkák eredményeit, a feladatok megoldásait, magyarázatát: „A tanulás otthoni és iskolai formái közelednek egymáshoz, az oktatási folyamat átláthatóbbá, a szülő és a diák számára egyaránt követhetőbbé válik. A digitális pedagógia időigényes, jelentős munkaráfordítással jár tanár és diák számára egyaránt. Előnye mégis, hogy számos korszerű pedagógiai paradigma válik megvalósíthatóvá (VIG 2008: 139–140).

<i>IKT technika</i>	<i>Interakció</i>	<i>Diákszerep</i>	<i>Tanárszerep</i>
<i>E-mail, levelezőlista, vitacsoport</i>	aszinkronikus	részvétel	moderálás
<i>Beszélgetőcsoport</i>	szinkronikus	részvétel	moderálás
<i>Audiokonferencia, videokonferencia</i>	szinkronikus	részvétel	jelenlét, esetleg moderálás
<i>Hangközvetítés, képközvetítés</i>	közvetített	hallgatás, nézés	választás, utólag: értelmezés
<i>Információs forrás</i>	közvetített	megtalálás, értékelés	irányítás, értékelés
<i>Szemléltető eszköz</i>	közvetített	tanulmányozás	bemutató, értékelés
<i>Programozás</i>	mobil	a fenti összes funkció	a fenti összes funkció

1. táblázat: Tanár- és diákszerepek IKT környezetekben (VIG 2008; 140)

Dombi Alice megkülönbözteti a tanári ideál és a tanári minta fogalmát, amelyek bizonyos tekintetben – például a példaadás tekintetében – közel állnak egymáshoz, a tanári minta azonban többnyire a valóság talaján mozog, míg az eszményi pedagógus jellemzői idealizáltak. A tanári minta magába foglalja a pedagógus tevékenység eredményes végzéséhez szükséges tulajdonságokat, amelyek példaerejük, de rendelkezik olyan sajátosságokkal is, amelyek nem feltétlenül méltóak a követésre. A minta és a hivatástudat szoros kapcsolatban áll, mert az a pedagógus válhat a mintakövetés alanyává, aki éli hivatását, meggyőződéssel közvetíti a kulturális, magatartásbeli, hivatásbeli értékeket tanítványainak, tevékenységét a meggyőződés irányítja, és azonosul a választott pályával. A pedagógiai hivatástudatot, a magatartás milyenségét (gyermektisztelet, humanista gondolkodás, flexibilitás, a tanítási-tanulási folyamat irányítása, motiváció, segítőkészség) a pedagógusképző intézményekben kell megalapozni és alakítani (DOMBI 1999; 8–12). Vajda Zsuzsanna értelmezésében a tanári munkának vannak átadható mesterfogásai, viszont a tanári felkészítést nem lehet technikai feladatnak tekinteni, mert sem az emberi helyzetek, sem maguk az emberek nem kezelhetők szematikus módon, ezért a jó pedagógusok mindig egész személyiségükkel és nem valamilyen rájuk erőltetett szerep segítségével oldják meg a mindennapi munkájuk során felmerülő helyzeteket (VAJDA 2005; 334).

Tanárszerepek az irodalomórán

Gordon Győri János az irodalomtanári szerepeket társadalmi kontextusba helyezi, s megállapítja, hogy az irodalomtanári szerepnek a harmadik évezred kezdetén zajló átalakulása összefüggésbe hozható a társadalom politikai, gazdasági és egyéb értelemben vett alapvető változásaival. Az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult a tanári szakma némely korábbi funkciója, a tanári pálya társadalmi presztízse alacsony lett, a magyar tantárgy, s azon belül az irodalomóra a diákok szemében veszített a jelentőségéből. Az irodalomtanártól a társadalom egyszerre kétféle funkció betöltését várja el, ami szerepfeszültséget eredményez: „A hagyományosabb akadémikus és human értékeket képviselő szülők és társadalmi csoportok egyfajta *kultúramentő* szerepet várnak el az irodalomtanártól, az irodalomtanárnak egy olyanféle egészszleges kultúraismerethez és tradicionális human kulturális normarendszerhez való tevőleges és direkt hozzájárulását, amelyet e személyek és csoportok már mint majdnem visszafordíthatatlan veszteséget vagy legalábbis már nagy erővel zajló hanyatlási folyamatot érzékelnek. Másrészt az irodalomtanítás modernizációjára vonatkozó elvárás és pressúra is megfogalma-

zódik, amely a magyartanártól azt várja, hogy a kultúra régebbi és új eredményeinek megközelítésmódjaiban is újszerű bemutatása által járuljon hozzá, hogy a gyerekek egy a korábbiaktól jelentősen különböző társadalmi létformára készüljenek fel. E készségek kialakításához nem feltétlenül vagy nem minden elemében látszik fontosnak egy korábbi esztétikai normarendszeren épülő irodalmi kánon aprólékos és finom ismeretrendszerének elsajátítása, ellenben fontosabbá válhat a pragmatikus, a társadalmi tevékenységhez is kötődő készségek, jártasságok kialakítása” (GORDON 2006; 126–127). A magyartanároknak nehéz elfogadniuk, hogy a társadalom ma az iskolával és a tanári munkával szemben egyfajta *szolgáltatói* elvárásrendszert fogalmaz meg. Az elmúlt évtizedekben módosult a tanárszerepfelfogás: a századfordulót a *tudós-szervező-hivatalnok* szerep jellemezte (egyedüli kritérium a műveltség volt, módszertani követelményeket nem támasztottak a tanárral szemben), a húszas–harmincas években megjelent a *szaktanárattitűd*, a második világháború utáni időszakban az *agitátor-mozgalmár* szerepben a közösség-szervező és vezetői tevékenység dominált, a hatvanas évek végétől újra fontossá vált a tárgyi tudás. A kilencvenes évektől kezdve felértékelődik a tanári mesterségbeli tudás, és módosul, megváltozik, bizonyos elemeiben ki is iktatódik a magas akadémiai standardokra épített tanári szaktárgyi tudás (GORDON 2006; 128).

	Behaviorista	Kognitivistá	Humanista	Konstruktivistá	Szocio-konstruktivistá
Az elsajátítandó tudás természete	Eredetileg a tanár által birtokolt s a tanítás eredményeként a tanulóknak átadott.	Eredetileg a tanár által birtokolt, amit a tanuló saját erőfeszítéseinek és megértésének köszönhetően vesz át.	A tanár által fölajánlott keretek között, de a diák által felfedezett.	A diák által konstruált.	Egy megértői, tanulói közösség által szociálisan konstruált.
A tanítás tartalma	Az oktatási kurrikulum határozza meg.	Az oktatási kurrikulumban megfogalmazottak, amiket a tanár alakít megfelelő tanítási tartalmakká.	A tanár határozza meg saját tapasztalataira építve.	A tanuló formálja ki, a tanár által biztosított keretek között.	A diák alakítja ki, de a koncepció (külső hatásra) változhat is.

Tanítás	Az információ egyszerű transzferrálása.	A tudás dekonstruktív értelemben vett átdolgozása, s az így elsajátításra alkalmassá tett tudás átvitele.	Interaktív folyamat.	A tanuló tanulásban való segítségével folyamata.	Fejlődés- és koncepció-elsajátítás; olyan oktatás, amely a következő megértési zónához való eljutást segíti elő (Vigotszkij: proximal development zone).
Tanári szerepek	<i>Az ismereteket birtokló információközlő</i>	<i>A tudás átadója, közvetítője</i>	<i>Tutor és edző</i>	<i>Facilitátor és segítő</i>	<i>A tudásváltozást elősegítő, a tudásmegszerzés útján a tanulót kísérő személy (az avantgárd pedagógiákban)</i>
A tanuló szerepe	Passzív befogadó	Befogadó, aktív tapasztalatokra építő	Résztvevő	A tanuló felelős a tanulásért, önmaga fejlődéséért	A diák részt vesz a tanulói közösség tevékenységében, és a társak tanulási folyamataiért is felelős

2. táblázat: Tanárszerepek a különféle pedagógiai felfogásmódokban
Limblom-Ylänne és Nevgi tipológiája alapján (Gordon Győri 2006; 133)

A tanári szerepeket a szakirodalom sokszor metaforák formájában nevezi meg. Arató László az irodalomóra didaktikai rétegei mentén konstruálja meg a konkrét irodalomórai tanárszerepeket. A szerepek attól függően alakulnak, hogy milyen didaktikai eszköztárat alkalmaz a tanár: karmester, pincér, szólista vagy operaénekes, beszélgetőtárs. A *karmesteri* szerep – vezényli a zenekart, kérdéseivel, szempontjaival beint egy-egy szólistát vagy hangszercsoportot, a partitúra azonban az ő kezében van – a frontális óravezetés-

nek, illetve a kérdve kifejtő módszernek felel meg, de ráillik e szerepkörre a csoport- és pármunka (hangszercsoportok metafora) alkalmazására is. A *pincér* járkal az asztalok, azaz a pármunkát vagy csoportmunkát végző tanulók között, és tisztázza, pontosítja a feladatokat, információkat közöl, vagy megjelöli a forráshelyüket. A *szólista* vagy *operaénekes* korrajzot ad, alkotói portrét fest, műértelmező órát tart. A *beszélgetőpartner* a műértelmezésben csak egy véleményt képvisel a sok közül. Ezen szerepek mindegyikét célszerű alkalmazni, nem előnyös, ha valamelyikük kizárólagossá válik (ARATÓ 1998; 171–172).

Az empirikus pedagóguskutatások feltárták az eredményes pedagógusokra jellemző tulajdonságokat és alapvető személyiségvonásokat. A kapott eredmény a megkérdezettek (diák, szülő, tanár, iskolavezető, tanfelügyelő) és az iskolától való elvárások függvényében változik. Számos országban készültek úgynevezett pedagógusetikák, etikai kódexek, amelyek nem kötelezőek, csupán ajánlás jellegűek, és segítenek – különösen a kezdő pedagógusoknak – a megfelelő pedagógusi viselkedés kialakításában, a naponta felmerülő morális kérdésekre adandó helyes válaszok megtalálásában (HOFFMANN 1998; 7) csökkentve az ún. fekete pedagógia (HUNYADY 2006) területéhez tartozó pedagógusi melléfogásokat, oktatási és nevelési kudarcokat. Ezek a kódexek általában öt területen fogalmaznak meg elvárásokat a pedagógusokkal szemben: a pedagógus szakmai felkészültségével, a kollégáival kapcsolatos viselkedésével, a tanulókkal történő interakcióival, a szülőkkel és a közösséggel tanúsított viselkedésével, valamint a titoktartási követelményekkel kapcsolatosan (KOVÁCS 2011; 161–162).

Irodalom

- ADELSON, Joseph (1976): A tanár mint modell. = Pataki Ferenc szerk.: Pedagógiai szociálpszichológia. Gondolat, Budapest, 712–725.
- ARATÓ László (1998): Az irodalomóra rétegei – Kölcsey Ferenc: Himnusz. = Sipos Lajos szerk.: Irodalomtanítás az ezredfordulón. Pauz–Westermann Könyvkiadó, Celldömölk, 169–186.
- BÁRD Edit (2009): Pedagógusi személyiségjegyek és pedagógiai kompetenciák a múzeumi ismeretátadásban. = Foghtűy Krisztina–Szepesházy Kurimay Ágnes szerk.: Múzeumpedagógiai tanulmányok III. Gondolat Kiadó, Budapest, 285–286.
- DOMBI Alice (1999): Tanári minta – mintatanár. APC-Stúdió, Gyula (Pedagógus mesterség I.)
- FALUS Iván (1996): A fontosabb pedagógiai készségek tartalma és kialakításuk módszerei. = Pöcze Gábor: A pedagógusszakmához tartozó képességek. OKKER. Budapest, 66–75.

- FALUS Iván (2003): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanulásához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- GORDON GYŐRI János (2006): *Tanárszerepek irodalomórán*. = Sipos Lajos szerk.: *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 124–136.
- HOFFMANN Rózsa (1998): *Pedagógus-etika. Kódex és kommentár*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- HUNYADY Györgyné–M. Nádasi Mária–Serfőző Mónika (2006): *Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában*. Argumentum, Budapest
- KLEIN Sándor (1996): *A tanár mint a tanulók személyiségfejlődésének serkentője*. = Pöcze Gábor: *A pedagógus szakmához tartozó képességek*. OKKER, Budapest, 78–79.
- KOVÁCS Zoltán (2011): *Az eredményes és példaértékű pedagógus sajátosságai*. Firka, 2010–2011/4, 161–162.
- KRON, F. W. (1997): *Pedagógia*. Osiris Kiadó, Budapest
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc (2007): *Pax aulae – Az udvar békessége*. = Fazekas István szerk.: *Erdély nagy pedagógusai. Neveléstörténeti antológia*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 123–124.
- PFISTER Éva (2005): *A pedagógus*. ELTE TTK Multimédiapedagógia és Oktatástechnológia Központ, Budapest (http://edutech.elte.hu/multiped/ped_05/ped_05.pdf)
- SALLAI Éva (1994): *A pedagógusmesterség tartalma és tanulhatósága, különös tekintettel a pedagógusszemélyiség kialakulására*. Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE, Budapest
- SALLAI Éva (1996): *Tanulható-e a pedagógus mesterség?* Egyetemi Kiadó, Veszprém
- VAJDA Zsuzsanna – Kósa Éva (2005): *Neveléslélektan*. Osiris, Budapest
- VIG Zoltán (2008): *Az oktatás IKT környezete*. = Benedek András szerk.: *Digitális pedagógia – tanulás IKT környezetben*. Typotex, Budapest, 127–136.
- ZÉTÉNYI Ágnes (1997): *A hatékony tanár*. = Mészáros Aranka (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 284–292.

TYPES OF TEACHERS AND TEACHERS AS ROLE MODELS

Researches into teachers' personalities are seeking for answers to questions such as what good teachers are like, or what those qualities, skills and knowledge are which make someone into a successful educator. The paper presents teacher types on the basis of the characteristics of effective teachers and styles of leadership, deals with the exemplary elements of the educators' personalities, the characteristics of teaching with a strong sense of vocation, professional aptitude and the issue of the educators' roles.

Keywords: teacher types, aptness to teach, effectiveness, pedagogical competence, conflict management, sense of vocational values, teaching styles.

ETO: 821.511(497.113)-4
821.511(497.113):011/016(497.113)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
csapo@eunet.rs

A SZERBIAI MAGYAR IRODALOM 2006.
ÉVI BIBLIOGRÁFIAI KORPUSZÁNAK
ELŐMUNKÁLATAI*

Preliminary Works on the Corpus of the Bibliography
of Hungarian Literature in Serbia for the year 2006

A jugoszláviai/szerbiai magyar irodalom bibliográfiai sorozatának 36. füzeté a 2002. tárgyévet bocsátja közre. A 2003. tárgyévi anyaga nyomdában van, a 2004–2006. tárgyévek előmunkálatai befejezés előtt állnak, pályáztatás alatt. A vonatkozó bibliográfiai anyag begyűjtése és feltárása ezúttal a feldolgozott kiadványokhoz való hozzáférés, a bibliográfiai leírás, a cikkek tartalmi feltárásának (annotálás) és a névanyag autorizálásának a problematikáját vetette föl. *Kulcsszavak:* szakbibliográfia, korpusz, hozzáférés, leírás, annotálás, szakrend, autorizálás, magyar irodalom, Szerbia.

A jugoszláviai magyar irodalom kurrens szakbibliográfiájának a 2006. tárgyévvél kezdődően megváltozik a címe. A politikai, társadalmi kontextus alakulásával összhangban¹ az említett évtől A szerbiai magyar irodalom 2006. évi bibliográfiája címen jelenik meg.

A korpusz a sorozat korábbi tárgyéveihez hasonlóan továbbra is több mint harminc időszaki kiadvány (lap, folyóirat, évkönyv, naptár, melléklet) válogatott repertóriumát és a tárgyéven megjelent vonatkozó monografikus kiadványok (monográfiák, gyűjteményes munkák, antológiák, tankönyvek) bibli-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

¹ 2006. június 5-én Szerbia deklarálta függetlenségét, és megalakult a Szerb Köztársaság.

ográfiái leírását tartalmazza. Gyakran a hosszabb, jelentősebb, a gyűjtőkörbe illő szövegeket, képanyagot tartalmazó kisnyomtatványokat is feldolgozom.

A bibliográfiai anyag begyűjtése során a források hozzáférhetősége nem biztosított teljes egészében. Az újvidéki Magyar Tanszék könyvtárának gyűjtőkörébe a szépirodalmi, irodalomtudományi, nyelvészeti, kultúrtörténeti, társadalomtudományi, pedagógia folyóiratok (*Híd, Sikoly, DNS, Bácsország, Létünk, Új Kép*) tartoznak. Az egyéb feldolgozott periodikumok közül az egyes lapszerkesztőségek jóindulatának köszönhetően rendszeresen érkezik tanszékünkre a *Magyar Szó* c. napilap és melléklapjai (*Képes Ifjúság, Turka Világ*), a *Hét Nap Szabadkáról* és a *Hírvivő Tóthfaluból*. Csereviszonyban állunk a *Temerini Újság* nyomdájával, így rendszeresen kapjuk a *Temerini Újságot*, a *Temerini Harangszót* és a *Jó Gazdát*. Adáról heti rendszerességgel jut el hozzánk a *Községi Körkép*, korábban ugyanilyen hozzáférésünk volt az *Új Kanizsai Újsághoz*, a *Muzslyai Újsághoz* és a *Tordai Újsághoz*. A helyi lapok újabb évfolyamainak egy része manapság az interneten is elérhető (*Új Kanizsai Újság, Muzslyai Újság, Csantavéri Újság*). A többi, a tanszéken nem elérhető időszak kiadványt terepi munka során kutatom és tárom föl. Alapvető információs forrás Vajdaság nemzeti könyvtára, a Szerb Matica Könyvtára, a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet hungarica jellegű könyvgyűjteménye, a városi könyvtárak (szabadkai Városi Könyvtár, kanizsai József Attila Könyvtár, zombori Bielicky Károly Városi Könyvtár). Fontosak és jól használhatóak a kiadói könyv-² ill. folyóiratállományok (*Magyar Szó, Dumatáj, Családi Kör, Csantavéri Újság*). Esetenként a könyvtárközi kölcsönzés lehetőségével is élek.

A cikkek és könyvek bibliográfiai leírása az ISBD nemzetközi szabvány szerint készül. Az évszámot és az évfolyamot a szerkezeti egyszerűsítés és ésszerűsítés következményeként a feldolgozott lapok és folyóiratok jegyzékében közlöm. A leírás nyelve az adat nyelve. A külső forrásból származó kiegészítéseket, betoldásokat is az adat nyelvén adom meg. A bibliográfia nyelvén jegyzem föl az információhordozó általános megnevezését, fajtáját, a fizikai jellemzőket. Ugyanezen a nyelven fogalmazom meg a megjegyzéseket, amelyek többnyire kiegészítik a leírás adatait (pl. a szerző teljes neve, a fedőlapon és a főcímlapon szereplő címadat eltérései, idegen nyelvű összefoglaló stb.), feltárják, pontosítják a részdokumentum tartalmát vagy a részdokumentum bibliográfiai kapcsolatait fejezik ki a bibliográfiai egységek mátrixában (további megjelenési helyek, sorozatok egybekapcsolása, átdolgozott, bővített változatok).

² Forum Könyvkiadó, Grafoprodukt, Agapé, az Életjel Könyvek Kiadója, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, zEtna, Logos.

A bibliográfiai leírás adatelemei különböző típusú metaadatokat jelenítenek meg.

A leíró metaadatok közül az időszaki kiadványok esetében a szerző neve és a közlemény címe (főcíme, alcíme, párhuzamos címe) szerepel. A főcím meghatározása a bibliográfiai adatfeldolgozás szabályainak megfelelően történik, vagyis „...a főcím az időszaki kiadvány azonos nyelvű címei közül a tipográfiaiilag kiemelt vagy az elsőként közölt cím...” (TÓVÁRI II 1997; 39) Cím nélkül megjelölt részdokumentum leírásában az első mondat, ill. annak kezdő része szerepel. A szerzőségi közlés adategyüttesének el nem hagyható eleme a név. Kevésbé hangsúlyos a név szövegkörnyezete. A szövegkörnyezet lényeges komponense a szerzőségi funkció megnevezése, ezért azt, hogy ki a könyv szerkesztője, a szövegek válogatója, a járulékos szövegrészek (elő- ill. utószó) szerzője, közölni kell. A szövegkörnyezet lényegtelen összetevője a bibliográfiai gyakorlatban a cím, rang, tudományos fokozat, foglalkozás.³ Ezek az elemek kimaradnak a leírásból.

A monografikus kiadványoknál a fent említettek mellett az impresszum adatsorát, a nyomdára és a kiadásra vonatkozó információkat is rögzítem.

A periodikumok esetében fontos adatsor a keltezés és a sorszámozás közlése. Tóvári szerint „a keltezés adatelemeinek sorrendje (év–hónap–nap) és a hónap nevének kis- vagy nagybetűs írása követi az adat nyelvének helyesírási szabályait. Mivel a számozás adatcsoportban az adatokat a forrás adatközlésének nyelvén, szabványosan rövidített formában kell leírni, meg kell tartani a folyóirat adatközlési sorrendjét” (TÓVÁRI 1997; 62). Ezen a ponton, amint azt Gyuris György is megjegyzi (GYURIS 2007), némileg eltérnek a szabványos adatközléstől. Az adatelemek sorrendje és az adatközlés nyelve illeszkedik a javasolt leírási módhoz, az egyes elemek szakaszolása (elválasztása) viszont saját gyakorlatot alakít ki.

A technikai metaadatok a terjedelemre, a méretre és a dokumentum egyéb fizikai tulajdonságaira⁴ utalnak.

Ahol szükséges, a tételek annotáltak. A bibliográfiai tételt kiegészítő formális szakannotáció vonatkozhat a szerzőre, a címre és a kiadvány sajátosságaira. Az utóbbi különösen fontos, hiszen lényeges praktikus tudniva-

³ Jogosnak tartom ezt a kurrens bibliográfiák esetében. A retrospektív bibliográfiai munkában lehet funkciója a kevésbé releváns szövegkörnyezeti elemek feljegyzésének is. A kutatók munkáját könnyíthetjük így meg.

⁴ Illusztrált, színes, fehér-fekete, fotók, kottagrafika, táblák, reprodukciók, mellékletek stb.

lőkről informálja a felhasználót⁵. Gyakori a témaköri szakannotáció, mert a közlemények címe sokszor szorul kiegészítésre, ill. egy tanulmány esetében ajánlatos ismertetni a vizsgált problémát, a célokat és az eredményeket. Antológiák, gyűjteményes kötetek metaadatainak a rögzítéskor analitikus annotáció készítendő a szerző nevével, a közlemény/fejezet címével és terjedelmével. Újságcikkek/újságírói műfajok annotálása kevésbé időigényes. Nem mondható el ugyanez a tudományos műfajokról. Tanulmányok, esszék esetében Rónai a kivonatolás specifikus módszertanát javasolja. A tudományos műfajok szerkezeti sémájának a követése mellett a redundáns információk elhagyását, az adott közleményből kiemelt kulcsszavak használatát tartja optimálisnak (RÓNAI 1990). Lengyelné Molnár Tünde felmérése Rónai javaslataival összhangban megerősíti „a szignifikáns szavak alapján történő kivonatolás létjogosultságát” (LENGYELNÉ MOLNÁR 2007; 247).

A bibliográfiai tételháló (mátrix) megszerkesztése tematikus, az anyag szakrendi elrendezésén alapszik. A szerkezetépítés folyamatában a közlemények terjedelme, műfaja az anyag tárgykörök szerinti felosztása miatt másodlagos jelentőségű. A műfaji szóródás elég tág határok között mozog, a tanulmánytól az esszén, a recenzión, a kritikán, a cikkben, a riporton, az interjún, a jegyzeten át a híryanagig igyekszem minden használható, információértékű közleményt bevonni a gyűjtés körébe. A nagyobb fejezetek – az áttekinthetőség kedvéért – kisebb tematikai egységekre oszlanak. A fejezetek anyagközlése időrendi, s ahol lehetséges, a betűrendet követi.

A tematikai egységeken belül a könyvek kerülnek első helyre. Ha a kiadvány nem a tárgyévben jelent meg, akkor nincs tételszáma, és rövidített leírást kapott. A könyvleírást követő közlemények mindig a megfelelő könyvre vonatkoznak. Az alfejezeteken belül elkülönülő tartalmi részeket * választja el.

Ha egy-egy cikk több helyen is megjelent, csak az első megjelenési hely kapott tételszámot, az egyéb megjelenési adatokra a bibliográfiai egységen belül található utalás.

A munka egyik fontos fázisa a korpuszban megjelenő tulajdonnevek strukturálása és kontrollálása. „Minél nagyobb egy bibliográfiai tár – figyelemztet Dudás Anikó –, annál nagyobb az inkonzisztens adatelemek szétszóródásának, az információk elkallódásának a veszélye, és annál inkább válik szükségessé a nevek egydiesítése, illetve az ugyanazon – személyeket, műveket stb. – jelölő névváltozatok összefűzése” (DUDÁS 2007; 724).

⁵ A dokumentum keletkezési ideje és jelentősége, a kiadás jellege, minősége, a kiadvány illusztrált volta, többnyelvű kiadvány esetében a nyelvek közlése, információ az idegen nyelvű rezümék esetleges előfordulásairól a rezümé címének a közlésével, a kiadvány fizikumának, adathordozójának részletezése.

A névállomány gondozása a műveltségi tudásanyag és szakértelem mellett fokozott koncentrációt, sok időt igényel. Az ugyanazon entitásokra utaló személymegjelölések egyidejűleg több tételben is előfordulnak. Ezért szükséges a személyek nevének, az álneveknek és a szignóknak a beazonosítása, az ismeretlen szerzőjű cikkek szerzőségi adatelemének a feloldása, az azonos nevű személyek, entitások, megjelölése, a homonimák megkülönböztetése. A névegységesítési eljárás menetében a névváltozatok közül egyetlen névalakot emelünk ki, ehhez kötjük a feloldás során a szignókat és az álneveket.

A tulajdonnévi korpusz egyéb elemeinek (intézménynevek, kiadók nevei, folyóiratcímek, műcímek, helynevek stb.) autorizálása is fontos mozzanat. A sajtó névhasználatja sokszor nem pontos, nem következetes (pl. irodalmi díjak megnevezése, egyesületek, intézmények elnevezései). Gyakran szükséges a névváltoz(tat)ások során kialakuló változatok követése, azonosítása. Az egységesítés menete, munkafolyamata: első lépésben azonosítom az adott tulajdonnévvel megnevezett entitást, majd számba veszem a névváltozatokat. A második lépés a bibliográfiai gyakorlatnak megfelelő szabályozott forma, azaz a kitüntetett névforma megszerkesztése, végül a kapcsolati rendszer kiépítése következik, vagyis a begyűjtött adatelemek megfelelő összekapcsolása.

Az autorizálást manapság a hagyományos segédeszközök (enciklopédiák, lexikonok) mellett korszerű kumulált források⁶ segítik.

A bibliográfia korpuszát névmutató teszi tárgyévéről tárgyévre átjárhatóbbá. A névmutató a tételek teljes névanyagát tartalmazza. Szerkezete a magyar betűrendet követi.

A jugoszláviai/szerbiai magyar bibliográfiai korpuszban megjelenő anyag rendre az adott tárgyév tágabban értelmezett irodalmi metaadatait, kapcsolattörténeti, nyelvészeti, művelődéstörténeti, folklorisztikai, színházi, filmművészeti, könyvészeti, sajtótörténeti, valamint a médiával kapcsolatos eseményeit, jelenségeit, folyamatait, történetét, alkotóit jellemzi (ISPÁNOVICS CSAPÓ 2007a). Az egyes tárgyévekben megjelenő közlemények tartalmi feltárása az időszak magyar irodalmának a körvonalait, folyamatait gazdag tudományközi, kulturális kontextusban rajzolja meg (ISPÁNOVICS CSAPÓ 2007b). A sorozat adatmátrixa a régió művelődéstörténeti/kultúrtörténeti kutatásainak a tematikáit, folyamatait, eredményeit is prezentálja (ISPÁNOVICS 2008).

⁶ Az angol és a német nyelvterület névanyagát a Virtual International Authority File (VIAF) kapcsolja be a keresési folyamatokba. A hungarus szerzők szabályozott névformájáról az OSZK adatbázisainak a rekordjai, a PIM Magyar Életrajzi Index, a MOKKA és a MOKKA-R informál bennünket.

A jugoszláviai/szerbiai magyar irodalom kurrens szakkbibliográfiai sorozata, ha késéssel is, de folyamatosan megerősíti Peter Brophy műfajjellemzését, hiszen a mi esetünkben is egy olyan fontos szekunder, nyomtatott és részben digitális adathordozó felületen is⁷ megjelenő kiadványsorozatról van szó, amely „adat az adatról”, strukturált metaadatok hálójá, s amely a felhasználó által megszerezni kívánt „információs objektumok”, dokumentum-típusok létéről, jellemzőiről, tartalmáról (ritkábban lelőhelyéről) tájékoztat (BROPHY 2005).

Irodalom

- BROPHY, Peter (2005): Biblioteka u dvadeset prvom veku. Clio, Beograd
- DUDÁS Anikó (2007): Mediátori szerepkörök: a tulajdonnévterek és a bibliográfusi feladatok. Könyvtári Figyelő, 4. 723–735.
- GYURIS György (2007): Ispánovics Csapó Julianna: A jugoszláviai magyar irodalom 1998–1999. évi bibliográfiája. Könyvtári Figyelő, 1. 133–136.
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (2007a): A jugoszláviai magyar irodalom 2001. évi bibliográfiája. A bibliográfiakészítés módszere és nehézségei egy sorozat vonatkozó tárgyévének a tükrében. = Kód – Irodalom – Kultúra – Régió = Code – Literature – Culture – Region. Szerk.: Hózsá Éva, Ispánovics Csapó Julianna, Horváth Futó Hargita. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 173–194.
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (2007b): A jugoszláviai magyar irodalom 2002. évi bibliográfiája. Egy sorozat újabb tárgyévének módszertani, tartalmi áttekintése. = Önmegalkotás és rálátás. Kód – Irodalom – Kultúra – Régió II. Szerk.: Hózsá Éva, Horváth Futó Hargita. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 119–136.
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (2008): Művelődéstörténeti közlemények a jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiai füzetében (1968–1990). = Kapcsolatok és kibontások. Kód – Irodalom – Kultúra – Régió III. Szerk.: Hózsá Éva, Horváth Futó Hargita. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 157–172.
- LENGYELNÉ MOLNÁR Tünde (2007): A kivonatkészítés sajátosságai egy felmérés adatainak tükrében. Könyvtári Figyelő, 2. 227–247.
- RÓNAI Tamás (1990): Útmutató a referátumok és annotációk készítéséhez. Országos Széchényi Könyvtár. Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Budapest
- TÓVÁRI Judit (1997): A bibliográfiai adatfeldolgozás I–III. Egregia, Nyíregyháza

⁷ A zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézet Vajdasági Magyar Digitális Adattárának Bibliográfiák almenüjében elérhető több tárgyév (1983, 1986, 1988, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995) anyaga. <http://adattar.vmmi.org/index.php?module=bibliografia>

PRELIMINARY WORKS ON THE CORPUS OF THE BIBLIOGRAPHY OF HUNGARIAN LITERATURE IN SERBIA FOR THE YEAR 2006

The 36th volume of the series of Bibliography of Hungarian literature in Serbia has published the year 2002 issue. The material for the year 2003 has been sent to press and preliminary works on materials of 2004-2006 have almost been finished, so they are ready to run for competition. In this issue the collection of bibliographical material and its annotation raised the problems of accessing the processed publications, their bibliographic descriptions, contents notes (annotation) of the articles and authorization of the name material.

Keywords: special bibliography, corpus, accessing, description, annotation, authorization, Hungarian literature, Serbia.

LÁNCZ IRÉN

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
lancz@nscable.net

A KÉRÉS FŐ STRATÉGIÁI A MAGYAR ÉS A SZERB NYELVBEN*

Összehasonlító pragmatikai vizsgálatok

Main Strategies of Request in Hungarian and Serbian *Comparative pragmatic studies*

Egyik gyakori beszédaktusunk a kérés. A kérés szándéka a nyelvekben többféle módon fejezhető ki. A direkt formáktól haladva a legközvetettebbig a szakirodalom kilenc stratégiát különböztet ki. Közülük kettőnek, a származtatott módnak és az előkészítő stratégiának több alkategóriája van. A két stratégia alkategóriái a magyar és a szerb nyelvben más-más gyakorisággal fordulnak elő a különböző szituációkban. A kérés stratégiái mindkét nyelvben kiegészülnek udvariassági formákkal és a bocsánatkérés nyelvi formáival. Az utóbbiak helyettesítik a megszólítást, tehát a kapcsolatfelvételben van szerepük.

Kulcsszavak: kérés, stratégia, stratégiaválasztás, stratégiakombinációk, szituáció, belső kontextus, külső kontextus, udvariasság, arcvédelem.

Megnyilatkozásaink egyben cselekedetek. Beszédünkkel sokféle verbális cselekedetet hajtunk végre. A beszédaktusok létrehozásakor a beszélő valamilyen illokúciós (cselekvési) erővel bíró megnyilatkozást hoz létre a beszédpartnernek címezve valamilyen kontextusban. Egyik gyakori beszédaktusunk a kérés. Austin rendszerében (1962) a kérés a *végrehajtó*knak nevezett illokúciós típusba tartozik (exercitives), és ebbe a csoportba sorolja

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült

Vendler is (1972). Searle tipológiájában az *utasítók* (direktives) között a helye, Allannál (1986) a *felszólítók* (invitationals) csoportjában található. A kérés illokúciójának lényege, hogy a beszélő a hallgatót rá akarja venni arra, hogy megtegyen valamit, azaz hogy a beszédaktus proposíciós tartalmának megfelelően cselekedjék.

Az illokúciós erő és az azt megjelenítő konvencionális forma viszonya szerint a beszédaktus lehet közvetlen vagy közvetett. A kérés is kifejezhető közvetlenül vagy közvetetten. Mindkét kifejezési módhoz többféle mondatforma kapcsolódhat. S bár a felszólítók csoportjába is sorolják, nemcsak felszólító igealakban és felszólító mondatban fejeződik ki, hanem sokszor kérdő vagy kijelentő mondat formájában valósul meg. Hogy miként, az egyaránt függ a belső és külső tényezőktől. Belső tényező a kérés súlya, a külső tényező a beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság és az ismertség/idegenség. A direkt formáktól haladva a legközvetettebbig a szakirodalom kilenc stratégiát különít el (vö. SZILI 2004, LÁNCZ 2006a, 2006b, 2011). Közülük kettőnek, a származtatott módnak és az előkészítő stratégiának több alkategóriája van.

A beszédaktusok „szabályzói között minden kétséget kizáróan ott kell lenniük az adott közösség történelmében, szokáskultúrájában, ethoszában gyökeredző, közösen kimunkált normának. A társadalom tagjai ezektől vezérelve választanak a rendelkezésükre álló, a nyelvük sajátságai által megszabott nyelvi formák közül, melyek természetesen az elsőként említett társadalmi tényezőkkel kölcsönhatásban fejlődnek, csiszolódnak” (SZILI 2004; 104). Ebből következik, hogy a beszédtevékenység szabályai eltéréseket mutatnak a különböző nyelvekben.

A vajdasági magyarok és szerbek kérésstratégiáinak empirikus kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a két nyelvben a kérés kifejezésekor vannak hasonlóságok és különbségek is. (159 adatközlő töltötte ki a kérdőívet. A kérdőívet lásd: LÁNCZ 2011; 129–130.) Mindkét nyelvben sokféle nyelvi forma áll a beszélők rendelkezésére, a nyelvi formák között vannak egyezések, azaz egy részük megfeleltethető egymásnak, de a két nyelv szerkezetei között különbségek is vannak. A nyelvi formákkal jellemezhetők a kérés során választott stratégiák. A kilenc stratégia közül a magyar adatközlők egyet, a szerbek hármát nem választottak, és eltérések vannak a stratégiák gyakoriságában is: vannak olyan szituációk, melyekben a magyarok választják őket szívesebben, mások a szerbek körében gyakoribban. Az adatok azt mutatják, hogy az életkor szerint kisebb-nagyobb eltérések vannak a választásban (vö. LÁNCZ 2011).

A következőkben a két fő stratégiának, a származtatott módnak és az előkészítő stratégiának az alkategóriáit és előfordulásukat, továbbá a jellemző stratégiakombinációkat mutatom be, valamint kitérek néhány olyan sajátságra, mely szembetűnik a válaszokban.

A származtatott mód

A származtatott mód a legközvetlenebb stratégia, illokúciós erejét legtöbbször a felszólító mód határozza meg, de e grammatikai módnak vannak változatai, például a főnévi igenév vagy az elliptikus mondat szerkezet (az utóbbiak nem fordulnak elő a válaszokban). A magyar adatközlők gyakrabban választották, mint a szerbek (előfordulása a magyaroknál 20,17%, a szerbeknél mindössze 8,73%).

E stratégiának négy alfaja különíthető el:

1. a direkt felszólítás, melyet a felszólító mód jelenít meg (*Add ide a mobilod! Ajde mi usitni pare!*);
2. az udvarias direkt felszólítás, melyben a felszólító módú igealakot udvariassági kifejezések előzik meg vagy követik (*Legyen szíves, adjon egy ceruzát! Budite ljubazni, dajte mi jednu olovku!*);
3. a személytelen felszólítás, melyben az udvariassági formához a személytelen főnévi igenév kapcsolódik (*Legyen szíves megmondani, merre van az x utca!*) – ilyen forma nincs a szerb nyelvben;
4. a magázó személytelen felszólítás (*Tessék adni egy ceruzát!*), melynek a *tessék* + főnévi igenév alkotta szerkezete távolságtartó és tiszteletet kifejező formaként határozható meg. Ilyen alak a vajdasági magyar adatok között nincs, de ez nem jelenti azt, hogy vidékünkön nem használt forma. Azt azonban megjegyezhetjük, hogy a beszélt nyelvben ritkán élünk vele, csak a legigényesebb nyelvhasználati szinten fordul elő. A tiszteletet a vajdasági magyarok másmilyen módon fejezik ki. A szerb nyelvben nincs megfelelője a magázó személytelen felszólításnak.

A kérés direkt felszólításként mindkét korcsoportban előfordul, de nem nagy számban, és három szituációra jellemző (amikor mobiltelefont vagy ceruzát kérnek valakitől, valamint ha pénz felváltásáról van szó). De csak akkor élnek ezzel a stratégiával, ha baráthoz fordulnak. Ez érthető is, a közeli viszony és nem nagy súlyú kérés megengedi ezt a formát. Ha nem közeli a viszony, az udvariasabb forma szükségeltetik.

Direkt felszólítások

Magyar példák:

Adj egy ceruzát!

Adj már egy cerkát!

Adj már egy ceruzát, az enyémet nem találom!

Add már kölcsön a mobilt!
Add már ide a telefonod, hogy felhívjam anyámékat!
Add ide a telefonod!
Adj aprót!
Nyomj át egy cerkát!
Hej, faszikám, add má ide a mobilodat!

Hogy ne sérüljön sem a beszélő, sem partnere arca, a felszólító forma udvariassági kifejezéssel bővül. Erre a szerb anyagban nem sok példa van, még akkor sem élnek az udvariasság e formájával, amikor nagyobb a társadalmi távolság, és alárendelt a helyzet. Példa: *Budite ljubazni, dajte mi jednu olovku!*

Magyar példák:

Légy szíves, add má ide a mobilod!
Légy szíves, add kölcsön a mobilod!
Légy szíves, add ide a mobiltelefonod!
Hé, öreg, add át, légy szíves, a mobilod, fel kéne hívnom az ösöket!
Légyszi, add már ide a telefonod!
Léci, váltsd már fel, ha van neked!
Léci, add ide a mobilod, mert otthon felejtettem, és kellene!
Légyszi, ideadod a mobilod? Csak egy pillanatra.

Az udvariasság jele a megszólítás és a köszönés. Van azonban az anyagban néhány olyan példa, mely az udvariasság hiányát mutatja. A fenti példákban a *hej, faszikám*, a *hé, öreg* megszólítás a diákok részéről ilyen. Ezekben a formában a kedélyesség van jelen, és utalás a baráti viszonyra. A *légy szíves* udvariassági forma több diáknál és fiatalnál szleng változatban gyakori, de csak akkor, ha baráthoz fordulnak kéréssel, és a szleng szava a *cerka* is meg a *nyomj át* is. Ezek az adatok is sokat elárulnak a két fél közötti viszonyról.

Szerb példák:

Daj mi olovku!
Vrati mi knjigu, potreba mi je.
E, ajde daj mi tvoj telefon da napišem poruku!
E, aj, daj olovku!
E, ajde, daj mi olovku, hoću da zabeležim nešto veoma interesantno.
E, ajd' mi usitni pare!
Ajde vrati mi knjigu, treba mi!
Aj mi vrati knjigu!
Šefe, povežite i mene na posao!

(A példákban szereplő kiegészítő elemekre az alábbiakban még kitérek.)

Az előkészítő stratégia

Az előkészítő stratégiába konvencionális alakok tartoznak. „A kérő fél az angol szakirodalom szerint három konvencionális alakkal »készítheti elő hallgatóját«. Ellenőrizheti annak képességét, pontosabban azt, hogy el tudja-e végezni a kérdésben foglaltakat: *El tudna vinni? Fel tudná váltani?* Tesztelheti hajlandóságát: *Elvinne? Nem vinne el?* A megvalósítás lehetősége iránti érdeklődést kifejező harmadik típus (*lehetséges lenne, hogy...*) a magyar adatközlőknél háttérbe szorul az előző két eljárás mellett” (SZILI 2004; 108). A magyarban negyedik alkategóriaként Szili Katalin felvette az engedélykérést.

Hogy a megszólított el tudja-e végezni a kérdésben foglaltakat, a magyar nyelvben két módon fejeződhet ki:

- a) a *tud* ige feltételes módjához kapcsolódó igével (*tudna adni?*);
- b) a *tud* igehez kapcsolódó főnévi igenévvel (*tudsz adni?*).

A hajlandóság kifejezése az ige feltételes módú alakjával történik (*adna? elvinne?*). Az engedélykérésnek három módja van:

- a) ható igével (*kaphatok?*),
- b) a ható ige feltételes módjával (*kaphatnék?*)
- c) *hogy* kötőszós mellékmonddal (*megengedi, hogy...*).

A szerb nyelvben is lehetőség van a képesség kétféle ellenőrzésére:

- a) a *da li bi mogao* szerkezettel és főnévi igenévvel (*da li bi mogao usitniti pare?*) vagy a *da li bi mogao* szerkezettel és mellékmonddal (*da li bi mogao da mi daš olovku?*);
- b) a (*da li*) *možeš* szerkezettel és főnévi igenévvel (*da li možeš usitniti pare?*) vagy *da li možeš* szerkezettel és mellékmonddal (*da li možeš da usitniš pare?*).

A hajlandóságra kérdés a *da li bi* szerkezettel és igével történhet (*da li bi mi dao olovku?*).

Az engedélykérésnek a szerb nyelvben is három módja van:

- a) a *moći* ige feltételes módjával (*da li bih mogao dobiti?*);
- b) a *moći* ige kijelentő módú alakjával (*da li mogu dobiti?*);
- c) a *da* kötőszós mellékmonddal (*da li dozvoljavate da...*)

Az előkészítő (konvencionális) stratégia a leggyakrabban választott stratégia mindkét nyelvben, és szinte mindegyik megadott szituációban ezt választották az adatközlők. A magas százalékos előfordulásából következik,

hogy a többi stratégia háttérbe szorult (a magyaroknál 50,22%, a szerbeknél 45,96% az előfordulása). Szituációnként a két generáció kérésí formái között is vannak különbségek a két nyelvben.

Az egyes alkategóriák előfordulásában is mindkét nyelvben nagy különbségek vannak. A leggyakrabban választott stratégia a képesség ellenőrzése, és a két lehetséges két mód közül a b) a megterheltebb, legyen bárki is a beszédpartner. Az alkategóriáknak több mint felét teszik ki az ide tartozó példák, több szituációban arányuk meghaladja a 80%-ot.

Néhány adattal szemléltethetők a különbségek. Például a magyar válaszközlőben a *tudna adni*-féle szerkezet a szituációk legnagyobb részében a legmegterheltebb. A hat szituáció 19 változata közül kivétel a mobiltelefon kérése egy baráttól (16,66%, az *adna* 41,66%), továbbá a ceruza kérése tanártól/felettestől (45,45% az engedély kérése a *hatnék* formával, a *tudna adni* 36,36%-ban fordul elő) és az a szituáció, melyben a beszélőnek meg kell kérni egy barátot vagy szüleit, hogy autóval vigyék el az iskolába/egyetemre/munkahelyre (54,54%-ban az *elvinne* alak szerepel). E szituáció másik két változatában (amikor egy látásból ismert nőt és egy tanárt vagy a felettest kell megkérni, nem nagy a különbség a kétféle megoldás, azaz a képesség és a hajlandóság formái között (52,63%, illetve 47,36% és 53,84%, illetve 46,15%). A szerb adatközlők minden szituációban a képesség kétféle ellenőrzése közül a másodikat részesítették előnyben, azaz a *da li možeš/da li možete* szerkezetet (előfordulásuk legkisebb aránya 60%, egy szituációban pedig – amikor egy ismeretlen fiatalot kell megkérni, hogy mondja meg, merre található egy utca – 100%). A többi szituációban a két érték között mozog a nyelvi forma választása.

Példák a magyarok válaszaiból:

Ide tudnál adni a mobilodat?

Elnézést, vissza tudná adni a könyvem?

Az egyetem felé mész? El tudnál vinni?

Bocsánat, tudna nekem segíteni, merre keressem ezt az utcát?

Elnézést, útbaigazításra lenne szükségem. Meg tudná mondani, hol találok x utcát?

Elnézést, fel tudná váltani a pénzemet?

Tudsz adni egy ceruzát?

Van apród? Tudsz nekem felváltani?

Az x utcát keresem. Tud segíteni?

Példák a szerb adatközlőktől:

Da li bi mi Vi mogli usitniti novac?

Gospodo, da li biste me mogli odvesti na posao da ne bih zakasnio?

*Izvini, da li bi mi mogao pozajmiti svoj mobilni?
Možeš da mi pomogneš sa svojim telefonom?
Izvini, da li možeš da mi pozajmiš telefon?
Da li možete da mi posudite telefon?
Možeš li mi dati mobilni za jedan kratak poziv?
Izvini, možeš mi dati samo malo olovku?
Da li možete da mi usitnite novčanicu?
Izvinite da li me možete povesti?
Izvinite, da li možete da mi vratite knjigu, hitno mi je potrebna.*

A hajlandóság felől – az adatok ezt mutatják – csak néhány szituációban érdeklődnek nagy arányban a megkérdezettek. (A magyarországi adatok szerint viszonylag népszerű típus). Íme néhány példa:

*Úgy látom, egy irányba tartunk. Elvinne?
Elnézést, van hely? Elvinne engem is?
Ne haragudjon, elvinne engem is? Sietnem kell.*

A szerb anyagban mindössze kilenc adat van rá: a felnőttek közül öten, a diákok közül négyen választották egy-egy szituációban (mobiltelefon kölcsönkérése baráttól és nem közeli ismerőstől, utca felől érdeklődés ismeretlenről, és segítségkérés autóstól, ha nem barát az, amit a beszélő megkér, hogy vigye el a munkahelyre/iskolába). Például:

*Da li bi me odbacili do radnog mesta?
Izvinjavam se, da li bi mi posudili mobilni?*

Engedélykérés sincs minden szituációban egyik nyelvben sem, a három kifejezési mód közül a b) gyakoribb az a) változatnál (a harmadik megoldásra nincs példa az anyagban).

Példák a magyarok kérdéseiből:

*Telefonálnom kell, elkaphatom a telefonodat?
Kérhetnék tőled egy ceruzát?
Elnézést, kölcsönkérhetem a mobiltelefonját?
Elnézést, elkérhetném egy pillanatra a telefonját?
Elnézést, kaphatnék egy ceruzát?
A könyv, amit kölcsönadtam, kellene nekem is. Mikor kaphatnám vissza?
Elnézést, engem is elvinnétek?*

Néhány szerb példa:

*Izvinite da li mogu da pozajmim olovku?
Kolega, mogu li na trenutak dobiti Vaš mobilni telefon?
Je l' mogu da pozajmim olovku samo da zabeležim nešto?
Šefe, mogu li sa vama?*

Stratégia kombinációk

A stratégiák kombinálódhatnak is. Nem egy esetben két (ritkán három) fő- és/vagy alkategória együttese alkotja a kérés beszédaktusát. Érdekes, hogy a magyar adatközlők többször élnek stratégiaegyüttesekkel, mint a szerbek, és többféle kombinációval fejezik ki a kérést. Feltételezhetnénk, hogy ez a kérdőíves módszer hozadéka, azaz hogy az adatközlők igyekeznek gyorsan kitölteni a kérdőívet, és megelégednek azzal, ha egy lehetséges módozattal szemléltetik nyelvi viselkedésüket. Ha ez volna a helyzet, megeshet, hogy valóságos szituációkban mást tapasztalnánk. De nem erről van szó. Például bocsánatkéréskor nagyon sok esetben a szerb adatközlők is kombinálják a stratégiákat.

A kombinációk változatosak. Néhány típuspélda a magyar anyagból:

1. Az explicit performatívum kombinálódik valamelyik típussal:

Kérlek, add vissza a könyvemet!

Kérem szépen, tanárnő, váltsa fel a pénzem.

Kérem, adna egy ceruzát? Kérem, fel tudná váltani?

Kérem, el tudna vinni az iskolába?

Kérem, lenne aprója, hogy fölváltaná nekem ezt a tízest?

Tanárnő, kérem szépen, fölváltaná nekem ezt a tízest?

2. Az erős célzást kiegészíti valamelyik forma:

Kellene az a könyv, amit kölcsön kértél. Vissza bírnád (sic!) adni?

Kellene a könyvem. Visszaadnád?

Szükségem lenne a könyvre, amit kölcsönkért. Visszakaphatom?

3. A származtatott lokúciót követi egy másik típus:

Van még egy ceruzád? Elkapom?

Van ceruzád? Ide tudnád adni?

Van apród? Fel tudnád nekem váltani ezt a tízest?

Nálad van a mobilod? Ide tudnád adni? Kérlek! (Három stratégia kombinálódik.)

Merre van ez az utca? Nem tudod véletlenül?

A szerb nyelvű stratégiaegyüttesek tipikus formájában az explicit performatívumhoz kapcsolódik egy másik stratégia:

Molim te, vrati mi knjigu!

Molim te, odbaci me do radnog mesta!

Kolega, molim Vas, meni je knjiga sada neophodna. Možete li da mi vratite?

Molim te, da li imaš mobilni kod sebe?
Molim te, imaš li olovku viška?
Molim Vas, posudite mi Vašu olovku!
Molim te, usitni mi pare!
Molim te, možeš da mi vratiš knjigu, koju sam ti pozajmila?
Da li možete da mi usitnite novac? Molim Vas lepo!

Még néhány egyezés és különbség

A kérés stratégiái mindkét nyelvben kombinálódnak a bocsánatkérés egyik jellegzetes stratégiájával, melynek jellegzetes nyelvi kifejezőeszközei nyelvünkben a *bocsánat(ot kérek)* és különböző variánsai (pl. *bocs, bocsika*), a *ne haragudj(on)* és az *elnézést*. Például:

Bocsánat, fel tudna váltani nekem pénzt?
Bocsánat, de késésben vagyok, el tudna vinni az egyetemig?
Bocsi, kérek egy ceruzát!
Ne haragudjon, adna egy ceruzát? Az enyémet nem találom.
Ne haragudjon, segítene nekem? Eltévedtem.
Elnézést, van hely az autóban?
Elnézést, elvinne az iskoláig? Késésben vagyok.

A szerb nyelvű példákban az *izvini(te)* fordul elő nagy számban a beszédaktusok összetevőjeként. Például:

Izvini, imaš olovku?
Izvini, da li znaš gde se nalazi ta i ta ulica?
Izvinite, da li možete da mi usitnite pare?

Az *oprosti(te)* mindössze néhány megnyilatkozásban van. Például: *Oprostite, da li imate jednu olovku viška? Oprostite, molim Vas, da li znate gde je ulica...? A ne haragudj(on)* szerkezetnek szerb megfelelője egyetlen kérdésben sem fordult elő.

Kérdés az, hogy ezek a formák az udvariasság kifejezései-e, vagy a kérésekben más a funkciójuk. Feltehető, a vizsgált beszédaktusban a kapcsolatfelvételre szolgálnak. A beszédpartnerhez nem mindig fordulhat a beszélő azonnal a kéréssel, először meg kell teremtenie vele a kapcsolatot, főleg akkor nem, ha ismeretlentől kér valamit. Ha számára ismeretlen embert szólít meg a beszélő, névvel, ranggal vagy a foglalkozásra/hivatásra utaló lexémával nem szólíthatja meg, tehát ilyenkor a másik beszédaktustól „kölcsonvett” nyelvi elemek jó szolgálatot tesznek.

Hogy a kapcsolatfelvételnek fontos szerepe van a kérdőívben felvázolt szituációkban, bizonyítják azok a megnyilatkozások, melyekben megjelenik a köszönés, a megszólítás vagy mindkettő. Megfigyelhetjük, hogy a diákok nemcsak azoknak köszönnek, akik magasabb társadalmi státuszban vannak, hanem barátjuknak vagy iskolatársuknak is. Példák:

Jó napot, nem tudná ezt felváltani apróbbra? Köszönöm.

Csókolom, nagyon sietek, nem az iskola felé megy véletlenül?

Szia! A könyv, amit kölcsönadtam, most kellene. Ide tudnád adni?

Tanár úr, szükségem lenne egy ceruzára.

Jó napot, tanárnő! Felváltaná nekem ezt a százast?

A szerb nyelvű kéréseknek is elemei a kapcsolatfelvétel említett eszközei:

Nastavniče, možete mi dati olovku?

Nastavniče, možete li me odvesti do škole? Jako mi je hladno.

Gospodine, znate li gde se nalazi ova ulica?

Mladiću, da li vam je poznata ova ulica?

Kolega, potrebna mi je knjiga koju sam ti pozajmila.

Šefe, molim Vas olovku!

Šefe, da li bi mogli da me povežete, neću stići na vreme. Hvala.

Dobar dan, možete li mi reći gde se nalazi ta ulica?

Dobar dan, nastavniče, mogu li da usitnim pare kod Vas?

A kapcsolat felvételére szolgáló mondatszóknek nem mindegyike udvari-as forma, az *ej* és az *e* például biztosan nem az (*Ej, možeš mi pozajmiti svoj mobilni telefon? Ej, izvini, možeš mi dati telefon? E, gde se nalazi ulica...? E, možeš mi vratiti knjigu?*) A szerb nyelvű kérdésekben többször előfordul az *ajde* szó (*Ajde mi usitni pare! Ajde mi vrati knjigu, jer je i meni sada potrebna! E, ajde daj mi olovku!*). Mindkét mondatszó a diákok körében gyakori. A magyar válaszokban nincsenek hasonló szóalakok, azaz akad egy (*Hé, öreg, add át légy szíves a mobilod, fel kéne hívnom az ősoket!*). A *hé-t* egyébként nem a kapcsolat felvételére szolgáló mondatszók között jegyzi a grammatika, hanem az akaratkifejezők között (KESZLER 2000, szerk.).

A magyar nyelvű kérések között negatív nyelvi formák is vannak: *Szia, nem tudnád felváltani ezt az aprót? Nem tudod, melyik ez az utca?* (A legtöbb adat abban a szituációban van, melyben a beszélő egy utcát keres és barátjától kér segítséget.) A szerb adatok között ilyen forma nincs.

A kérdés beszédaktusakor a beszélők változatos formákkal élnek, és a szituációtól függően vagy óvatosak és figyelnek arra, hogy ne sérüljön arcuk (ők vannak többségben), vagy nem fontos számukra, hogy a partner milyen képet alakít ki róluk. Az utóbbiak esetében az is előfordulhat, hogy kom-

munikatív kompetenciájukban vannak hézagok. Ha ezt a diákoknál tapasztaljuk, az oktatásnak kell nagyobb gondot fordítania arra, hogy magasabb szintre emelkedjen.

Irodalom

- AUSTIN, John (1990): Tetten ért szavak. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BROWN, Penelope és LEVINSON, Stephen (1995): Univerzálisok a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. = SÍKLAKI (1995, szerk.)
- GOFFMAN, Erving (1995): A homlokzatról. = SÍKLAKI (1995, szerk.)
- GRICE, Paul (1988): A társalgás logikája. = PLÉH-SÍKLAKI-TERESTYÉNI (1988)
- KESZLER Borbála (2000): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- LÁNCZ Irén (2006a): Vajdasági beszélt nyelvi vizsgálatok: A csantavéri diákok kérésstratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2. 7–19.
- LÁNCZ Irén (2006b): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: a kérés stratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 3. 12–23.
- LÁNCZ Irén (2011): Kultúrák és stratégiaválasztás. A kérés összehasonlító pragmatikai vizsgálata. *Hungarológiai Közlemények*, 2011. 3.
- MILOSAVLJEVIĆ, Bojana (2006): Iskazivanje molbe u neformalnoj komunikaciji. *Slavistika*, X. 160–168.
- MILOSAVLJEVIĆ, Bojana (2007): Upitne forme za iskazivanje molbe. *Slavistika*, XI. 198–205.
- NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr*, 3. 277–283.
- PLÉH Csaba-SÍKLAKI István-TERESTYÉNI Tamás (1988, szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I.* Tankönyvkiadó, Budapest
- REBAUL, Anne-MOESCHLER, Jacques (2000): *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*, Budapest, Osiris
- SEARLE, John (1988): Az illokúciós aktusok szerkezete. = PLÉH-SÍKLAKI-TERESTYÉNI (1988, szerk.)
- SEARLE, John (1991): Govorni činovi. Ogled iz filozofije jezika. Nolit, Beograd
- SÍKLAKI István (1995, szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai II.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- SZILJ Katalin (2004): *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest

MAIN STRATEGIES OF REQUEST IN HUNGARIAN AND SERBIAN

Comparative pragmatic studies

One of our frequent speech acts is requesting. The intention of requesting in languages can be expressed in a number of ways. Literature on the subject differentiates between nine strategies going from the most direct towards to most indirect way of expression. Two of them, the mood derivable and the preparatory strategies have several subcategories. The frequency in the use of these substrategies in various situations differs in Hungarian from their frequency in Serbian. The strategies of requesting are supplemented with forms of politeness and the linguistic forms of apology in both languages. The latter replace addressing, therefore they also play a role in establishing contact.

Keywords: request, strategy, choice of strategy, combination of strategies, situation, inner context, outer context, politeness, face-saving.

RAJSZI ILONA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajsli@stcable.net

KÓDVÁLTÁS A VAJDASÁGI MAGYAROK NYELVHASZNÁLATÁBAN*

Code-switch in the Language Use of Hungarian Speakers in Vojvodina

Megnyilatkozásaink során különböző okokból kódot váltunk. Ezt a jelenséget sokféleképpen definiálják, alapvetően aszerint, hogy egynyelvű, illetve két- vagy többnyelvű beszédhelyzetben fordul-e elő a kódváltásos forma. A dolgozat a vajdasági magyar nyelvhasználatban jelen levő fontosabb kódváltástípusokat veszi számba, spontán élőnyelvi anyag és interjúszövegek korpuszából. Kutatásunkban a kódváltás típusrendszerét kiterjesztjük az azonnyelvi kódváltás fajtáira is, a kétnyelvűségből eredő kódváltás mellett a diglossiahelyzetben kialakult kódváltást, valamint a regiszterváltás egyes eseteit is vizsgáljuk.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, kódválasztás, kódváltás, vajdasági magyarok nyelvhasználata, kétnyelvűség, diglosszia.

Bevezetés

Abból az előfeltevésből kell kiindulnunk, hogy nagyon kevés olyan beszélő van, aki egyetlen kódot használ, vagyis az emberek beszédükben állandóan választás előtt állnak, milyen kódot válasszanak (WARDHAUGH 1995; 78).

A kódválasztás, a kódváltás és a kódkeverés fogalma gyakran egybemosódik, a jelenségek nincsenek egymástól eléggé pontosan elválasztva. Főleg

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

a két-, illetve többnyelvű helyzetekben alkalmazzák e terminusokat, jóllehet e jelenségek jól alkalmazhatók egynyelvű környezetben, azonnyelvi változatok – stílusok, regiszterek, dialektusok – vizsgálatakor is.

Kutatásaink során a kód és a kódváltás fogalmát igen átfogó értelemben, tehát nemcsak a kétnyelvűség-kutatás szemszögéből megközelítve határozzuk meg; kitérünk az azonos nyelven belüli kódváltás típusaira is, valamint a kétnyelvűségből eredő kódváltásra egyaránt.

A kutatás módszerei: a legalkalmasabb a spontán szövegek vizsgálata, a passzív megfigyeléssel, a spontán megnyilatkozások sebtében történő lejegyzése nyújtja a legjobb példaanyagot. Alkalmas még a fókuszosított kérdésfeltevésre épülő interjú, megfelelő beszélők kiválasztásával. A kérdőíves gyűjtés igen behatárolt mértékben használható; főként a kódválasztás kérdésében, valamint a kódváltás iránti attitűdök mérésében alkalmas. Adatközlőink kiválasztásakor szem előtt tartottuk egyrészt a rétegzett mintavétel, másrészt a szükséges szociológiai paraméterek (nem, kor, iskolai végzettség, munkahely stb.) követelményeit.

Terminológia – tipológia

A *kód* kifejezés Wardhaugh szerint azért alkalmas, mert semleges, nem fűződik hozzá semmiféle érzelmi, illetve jelentésbeli többlet. Célkitűzésünknek megfelelően a *kód* fogalma magába foglalhat változatot, dialektust, stíluselemet, regiszterbeli nyelvi elemet egyaránt. Így a *kódváltás* jelentés-tartalma is jelentősen kibővül, hiszen a szakirodalomban szokásos kétnyelvű beszédhelyzet mellett más kódváltástípusokat is figyelembe veszünk.

1. Kódváltás azonos nyelven belül (azonnyelvi kódváltás) – Nyelvváltozatok közötti átjárhatóság

Amikor Wardhaugh a *nyelvi változat* definiálását kísérli meg, kitér Hudson elméletére, aki a nyelv egy változatát „hasonló eloszlású nyelvi egységek halmazaként” fogalmazza meg. Ez egy igen tág megfogalmazás, akárcsak Fergusoné, aki akár egy nyelvet is változatnak nevez. Ezek a megfogalmazások nem alkalmazhatók a jelen kutatások során, hiszen a nyelvváltozat fogalma munkánk során jóval szűkebb, konkrétabb jellegű. Kiss Jenő nyomán 3 fő nyelvváltozat-típust különböztetünk meg: köznyelvi (beszélt és írott köznyelv); társadalmi változatok (csoportnyelvek és szaknyelvek), valamint a területi változatok (nyelvjárások) (KISS 1995; 74). Emellett a kutatás során használjuk a *stílusok* és a *regiszterek* terminust is, az első lehet

formális és informális; a regiszterek olyan szótári egységekből álló kollekciók, amelyeket különböző foglalkozásokkal vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze.

A nyelvváltozat pontos meghatározása azért is fontos, mert a kódváltás definiálásakor (pl. Kiss Jenő meghatározásában) kulcsfontosságú ez a jelenség.

2. Kódváltás a két-, illetve többnyelvűség viszonylatában

A kódváltás fogalma ebben a jelentésben, tehát a kétnyelvűség aspektusából közelítve terjedt el, a tipológia és a kutatások is főleg a bilingvizmus kontextusában foglalkoznak vele.

Németh Andrea szerint a kétnyelvű kódváltás feltűnőbb, mint mikor a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, mivel itt két nyelv szókészleti elemei és nyelvtani szerkezete keverednek egymással (NÉMETH 2002; 128).

A kódváltás fogalma és típusai

A kódváltás definiálása (a kódhoz hasonlóan) igen sokféle; az eltérő megközelítési szempontoknak megfelelően jelentős eltéréseket mutat. Mivel a szakirodalomban főként a kétnyelvűség kutatásában merül fel a kódváltás fogalma, a következő meghatározások is ezt az aspektust mutatják, noha esetenként előfordul jelzés az azonos nyelven belüli kódváltásra is.

Bartha Csilla a kódváltást a következőképpen definiálja: „A legáltalánosabb meghatározás szerint a kódváltás (code-switching) két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül.” (BARTHA 1999; 119) Meghatározása szerint tehát a kódváltás előfordulhat egynyelvű és kétnyelvű beszélőközösségek nyelvhasználatában is. Az egynyelvű közösségek esetében a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, addig a kétnyelvű közösségekben a beszélő nemcsak nyelvváltozatot vált, hanem nyelvet is. Bartha Csilla két szempont alapján, alaktanilag és a megnyilatkozásban elfoglalt helyük szerint csoportosítja a kódváltásokat. Alaktanilag lehet: a) egyetlen szó; b) kifejezés; c) mondat vagy mondatok. A megnyilatkozásban elfoglalt helyük szerint három fő típusát különbözteti el a kódváltásnak: a) mondaton kívüli; b) mondatok közötti; c) mondaton belüli kódváltásokat. A mondaton kívüli kódváltás jár a legminimálisabb szintaktikai kötöttséggel, így számos helyen beépíthető az egynyelvű megnyilatkozásba anélkül, hogy szintaktikai szabályokat sértene. Használatához elegendő a második nyelvbeli minimális kompetencia. A monda-

tok közötti kódváltás már nagyobb másodnyelvi kompetenciát követel meg, mivel ez a típus tagmondat- vagy mondattháron jelenik meg. Bartha Csilla szerint „a legproblematiszabb típus a mondatokon belüli kódváltás, hiszen itt a legnagyobb a veszélye annak, hogy a beszélő vagy az egyik, vagy a másik nyelv szabályai (szórend) ellen »vét«” (i. m., 120).

A szakirodalomban mindvégig megtaláljuk azt a felvetést, hogy a mondaton belüli nyelvi (lexikai) elemekről a legnehezebb eldönteni, hogy kölcsönzések vagy kódváltások, vagyis a beszélő az adott megnyilatkozásban csak alkalmilag használta-e őket, vagy a nyelvi elem (lexéma) már része a közösség nyelvi rendszerének. Nyilvánvalóan az integráltság fokának mérésén keresztül tehetünk különbséget kölcsönzés és kódváltás között, ezt a szempontot a korpusz feldolgozásában mindvégig szem előtt tartottuk.

Ronald Wardhaugh a kódváltás jelenségét szorosan kapcsolja a kódválasztáshoz. Susan Gal definícióját veszi át: „a kódváltás társalgási stratégia, amelyet a csoportthárok kijelölésére, áthágására vagy lerombolására használnak; arra, hogy megteremtsek, előhívják vagy megváltoztassák az interperszonális viszonyokat a velük járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt” (idézi WARDHAUGH 1995; 89).

Ennek megfelelően Wardhaugh kétfajta kódváltást különböztet meg: az egyik a helyzetnek megfelelő, a másik a metaforikus kódváltás (vö. WARDHAUGH 1995; 92). Helyzetnek megfelelő kódváltás az, amikor a nyelveket a beszélők a helyzet szerint váltogatják: bizonyos helyzetben az egyik nyelvet, egy másikban egy másikat használnak. A téma által meghatározott nyelvi váltást metaforikus kódváltásnak nevezi, szerinte ez a típus mélyebben beágyazódik a mondanivalóba. „A metaforikus kódváltásnak [...] érzelmi dimenziója van: [...] formális helyzetből átmegyünk informálisba, hivatalosból személyesbe, komolyból humorosba, udvariasból szolidárisba –, kódot váltunk” (i. m., 92–93). Vannak olyan témák, melyek mindkét kód használatát lehetővé teszik.

Amikor a beszélgetőpartnerek egy időben használják a két nyelvet, akkor a *kódkeverés* esete áll fenn, ilyenkor a beszélők egy megnyilatkozáson belül is átválthatnak egyik nyelvről a másikra. Wardhaugh ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az egynyelvű emberek igen kritikusak a kódkeverést illetően. A társasági kódkeverés nem egyszerűen két nyelv véletlenszerű keverése lustaság, tudatlanság vagy a kettő valamilyen kombinációja miatt. A társalgópartnerektől éppen hogy a két nyelv és a közösségi normák alapos ismeretét kívánja meg. Egy embercsoport a kódváltás és a kódkeverés különböző formáit használhatja különböző célokra. Gumperz kutatásaira hivatkozva megállapítja (i. m., 95), hogy a kódváltás és a kódkeverés nem egységes jelenségek; a normák ugyanis csoportról csoportra változnak még egyetlen közösségen belül is.

Wardhaugh a szociálpszichológusok *szerepeket összemérő* kísérleteire utal, amikor megállapítja, hogy az a jelenség, hogy az ember milyen kódot választ, azt is tükrözi, hogy milyennek akar látszani mások szemében. A kód megválasztásának fontos következményei vannak abból a szempontból, hogy mások hogyan ítélik meg az embert. „Ha sok kódot tudunk kényelmesen kezelni, akkor előnyben vagyunk azokkal szemben, akikből hiányzik ez a tudás” (i. m., 100).

Kiss Jenő is elsősorban a nyelvek közötti váltást, illetőleg változtatást nevezi kódváltásnak. A jelenség definiálásakor azonban tágabb értelemben fogalmaz: „A kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó használata egy megnyilatkozáson belül vagy egyazon beszédaktusban” (KISS 1995; 210).

Ő is hangsúlyozza, hogy a kódváltás nemcsak két nyelvnek, hanem két azonnyelvi nyelvváltozatnak a váltakozó használata is. Eszerint két kódváltó csoportot különböztethetünk meg: homogént és a heterogént. A homogén (esetünkben azonnyelvi) csoport esetében a kódváltás például a különböző nyelvjárások váltása, vagy pedig a köznyelv és valamelyik nyelvjárás váltakozó használata. Kiss Jenő ezzel szemben nem tartja kódváltásnak a stílusváltást, illetve a regiszterváltást. Wardhaugh-hoz hasonlóan Kiss Jenő is két-fajta kódváltást különböztet meg: a kontextuális és a szituatív kódváltást.

Landstýák István definíciója – amely ugyancsak elsősorban a kétnyelvűségi szituációt tartja szem előtt –, az eddigi meghatározásoknál jóval részletesebb: „Kódvált(ogat)ásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfaját nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két (vagy több) különböző nyelvet, illetve két (vagy több) különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelnek egymásnak” (LANDSTYÁK 2005; 121).

Landstýák definíciója kapcsán el kell időzni néhány fogalomnál: a *megnyilatkozás* fogalma: „egy tagmondatnyi, illetve egyszerű mondatnyi nyelvi és diskurzusbeli egység” (LANDSTYÁK 2006; 108). A *diskurzus* „a főleg beszélt nyelvi, a mondatnál hosszabb, folyamatos beszédmegnyilvánulás” (i. m., uo.). A kétnyelvű diskurzus szerinte a kódváltást tartalmazó beszédmód következtében létrejövő diskurzus. Egy kétnyelvű diskurzusnak van *bázisnyelve*, ez a diskurzus elsődleges nyelve, vagyis az a nyelv, amelyiken a beszélgetés elvileg folyik. A kétnyelvű diskurzus *vendégnyelve* vagy *beékel* *nyelve* pedig az a nyelv, amelyikből a bázisnyelven folyó diskurzusban megjelennek elemek. A vendégnyelvi elemet vagy elemek sorozatát vendégnyelvi betétnek nevezzük. A *szekvencia* egy hosszabb diskurzusnak egy rövidebb részlete, egymást követő nyelvi elemek sora. A kétnyelvű szekvencia pedig olyan szekvencia, melyben kódváltás van.

Lanstyák fontosnak tartja a kódváltás és a diglosszia fogalmának elkülönítését, hiszen mindkét fogalom az azonnyelvi változatok használatával kapcsolatos. Aszerint, hogy a kódváltás mekkora, milyen nyelvi egységet érint, három csoportot különböztet meg: bázistartó, bázisváltó, valamint mondaton kívüli kódváltást.

Bázistartó kódváltásról akkor beszélünk, ha a kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (egy vagy több szó szerkezetet, szó szerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) érint. A bázisnyelv a megnyilatkozás során változatlan marad, csak betétek (szavak, szó szerkezetek) kerülnek át a vendégnyelvből. *Bázisváltás* az, amikor a kódváltás egy egész megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egységet érint (egyszerű mondatot, összetett mondat egy vagy több tagmondatát, egy egész összetett mondatot vagy több önálló mondatot). Itt a bázisnyelv megváltozik. Ha sorozatos bázisváltással találkozunk, akkor bázisváltogatásról beszélünk. Amikor a kódváltás mondat szókat, megszólítást vagy más hasonló elemet érint, az a *mondaton kívüli kódváltás*.

Kódváltás a vajdasági magyarok nyelvhasználatában

Kutatásaink során a kódváltást tágabb értelemben definiáltuk, ennek nyomán a továbbiakban a vajdasági magyarok nyelvhasználatában található kódváltásrendszert is ennek szellemében állítjuk fel.

1. Azonnyelvi kódváltás

1. 1. A nyelvváltozatok közötti váltást legjobban a stílusok és regiszterek váltása mutatja. A média nyelvében gyakran, de a köznyelvet igénylő tudományos előadások, interjúk szövegében is előfordul a nem megfelelő nyelvváltozat használata.

Erőtéljes szlengesedés tapasztalható, melynek során a bizalmas stílus terjed, s épül be a köznyelvbe. Pl. az esti híradó szövegében: *Holnap a magyar csapat egy dobogós helyet is próbál megcsípni.* (Vajdasági TV, 2011. aug.) Politikai elemzők dialógusában egy szakszervezeti vitát követően hangzott el: *Tele van a naci.* (Újvidéki Rádió, 2011. szept.)

„A szubstandard és a köznyelv rendszerint közvelegként valósul meg, azaz olyan nyelvi alakulatként, amely viszonylag rendszerszerűen ötvözi több nyelvváltozat szókészleti elemeit és nyelvtani jelenségeit. (LANSTYÁK 1998; 23). (Lanstyák közveleg kifejezését többen támogatják a későbbi szakirodalomban; így pl. Péntek János – I. PÉNTEK 2003; 278.)

Fontos megjegyezni, hogy a televízióban tapasztalt ilyen váltások esetében (ahol nagy előny az is, hogy a kommunikációt esetenként látjuk is) előfordul a beszélőnek tudatos, az idézőjelet utánzó mozdulata, amikor is jelzi, hogy az ún. nem odaillő megnyilvánulást tudatosan használja, a verbális jelet paralingvisztikai, nem verbális kóddal toldja meg. Sok esetben elmarad ez a jelzés, ami azt is jelentheti, hogy a beszélő már elfogadhatónak tartja a szleng elem köznyelvi használatát.

Amennyiben a beszélt nyelvi megnyilatkozás írásban jelenik meg, az írott szövegben többféle módon lehet jelezni a váltást: idézőjellel, nagybetűs használattal, a törzsszövegtől eltérő betűtípussal stb. Azt tapasztaljuk, hogy sok esetben itt sem jelölik a váltást (főleg a publicisztika nyelvében), míg a szépirodalmi művekben gyakori ez a módszer.

1. 2. A kettősnyelvűségből (diglosszia) eredő kódváltás

Ahogy már a fogalmi apparátusnál hangsúlyoztuk, a kódváltás és a diglosszia fogalmát ajánlatos különválasztani, főként akkor, amikor ezek a fogalmak klasszikus értelemben, bármely nyelvre (tehát nem a kisebbségi nyelvhasználat jelenségeire) vonatkoznak, tehát a következő jelentésben: a kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó, váltakozó használata egy megnyilatkozáson (megszólaláson) belül vagy egyazon beszédaktusban, míg a diglosszia (kettősnyelvűség) egy nyelv két (nem stílárius) változata, amely egymás mellett létezik az egész közösséget átfogóan, és mindkettő meghatározott, külön funkciót tölt be.

Tehát alapvető különbség, hogy a kódváltás egy megnyilatkozáson belül történik, míg a diglosszia esetében egy nyelv két változata egymás mellett létezik, nemcsak egy megnyilatkozáson belül. Ronald Wardhaugh szerint a „diglosszia megerősíti, a kódváltás ellenben inkább csökkenti a különbségeket. Emellett a diglosszia esetén az emberek tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy átváltak az emelkedett változatról az alantasabbra vagy fordítva. A kódváltás ezzel szemben gyakran teljesen tudattalan: lehet, hogy a beszélők nincsenek tudatában, hogy kódot váltottak, vagy nem képesek beszámolni egy társalgást követve, hogy melyik kódot alkalmazták egy speciális témáról beszélve” (WARDHAUGH 1995; 92). A szerzőnek e megjegyzései csak részben érvényesek jelen vizsgálatunkra, hiszen itt a tudatos, jelölt kódváltásnak nagyon sokféle típusa megtalálható, ideértve a kettősnyelvűségből eredő kódváltást is.

Amennyiben Lanstyák (2000; 153) diglossziának tekinti azt a nyelvi helyzetet, amely a kisebbségi magyarokat jellemzi, történetesen az egyetemes magyar standardot E-változatnak, a kisebbségi (határon túli) kontaktusváltozatokat pedig K-változatoknak, ismét bővítenünk kell a kódváltás előfordu-

lásainak a lehetőségét, hiszen e két kódrendszer viszonylagos függetlensége ellenére is gyakran megtörténik az anyanyelvként elsajátított K- és az iskolában tanult E-változat elemeinek a váltása, keverése, s mindez tudatosan és spontán módon egyaránt (vö. még GÖNCZ 1999; 87).

Itt kell megemlíteni, hogy az utóbbi időben a (különböző iskolázási szinten történő) magyarországi továbbtanulás jelentős mértékben befolyásolja a vajdasági magyar diákok nyelvhasználatát, s olyan kódváltási tendenciák érezhetők, amelyek divergens irányúak a vajdasági magyarok kialakult belső regionális sztenderdjéhez viszonyítva. Pl. az erőteljes nyílt e-zés, az aktuális nyelvi divat formái, a sznob kifejezések elterjedése stb.

Az említett K-változatot esetünkben a területi/táji sajátságok elemeinek a normatív nyelvhasználatba történő bekerülése is színezheti. Ez természet-szerűleg vidékenként más-más képet mutat.

Az ě-zésről – Többféle megközelítése létezik és lehetséges: tekinthetjük nyelvjárási magánhangzótöbbletnek, más szempontból regionális köznyelvi jelenségnek. Van, akinek identitáshordozó fonéma/sajátosság, van, akinek a számára nosztalgia. Kiss Jenő megfogalmazása szerint: „a magyar anyanyelvűek többségének a nyelvhasználatában megvan” (KISS 2003; 327). Mint tudjuk, sorsát a jelölés hiánya pecsételte meg, ma csupán a szóbeliségben élő fonéma, használatát helyi normák határozzák meg, tehát nem kodifikált eleme hangrendszerünknek. Vajdaság magyarságának túlnyomó többsége ismeri és használja az ě fonémát. Főleg Bácskában, mégpedig a Tisza mentén alakult ki e hangnak identitásjelző szerepe: az interdialektális jelenségek következtében az ě-zés maradt e vidék legmarkánsabb hangtani jegye, ugyanis itt igencsak lecsiszolódtak az egyes nyelvjárási sajátosságok.

A kódváltás e hang tekintetében többsikű: a nyílt e-re váltás történhet a magyarországi ejtési norma vonzásában, amikor a használó stigmatizálnak véli, s ezért kerül a zárt ě-zést. Ez a folyamat néha nem is kimondottan tudatos, tapasztalhatjuk a vajdasági médiában dolgozók ejtésének megfigyelésekor. Ennél gyakrabban fordul elő az e-ző ejtésre váltás a Magyarországon tanuló fiatalok nyelvhasználatában, akár már a középiskolai évek alatt, ahogyan erről a közelmúltban végzett interjúk során maguk a beszélők vallottak (I. RAJSLI 2004; 152).

Emellett a táji eredetű nyílt e-zés (pl. Feketics) éppúgy magára vonja a szélesebb környezet figyelmét, mint az enyhébb í-zés Pacséron, Magyarittabén, a mára már gyenge ő-zéssé enyhült táji jelleg a szegedi kirajzású területeken, illetve a palóc és jász telepítésű helységek (Magyarkanizsa, Mohol, Bajsa, Zenta stb.) igen halovány illabiális á-ja.

A kupuszinai helyzetkép azt mutatja, hogy a valamikori felső nyelvválású labiális magánhangzók hiányát sokáig hanghelyettesítéssel pótolták (ő he-

lyett *ë*, *ö* helyett *é*, *ü* helyett *i*, valamint *ű* helyett *i* volt használatos), ami tkp. spontán kódváltás az ottani beszélőknél. Ennek következetes alkalmazása mára már meggyengült, az *ë* kissé zártabb és ajakkerekítéses lett, az *i*-t is labiálisabban ejtik (vö. SILLING 2007; 18); bizonyos értelemben tehát ún. közbülső ejtésformák alakultak ki.

Bánát nyelvi térképén ugyancsak erőteljes interdialektális hatások zajlottak le, aminek eredményeként kialakult egyfajta „bánáti tudat” (vö. PENAVIN 1995; 94), de a három eltérő bánáti nyelvjárási csoport: a szegedi kirajzás, a békési betelepítésű Magyarittabé és a székely telepek nyelve mindmáig mutat (a többi között) hangtani, hangzásbeli elkülönülést. Pl. Torontálvásárhelyen még a faluban élő fiatalok nyelvében is tetten érhető a záródó diftongálás, az *ö*-zés, akárcsak a székely telepeken, ahol az erős zárt ejtés, a gyenge *i*-zés mellett még szórványosan előfordul az illabiális *a* (*à*). Az észak-bánáti régióban tartja magát az *ö*-zés, a zárt *ë*-zés is, valamint a hangsúlyos helyzetben levő magánhangzó megnyúlása: *cúkor*, *tűkör*, *posta*, *kőr* stb.

A nyelvjáráskutatók egyöntetű véleménye, hogy az anyanyelvjárási beszélők szocializációja során nagyfokú diglosszia alakul ki, hiszen beszédhelyzettől, nyelvhasználati színtértől függően (iskola, hivatal stb.) választanak az otthonról hozott K- és a tanult, elsajátított E-változat közül.

2. Nyelvközi kódváltás

2. 1. Kétnyelvűségben belül történő típusok

(*Hipotézisek*) A vajdasági magyarság beszélt nyelvében ez a leggyakoribb előfordulású kódváltás, a kétnyelvűség fokától és típusától függően eltérő a kódváltás gyakorisága is a beszédben. Erőteljes a jelenléte a tartomány déli területeinek nagyvárosi magyar lakossága körében, valamint a szóránymagyarság nyelvhasználatában, de előfordul a magyardomináns bilingvis beszélőknél is. Legkevesbé fordul elő a még ma is túlnyomórészt nyelvjárási beszélők körében, náluk inkább csak kölcsönszavak formájában hangzanak el más nyelvű elemek.

Mindez természetesen sokkal árnyaltabb képet mutat a szükséges szociolingvisztikai paraméterek alkalmazásának ismeretében, az adatközlő korát, nemét, szociokulturális háttérét, iskolázottságát, munkahelyét stb. tekintetbe véve. Az egyes csoportokon belül is nagy eltérés mutatkozik az egyéni attitűd, nyelvi igényesség viszonylatában. Ezeket a felméréseket a kutatás további fázisaiban végezzük el. Az eddig összegyűjtött anyag, valamint a mindennapi beszélt nyelv tapasztalatai azt mutatják, hogy a kódváltás leggyakrabban akkor jelenik meg a beszélő gyakorlatában, amikor nyelvi hiány lép fel.

Kódváltási stratégiák

A továbbiakban Bartha már idézett tipológiai elveit is szem előtt tartva Lanstyák részletezőbb, alaposabban körülírt csoportosítását alkalmazzuk (LANSTYÁK 2006; 112–113). Attól függően, hogy a különböző nyelvekből származó elemek (Lanstyák szekvenciát említ – i. m., 107) milyen módon épülnek egybe egyetlen (kétnyelvű) diskurzussá, többféle szinten határozhatunk meg kódváltást:

a) **kötött morféma beépülése szabad morfémába:** itt meg kell jegyezni, hogy a kötött és szabad morféma mindkét nyelvből eredhet; pl. *blagi* + *s* (*blagi* 'gyöngye' + *-s* képző) Gyakran fordul elő, hogy a szerb ejtés hatására csak egyetlen hang változik meg a szóban.

(1) AK¹: Ráköltöttem² 100 *evrót*.

(2) AK: Újabban nem *szinchronizálják* a filmeket.

(3) AK: A hidegtálakat olyan *oválok*on hozták ki, csak meg kellett teríteni [ovális alakú tálakon].

(4) AK: Ő *legendáris* nagy sportegyeniség volt. (Itt a *legendaran* szónak és a magyar *-s* képzőnek az egybeépülését látjuk.)

b) **szó beépülése egyszerű mondatrészbe;** pl.

(5) TM: Többet voltam víz alatt, mint víz fölött.

AK: Na és *rezerván* voltak, a szemeid vörös volt... [tartalékon]

c) **szó beépülése mondatba;** pl.

(6) AK: Igen, volt nekünk *kotla*, .. ő... volt *kotlaház* és akkor volt...[üst]

Az egyik esetben a vendégnyelvi elem szervetlenül áll, birtokos személyjel nélkül, ami igen gyakori a vajdasági magyarok nyelvhasználatában, az azonos szöveghely másik előfordulásban már összetételi tagként.

(7) AK: Valamikor estefelé akkorára csinált egy *kotlicot*, bográcsot.

(8) AK: Nem tudom, csak tudom, még át a *bazent* se bírták átúszni .. [medencét]

d) **mondatrész beépülése szintagmába szerkezettagként;** pl.

(9) AK: ...akkor volt *politički nastavánk* előadásunk... [politikai előadásunk]

e) **mondatrész beépülése szintagmába a mondat szintjén;** pl.

(10) TM: És amikor itt általános iskolába volt, akkor itt mik voltak?

AK: Hát négy elemi..., három *nepotpuna gimnazija* nem teljes gimnázium.

f) **mondatszó (értékű elemek) beépülése mondatba;** pl.

(11) AK: Megvan *ovaj* a hét hold árpa...[ez a]

AK: *Važi*, szia... [rendben]

¹ A továbbiakban a következő rövidítéseket alkalmazzuk: AK=adatközlő. TM=terepmunkás.

² A beszélt nyelvi szövegeket a köznyelvnek megfelelően ártituk.

AK. *Ajde*, szevasztok.... [no]

g) **mondatszó beépülése diskurzusba**; pl.

(12) AK: *Ne daj bože* hogy lásd teljesen részegen! [Ne adj' Isten!]

(13) AK: Egyszer beszélnek az iskolába, hogy *pokret*, hogy menjünk tovább. [Indulás!]

h) **egyszerű mondat beépülése összetett mondatba**; pl.

(14) AK1: Nincs első órám, minek keljek..

AK2: Jól van akkor, *blago tebi*. [jó neked]

i) **önálló mondat beépülése a diskurzus egészébe**; pl.

(15) AK: Jó napot!

TM: Hello! *Šta delaš?* [Mit csinálsz?]

AK: ?? (hezitálás)

TM: Na, mi van? Nem tudsz horvátul?

(16) TM: Voltatok az este valahol?

AK: *Ma kakvi!* Nem akart az sehova se menni. [Ugyan már!]

A kódváltás típusainál fontos megfigyelni, hogy a beszélő tesz-e megjegyzést arra, hogy tudatosan vált. Teheti ezt megjegyzéssel, szupraszegmentális jelenségekkel (hezitációval, szünettel, nevetéssel stb.), de mindezt el is maradhat (vö. BORBÉLY 2001). Eszerint a szakirodalomban megkülönböztetik a jelölt (jelzett, kiemelt) és a jelöletlen (sima) kódváltásokat. Íme néhány példa: az írott szövegekben az idézés céljával főleg jelölt kódváltást találunk: (17) „... hogy is állunk azzal a jó csengésű és szállóigévé vált čanaki mondattal, hogy: »*A gde su naše pare*«?” (Magyar Szó, 2011.)

Ritka előfordulását jelöletlen írott nyelvi kódváltás: (18) „A jó kedvről egy *šampita*-évésben meghirdetett gyorsasági verseny és kosztümös animátorok is gondoskodnak majd,...” (Magyar Szó, 2011); (19) „Amerikában más a helyzet. Ott a *private property* szent és sérthetetlen..” (Becsei Mozaik, 2011).

Beszélt nyelvi példák a jelölt kódváltásra:

(20) AK: sűrűn megvult nekünk, hogy ezt *uzbunának* mondták, már nem tudom másképp magyarul megmondani, hogy mi volt... [riadónak] (Az idős csantavéri férfi, aki egyébként más tematikájú beszédébe nem kever szerb szavakat, itt mentegetőzik, amiért a katonasággal kapcsolatos szavak szerbül jutnak eszébe.)

(21) TM: És a tanárok hogy viselkedtek magukkal, hogy esti iskolába...

AK: Jó, jó. Mindig azt mondták, hogy a *predratna generacija*, háború előtti... ö... generáció... mi olyan idősök vagyunk.

(22) TM: De mit jelent az, hogy levente?

AK: Az ilyen katonai ... most úgy mondják *predvojnička* katonai előkép-zés.

A vajdasági magyarok kódváltási indítékai

1) Szituatív kódváltás

A megváltozott szituáció, a beszélgetőtársak megcserélődése, egy egynyelvű bekapcsolódása nagyban kiválthat kódváltást. Ilyen a következő példa:

(23) AK1: Voltunk tegnap a Good Foodban, nagyon jó volt.

TM: Van valami ehető?

AK2: Jó volt a *šnicla sa umakom, a mešana salata* [hússzelet öntettel, vegyes saláta].

2) Kontextuális kódváltás

Ez a típus főként a nyelvtudás hiányossága, a nyelvi deficit, a lapszus esetében jelentkezik, s ez a leggyakoribb előfordulású kódváltás a vizsgált területen. A beszélő gyakran ezzel hitelesíti mondandóját, mégpedig úgy, hogy azon a nyelven idéz, amelyen a megnyilatkozás eredetileg elhangzott.

(24) TM: Hogyan árusítják a borokat?

AK: Nem palackozzuk, hanem így *ringfúzában* adjuk [nagy kiszerelésben, tartályban].

(25) AK: Megállított a rendőrt, s mondja: *Saobraćajnu molim!* [Kérem a forgalmi engedélyt!]

3) Metaforikus kódváltás

A kódváltásnak ez a típusa érzelmi többletet, a nyelvvel és a beszélővel szemben tanúsított attitűdöt, szolidaritást, ugyanakkor ellenállást is kifejezhet.

(26) AK: Azok ott annyira *prostók*, hogy az már fáj! [primitívek]

(27) AK: Ha eldöntötték, hogy nem használjátok, akkor tegyétek a helyükre, és *mirna Bosna* [’békés Bosznia’ – valaminek a lezárása, elsimítása].

Összefoglalás

A vajdasági magyarok nyelvhasználatában a kódváltásnak mind az azonos nyelven belüli, mind pedig a két- vagy többnyelvűség szituációjából eredő fajtái nagy számban és tipológiai sokféleségben fellelhetők. A kódváltás legfőbb funkciója, hogy a beszélő alkalmazkodjon a megváltozott körülményekhez; sikeresebbé, hatékonyabbá és hitelesebbé tegye a kommunikációt.

Irodalom

- BARTHA Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
BORBÉLY Anna (2001): Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Bp.

- GÖNCZ Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- LANSTYÁK István (2000): A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony
- LANSTYÁK István (2005): A kódváltásról – nyelvtani szempontból. Fórum. Társadalomtudományi Szemle. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2005/2. 121–131.
- LANSTYÁK István (2006): Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- LANSTYÁK István (1998): A magyar nyelv szlovákiai változatainak kutatásáról. = Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről. Szerk.: Lanstyák István és Simon Szabolcs. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- NÉMETH Andrea (2002): A kódváltás pragmatikai kérdései egy kétnyelvű közösségben. = Tanulmányok a kétnyelvűségről. Szerk. Lanstyák István és Simon Szabolcs. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 127–168.
- PENAVIN Olga (1995): A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza. Cnesa, Kanizsa
- PÉNTÉK János (2003): Többletek és hiányok. = Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., ELTE 278–281.
- RAJSLI Ilona (2004): Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. = Szerk.: P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. Tinta Könyvkiadó, Bp. 146–153.
- SILLING István (2007): A kupuszinai nyelvjárás és szótára. Loisir Könyvkiadó Kft., Bp.
- WARDHAUGH, Ronald (1995): Szociolingvisztika. Osiris–Századvég, Bp.

CODE-SWITCH IN THE LANGUAGE USE OF HUNGARIAN SPEAKERS IN VOJVODINA

In our conversations we often switch codes for various reasons. This phenomenon is defined in several ways, basically according to whether the code-switch form occurs in a mono-lingual or multi-lingual speech situation. The paper deals with the more important code-switch types in the language use of Hungarian speakers in Vojvodina, by using a corpus of spoken language and interview text material. In our study we extend the code-switch type system also to types of code-switch in the same language, and in addition to code-switch resulting from bilingualism, we also examine code-switch in diglossia situations, and consider certain cases of register change.

Keywords: sociolinguistics, code choice, code-switch, language use of Hungarian speakers in Vojvodina, bilingualism, diglossia.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
samageto@eunet.rs

AZ INTERNETES GRAFFITI MINT ÉLETJEL ÉS BESZÉDCSELEKVÉS*

Internet Graffiti as Signs of Life and Speech-acts

Az interneten megosztott kisműfajok egy része a hagyományos frazémák (szólások, közmondások stb) defrazeologizálásával keletkezik (antiproverbiumok). Rajtuk kívül azonban felfedezhetők olyan bejegyzések is, amelyek jellegüket tekintve inkább az urbánus szubkultúrák által előszeretettel alkalmazott falfirkákra (graffitire) emlékeztetnek. Közös jellemzőjük a szerzői névtelenség (anonimitás), a mindenre fittyet hányó ironikus parafrázis, valamint a játékos nyelvi fordulatoktól a groteszkig terjedő, nemritkán vulgáris humor, melyek elsősorban a figyelemfelkeltés, a jelhagyás szerepét hivatottak betölteni, olykor az élet különféle kérdéseire vonatkozó aforizmaszerű (bölcsekedő) bejegyzések révén, máskor viszont erősen argó és szleng jellegű (gyakran rendkívül durva és vulgáris) beszólások formájában, amelyeknek vagánykodó vagy fenyegető beszédcselekvés-funkciójuk van, ugyanakkor azonban ezek sem nélkülözik a nyelvi humort. A dolgozat az említett kisműfajok főbb funkcionális és motivációs típusait igyekszik körüljárni.

Kulcsszavak: internetes kisműfajok, graffiti, aforizma, ironia, groteszk, parafrázis, humor, fatikus funkció, beszédcselekvés.

A *graffiti*¹ Voigt Vilmos meghatározása szerint „falra és egyéb nyilvános helyekre felfirkált rövid szövegek, jelszavak, rigmusok. Egyaránt megtalálható bennük a politikai, erotikus, csúfoló tematika, a próza és a vers, a rögtönzés és a sztereotipítás. A vártnál inkább nemzetközi jellegűek, különösen politikai válságok (pl. 1968. Európában) idején népszerűek. Rendszerint egy-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

¹ < görög eredetű amerikai: 'felírások' >

szerű rajzok is kísérik. Ide tartozik a hivatalos plakátok és feliratok kézírásos kiegészítése. Sajátos, közvetlen költőiségüket újabban a hivatalos irodalom és film is gyakran felhasználja” (*Világirodalmi lexikon*, 3/714).

Mint az az egysoros internetes kisműfajok (antiproverbiumok)² korábbi elemzése során kiderült, ezek a megosztott (vagy megosztható) bejegyzések több szempontból is a graffiti jellemző jegyeit hordozzák magukban (vö. PÁSZTOR KICSI, 2011; 150–151).

Így például mindkét szövegtípusra – akárcsak a folklórműfajokra is – a szerzői *névtelenség* (anonimitás) és a folyamatos *variálódás* jellemző, ezenkívül pedig nyelvi funkciójuk és motivációs mechanizmusuk tekintetében is számos rokon vonást mutatnak.

A falfirkák és az internetes egysorosok nyelvi-kommunikatív funkciói

Nyelvi funkcióik (vö. JAKOBSON, 1969; 216–221) közül a legkifejezettebb a *kontaktusteremtő*, figyelemfelkeltő (*fatikus*) szerep, amely a falfirkák esetében olykor konkrét megszólítás alakját is öltheti, pl. falra, padra stb. írt, konkrét személynek szóló szerelmi vallomás, születésnap-i köszöntő, sőt, bíráló, elmarasztaló megjegyzés, mint pl. Újvidék egyik házfalát a 80-as években „ékesítő” falfirka, amely az egyik helyi rockénekes kvalitásait minősítette: „*Marius, gadno pevaš!*”³

A megszólítás ezenkívül politikai célzatú üzenetet is hordozhat. Az utóbbi típusnál azonban megjegyzendő, hogy a kvázimegszólított egyén tulajdonképpen nem azonos a graffiti címzettjével (az üzenet olvasójával), mint pl. a falklandi háború idején a Margaret Thacher gyászára célzó felirat, mely a brit miniszterelnök fiának eltűnésére utal a Transzszahara autóversenyen: „*You cried for Mark Maggie*”⁴ (SALAMON–ZALOTAY; 24), a felirat volta-képpen üzenete viszont a háború értelmetlen veszteségeire vonatkozik.

A falfirkáknál azonban a megszólítás gyakran nem is konkrét nyelvi formában történik, hanem inkább a harsány színek, szembeötlő vizuális alak-

² Ma már számos webhely létezik, ahonnan egysorosokat lehet gyűjteni és megosztani. Pl.: URL:< <http://www.egysoros.hu> (ferde közmondások, aforizmák, egysoros viccek, beszél-lások, graffiti stb);

URL:< <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9073031> (Közmondás-modernizáló);

URL:< <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9001381> (Kifacsart szólások, köz-mondások) stb.

³ = ‘Marius, pocskul énekelsz!’

⁴ = ‘Maggie, te is sírtál Mark miatt!’

zatok révén valósul meg, sőt bizonyos esetekben kizárólag az ikonikus reprezentációra korlátozódik (a verbális elemek több-kevesebb mellőzésével). Máskor ellenben éppen a verbális üzenet az elsődleges, és a piktorális elemek szorulnak háttérbe.

Az internetes graffitinál viszont (a megosztófelület lehetőségeitől függően) a figyelemfelkeltés eredményessége mégis elsősorban a szóbeli kifejezés nyelvi és/vagy szemantikai alakzatain múlik, s ezek nem okvetlenül társulnak ikonikus vizuális kifejezőelemekkel. Ezért az internetes bejegyzések fokozott *expresszivitásra* törekednek (*emotív* vagy *expresszív* funkció), és ilyen tekintetben leginkább a nyelvi kifejezéstart legfrappánsabb eszközeihez folyamodnak, előszeretettel alkalmazván a legkülönbélebb parodisztikus eljárásokat (beleértve az ironikus, szatirikus, groteszk, sőt vulgáris humor abszurdumig fokozott eszközeinek skáláját), amelyek szükségszerűen mozgásba lendítik a nyelv *poétikai* funkcióját is, a bejegyzések nyelvi formájára (*kódjára*) terelve a figyelmet. Ha pedig a feliratok mégis tartalmazzak explicit megszólítást, ez esetben a címzett már egyértelműen elvonntá, általánossá válik, s a fatikus funkció hordozója csak a nyelvtani személy és szám marad, a megszólítást jelölő egyéb kommunikatív-pragmatikai jelentésű szavakkal, illetve az ezekkel járó írásjelekkel kiegészülve. Pl. „*Bocsi, elhagytam a telefonszámom. Nekem adnád a tiedét?*”⁵; „*Szia! Én a föld nevű bolygón élő emberi fajhoz tartozom. Te honnan jöttél?*”⁶; illetve: „*Ha megígérem, hogy hiányozni fogsz... elmész?*” stb.

A fatikus funkción kívül, amely elsősorban a kontaktus megteremtését és fenntartását hivatott irányítani, a címzett(ek)re irányuló *konatív* funkció már kifejtett felszólítást tartalmaz, s mind a falfirkák között, mind az internetes bejegyzések között gyakori. Ebbe a kategóriába sorolhatók a különböző szlogenek és politikai jelszavak is, mint pl. az újvidéken gyűjtött szerb nyelvű „*Bojkot ustavu!*”⁶ graffiti; de ezek paródiái is, pl. „*Fireraisers of the world ignite!*”⁷ (SALAMON – ZALOTAY; 35).

Az interneten viszont ismétcsak az abszurd humor felé tolódnak el a konatív üzenetek. Pl. „*Ne vegyetek cd-t egy tdk nevű japán együttestől! Mindegyiket megvettem, de egyiken sincs semmi*”; nemritkán viszont az indiszkrécio és az arculatrombolás területére csúsznak át, pl. „*Tanulj a szüleid hibájából használd gumióvszert*”; vagy „*Búj el ma viszik a szemetett !!!*” stb.

⁵ Az internetről másolt egysorosok esetében nem változtatok a felirat nyelvi formáján, sem helyesírásán, mert ehhez a műfajhoz hozzátartoznak az ún. *irott beszélt nyelv* (vö. BÓDI, 2004 a. b) sajátosságai is, melyek közé odatarozik az internetes normaromboló nyelvhasználat és helyesírás is.

⁶ = ‘Bojkottáljuk az alkotmányt!’

⁷ = ‘Világ gyűjtogatói, egyesüljetek!’ (SALAMON–ZALOTAY fordítása) A Világ proletárjai, egyesüljetek! ferdítése.

Az eddig nem említett kommunikatív funkciók közül viszont mind a falfirkákra, mind pedig az internetes graffitira érvényes, hogy esetükben a *referenciális* és a *metanyelvi* funkció működése a legkevésbé nyilvánvaló, mivel az ismeretátadás és a magyarázás nem kifejezett célja ezeknek a műfajoknak. Ezenkívül az üzenet kontextusa is (ha egyáltalán megfejthető) inkább áttételes, nemritkán *intertextuális* hatásmechanizmusok révén következtethető ki, ahol az intertextualitás a befogadó közönség közös kultúráján és közös valóságán nyugszik. Közös tartalmak nélkül pedig a graffiti üzenete homályos vagy érthetetlen marad.

Balázs Géza viszont a jakobsoni nyelvi funkciókon kívül egyéb olyan mechanizmusokat is említ, amelyek a graffiti háttérében kimutathatóak, mint pl. a pszichológiai, szociálpszichológiai jellemzőket, illetve motivációkat (vö. BALÁZS, 2003), amelyek nagy része az internetes egysorosoknál is tetten érhetők.

Közös motivációs vonások a graffitiírás és az egysorosok megosztásának műveletében

Balázs – a graffitiírás motivációit vizsgálva – megállapítja, hogy a firkálás első indítéka „a *jelhagyás ösztöne* lehet talán. [...] A második a [...] *territoriális ösztön*, amely az állatoknál is megtalálható, s a vadászterület »körbejelzését« szolgálja” (BALÁZS, 1994; 14 – kiemelés: P. K. M). Ezenkívül megemlíti a *horror vacui* (az ürességtől való félelem) alapvető emberi érzését, amely arra késztet, hogy az üres felületeket kitöltsük valamivel; továbbá a *csatlakozási kényszert* (a felhívó-felszólító jellegű falfirkák esetében); a *próbatétel*, a virtus mozgóterejét (a falfirkák észrevétlen elhelyezésének igyekezete közben); az *érzelemkifejezés*, illetve *önkifejezés* igényét; valamint a graffiti *kapcsolatteremtési, politikai-közéleti vagy esztétikai* céljait. De nem feledkezik meg a *vulgáris* és *durva* tartalmakat közvetítő falfirkákról sem. Ezek egy részét *beszédcselekvésnek* (a tetteket helyettesítő cselekedetnek) minősíti; a szexuális tematikájú firkákat viszont (az anonim üzengetések, a háttérükben rejtőző kapcsolatteremtési szándék folytán) egyfajta „*próbapályának*” tekinti; ugyanakkor pedig valamivel szélesebb vonatkozásban a *tabutörő funkció*ról is beszél, mondván, hogy „a firkálások köntösében nagyon sok addig soha le nem írt, el nem mondott, tehát tabunak minősíthető gondolat, vélemény jelenik meg” (BALÁZS, 1994; 14). Balázs Géza szerint azonban mindezen motivációk, illetve funkciók háttérében tulajdonképpen az ember *grafológiai* (firkálási) *ösztöne* áll. Mint írja ugyanis: „Az *antropológiai nyelvészeti* megközelítés szerint minden emberben megvan a firkálási ösztön, amelyet külön-

féle formában él ki. Lehet ez a tengerparti homokba vagy hóba való rajzolás, lehet egy üres papírlapra, vagy brosúrára való firkálgatás, s lehet: falfirkálás. A graffiti alapjait a motorikus ösztön jelenti, amelyre »ráépülhetnek« további funkciók» (BALÁZS, 1994; 16 – kiemelés: B. G).

A fent leírt motivációk/funkciók nagymértékben egyeznek a közösségi oldalakra írás késztetéseivel (vö. PÁSZTOR KICSI, 2011; 149–151), több vonásukban azonban alapvetően különböznek is tőlük. A virtuális térben ugyanis néhány motiváció (pl. a firkálási és a területiális ösztön, valamint a próbatétel) megszűnik (mert értelmét veszti), vagy pedig átminősül (így a *horror vacui* elsősorban a belső ürességtől és magánytól való félelemmé transzformálódik). Ezzel szemben a jelhagyás (életjeladás) ösztöne, az önkifejezés igénye, a kapcsolatteremtési (bizonyos mértékben politikai-közéleti vagy esztétikai) késztetések, tabutörő funkciók stb. mindenképpen felerősödnek. Azt is mondhatnánk, sok esetben a *homo ludens* (a játész ember) archetípusa jelenik meg előttünk, még olyankor is, amikor az erősen argó és szleng jellegű (gyakran rendkívül durva és vulgáris) beszólásokat olvassuk, amelyeknek elsősorban vagánykodó vagy fenyegető beszédcselekvés-funkciójuk van, ugyanis ezek sem nélkülözik a nyelvi kóddal való játékot, illetve a nyelvi humort.

Az alábbiakban ezeknek az *egysorosoknak*, illetve *graffitoknak* a főbb típusait kíséreljük meg felvázolni.

Az önkifejezés igénye és a nyelvi kóddal való játék

Számos olyan példa található az interneten, amelynek motivációját a nyelvi játék révén történő önkifejezési igény képezi, s leginkább egy hagyományos frazéma (szólás, közmondás, szentencia, aforizma stb.) alaki-szemantikai transzformációján (defrazeologizálásán)⁸ alapul:

- a) *Az egyik szemem sír, a másik, pedig koporsó!*⁹ – homonímia.
- b) *Eb ura trafó!*¹⁰ – hasonló hangzású szavak.
- c) *Csödörből vödörbe.*¹¹ – hasonló hangzású szavak.
- d) *Előre iszik a medve nőjére.*¹² – hasonló hangzású szavak.

⁸ Ezeknek motivációs rendszere kapcsán l. részletesebben: PÁSZTOR KICSI, 2011.

⁹ Az egyik szemem sír, a másik meg nevet.

¹⁰ Eb ura fakó!

¹¹ Csödbörből vödörbe

¹² Előre iszik a medve bőrere.

e) *Nem eszik olyan forrón a macskát!* – egy szólás és egy szóláshasonlat kontaminációja (keveredése).¹³

f) *Verés közben jön meg a székláb.*¹⁴ – több hasonló hangzású szó (fél-rehallás).

g) *Gombolkozom, tehát fagyok.*¹⁵ – hasonló hangzású szavak.

*A humor mint a társadalmi kapcsolatokról, az ürességtől
és a létezésről/elmúlástól való félelem oldószere*

Már a középkori karneváli humor motivációját is az a hiedelem szolgáltatta, mely szerint az *ént* különböző szempontból fenyegető ismeretlen erőket nevetéssel lehet legyőzni. Az ugyanis, amin nevetni tudunk, már nem olyan félelmetes.

S tulajdonképpen ennek az „emlékét” fedezhetjük fel az internetes graffiti *bölcselkedő* álcát öltő humorában is. Ezek a kisműfajok ugyanis már nem az öncélú nyelvi játékokat helyezik előtérbe, hanem az emberi lét szorongást keltő tényezőit veszik célba a humor összetettebb alakzatainak felhasználásával. Például a betegség vagy a halál keltette félelmeket a félelem kiváltójának bagatellizálásával, ironikus, szatirikus, illetve groteszk eszközökkel történő „porba tiprásával” érik el. Vagy a szociális félelmeket a megnyilatkozó szubjektum saját én-kvalitásainak (olykor ironikus) felnagyításával, illetve a rivális fél tulajdonságainak (főként intelligenciájának és kinézetének) elértéktelenítésével „győzik le”.

A *nem én* legyőzésének és degradálásának a folyamata azonban különböző intenzitású negatív érzések nyelvi kifejezése által történik, melyeknek skáláját az elegánsabb, filozofikusabb, aforizmaszerű formákból kiindulva az arculatromboló megnyilatkozásokig sorakoztathatjuk fel, melyek extrém esetekben átokszövegekké, illetve tettelegességre utaló beszédcselekvésekké transzformálódhatnak.

1. Aforizmaszerű graffiti

a) *Ha feladod, véged van – de ha nem, akkor is...*

b) *Ne vezess gyorsabban, mint ahogy az őrangyalod repülni tud!*

c) *Az idő mindent begyógyít – de pocsék plasztikai sebész.*

d) *A mai ember magányos mert otthon ül, így van ez a tyúkokkal is, de azok legalább tojnak, és nem gondolkodnak.*

¹³ Nem eszik olyan forrón a kását. És: Kerülgeti, mint macska a forró kását.

¹⁴ Evés közben jön meg az étvágy.

¹⁵ Gondolkozom, tehát fagyok.

- e) *Kétezer év tanulsága: Hülyék az emberek!*
- f) *Polihisztor vagyok, és emellett még számos más tudományban is jártas!*
- g) *MINT KÍVÜLÁLLÓ, MI A VÉLEMÉNYED AZ INTELIGENCIÁRÓL?*
- h) *Ha öngyilkos akarsz lenni nyugodtan nyisd csak meg a gázcsapot és gyíjts rá 1 cigire úgyse hiányzik az az okádék fejed a világba: P*
- i) *Megtaláltuk a módját, hogy halj meg. Ugorj le az egódról az IQ-dra!*

2. Szóláshasonlat-szerű alakulatok

2.1. Ezeknek egyik csoportja valamilyen arculatromboló tulajdonságot jelölő szót helyez tartalomváró pozícióba, amelyet a mellékmondat abszurd túlzással fejez ki:

- a) *Olyan ronda vagy, hogy a róka este elvisz reggel vissza is hoz*
- b) *Olyan csúnya vagy, h amikor megszülettél, anyád bottal piszkált az inkubátorban, mert nem tudta mi az!!*
- c) *OLYAN RONDA VAGY, HOGY A TÜKÖR IS SIKÍT, MIELŐTT EL-TÖRNE!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!*
- d) *Olyan részeg vagy, hogy fűnyíróval kevered a bográcsot!!!*

2.2. Más esetekben csak az *olyan* vagy utalószó kerül tartalomváró pozícióba, ilyenkor viszont a hasonlító mondatot bizonyos példákban egy rövid poénszerű magyarázat is követi:

- a) *Olyan vagy, mint a recsegő néprádió.*
- b) *Olyan vagy, mint a fehér elefánt. Ritka nagy állat.*
- c) *Olyan vagy, mint a tyúklétra: szaros és fogatlan.*
- d) *Olyan vagy, mint a jó vegyes pálinka: 50%-os!*

2.3. A szóláshasonlat más típusa viszont a *kevés* vagy összetett állítmányt helyezi tartalomváró pozícióba, gyakran politikai vagy antireklám célzatú üzenetet is kódolva a graffitiben:

- a) *Kevés vagy mint Hitlerben a jóindulat!*
- b) *Kevés vagy, mint Sztálin-orgonán a billentyű.*
- c) *kevés vagy mint TESCO-ban a friss termék*
- d) *Kevés vagy mint erdőtűzben a mókuspisi!*

2.4. Végül a szóláshasonlat-szerű bejegyzéseknél azt a típust is meg kell említenünk, amelynél egy tettelegességet kifejező cselekvő ige található, amely ilyen funkcióban beszédcselekvés-értéket kap:

- a) *Lefejelek mint Harry Potter a seprűnyelet.*
- b) *Kiütlek, mint Pistikét az erjedt almálé.*
- c) *Megzavarlak mint csecsemőt a Topless bár!*
- d) *Átmegyek rajtad, mint vakondon a rotációs kapa!*

3. Átokszövegek, arculatromboló feltételes szerkezetek és agresszív beszédcselekvések

3.1. Ezeknek a bejegyzéseknek nyelvi formája nagyjából megegyezik a néphagyomány átokszövegeivel, azzal, hogy a „megátkozott” szubjektumra küldött esemény kifejezése az internetes graffiti nyelvi posztmodern eszköztárából származik:

- a) *Főzzön Rád a Lucrecia Borgia!!!*
- b) *A villamos szabja át a nadrágodat!*
- c) *A fűnyíró legyen a fodrászod*
- d) *Hogy a medve öleljen meg!!!*
- e) *Hogy a görcs húzza ökölbe a talpad !*
- f) *Hogy szopna le a vacogós cápa.*
- g) *Hogy a szökőár öblítse ki a szádát!*

3.2. A negatív (arculatromboló) érzelmi töltetet hordozó bejegyzések másik csoportja feltételes szerkezetben talál kifejezési formára:

- a) *Ha ilyen fejem lenne, akkor beledugnám a földbe és megmutatnám a gilisztáknak... :)*
- b) *Ha ilyen fejem lenne, elmennék a MÁV-hoz ütközőbaknak.*
- c) *Ha nekem ilyen fejem lenne, a seggemre raknám a napszemüvegem és kézen állva járnék!*
- d) *Ha ilyen arcom lenne ...hát beperelném a szüleim, az tuti.*

3.3. Bizonyos „beszólások” egy tagadás formájában kimondott, látszólag elnéző magatartást fejeznek ki a megnyilatkozás első szakaszában, majd az így keltett pillanatnyi pozitív érzést a második szakasz ítéletével hirtelen lerombolják:

- a) *Te nem vagy csúnya, csak furcsán néz ki az arcod!!!*
- b) *Nem te vagy a hibás, hanem az apád, aki megcsinált: DDD*
- c) *Nem vagy paraszt, csak üstház volt a járókád!*
- d) *Nem vagy hülye csak mikor terveztek kihagyták belőled az iq-t, mert tudták, hogy úgyis selejtes leszel, ha világra jössz: P*

3.4. Ezeken kívül még a legkülönbözőbb mondat szerkezetekbe ágyazva találhatók beszédcselekvés értékű egysorosok és egyéb arculatromboló megnyilatkozások:

- a) *Még egy szó, és az agyaddal fogom kitapétázni a falat!!!*
- b) *Befogod vagy leütlek, mint golyó a kuglibábut!*
- c) *Minek örülsz, hogy két füled van és nem vagy szatyor!*
- d) *Volt már 46os szád ?? Mer ha sokáig kötekedsz még akkor belelépek!*

Konklúzió

Az itt idézett egysorosok természetesen nem mutathatnak teljes képet arról a sokféle típusról, amely hozzáférhető a világhálón. Ennyiből is meggyőződhetünk azonban, hogy a felsorolt kisműfajok egyrészt az urbánus szubkultúrák nyelvhasználatának felelnek meg, mind lexikai, mind pedig ortográfiai szempontból nézve (ami viszont nyelvi szempontból rokonítja őket a graffiti műfaji jellegzetességeivel). Másrészt viszont motivációs szempontból leszűrhetjük a következtetést, hogy mozgatórugójuk elsősorban a figyelemkeltés, a jelhagyás (életjeladás), a hálózaton ismerősként vagy ismeretlenül jelen lévő „netezőkkel” való kapcsolatteremtés, illetve a verbális vagánykodás olykor beszédcselekvés értékű kifejezésre juttatása. Mindennek célja pedig a *homo ludens* virtuális győzedelmeskedése a *horror vacui* fölött.

Irodalom

- BALÁZS Géza (1983): Firkálások a gödöllői HÉV-en. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 18., ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- BALÁZS Géza (2003): „Minden házfalat cseréljeteK sms-falra!” Sms-fal mint elektronikus graffiti. URL: <<http://www.c3.hu/~nyelv/or/period/1272/127202.pdf>
- BALÁZS Géza (2008): *Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai.* = DACZY–T. LITOVKINA–BARTA; 220–230.
- BALÁZS Géza (2002): Magyar nyelvheylességi lexikon. Corvina Kiadó Kft., Bp.
- BÓDI Zoltán (2004 a): Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. Magyar Nyelvőr. 128: 286–94; URL:< <http://www.c3.hu/~nyelv/or/period/1283/128302.pdf>
- BÓDI Zoltán (2004 b): A világháló nyelve. Gondolat Kiadó, Bp.
- DACZY Margit–T. LITOVKINA Anna–BARTA Péter (2008, szerk): *Ezerarcú humor. Az I. Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Tinta Könyvkiadó, Bp.
- GÖNCZŐ Viktor - TÉGLÁS Attila (é. n): „Mindenhová kell fűjni, én úgy mondom.” Egy szegedi graffitis csoport kultúrájának vizsgálata. URL: <<http://mek.niif.hu/01100/01145/html/index.htm>
- JAKOBSON, Roman (1969): Hang – jel – vers. Gondolat, Budapest
- PÁSZTOR KICSÍ Mária (2010): Nyelvújító módszerek a chatelésben. Hungarológiai Közlemények, 2. 44–52.
- PÁSZTOR KICSÍ Mária (2011): „Az élcelődések az élet mocsarának szűnyogcsípei.” A frazémáktól az internetes graffitiig – a defrazeologizálás jelensége a világhálón. Hungarológiai Közlemények, 3. 146–156.
- SALAMON Gábor–ZALOTAY Melinda (é. n., szerk): A falra írni muszáj. – Your Graffiti Handbook. Pátria Könyvek, Bp.
- SZIKSZAINÉ NAGY Irma (2004): Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó, Bp.

INTERNET GRAFFITI AS SIGNS OF LIFE AND SPEECH-ACTS

A number of the small genres distributed on the internet are created by the de-phraseologization of the traditional phrasemes (idiomatic phrases, proverbs, etc) (anti-proverbs) In addition to them, we can also find brief notes which in their character remind us more of the graffiti so much favoured in urban subculture. Their common characteristics are anonymity, ironic paraphrase which despises anything, or humour which ranges from playful puns to grotesque, often even vulgar humour; they are supposed to play the role of evoking attention or leaving a mark by making aphorism like remarks on life's various questions, other times quips of strong argot or slang character (often extremely crude or vulgar), which have the speech act function of intimidating or playing the tough guy, yet at the same time they do not lack humour either. The paper aims to attend to the main functional and motivational types of the above mentioned small genres.

Keywords: internet small genres, graffiti, aphorism, irony, grotesque, paraphrase, humour, phatic function.

KATONA EDIT

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
gerjo@sabotronic.co.rs

KILENCEDIKES (ELSŐS KÖZÉPISKOLÁS) TANULÓK FOGALMAZÁSAINAK SZÖVEG- ÉS MONDATTANI VIZSGÁLATA*

Textual and Syntactic Analysis of Ninth Grade Student Compositions

A szerző dolgozatában elsős gimnazista tanulók beleélő fogalmazásait elemzi mennyiségi mutatók segítségével. Arra kíván választ kapni, terjedelem, összetettség, szerkesztettség tekintetében milyen jellemzőkkel dicsekedhetnek az illető tanulók, illetve a magas mennyiségi mutatók milyen korrelációban vannak a fogalmazás értékével, minőségével.

Kulcsszavak: elbeszélés, felmérés, értékelés, mennyiségi mutatók, terjedelem, mondatszám, szerkesztettség, összetettség, korreláció.

Írásbeli kultúránk fordulóponton van, erre egyre több jel utal. Új stratégiákat kell létrehoznunk a szövegértelmezésben, olvasás- és fogalmazástanításban, ha nem akarunk egy újkori analfabetizmus kialakulásának cselekvő részesei vagy tétlen tanúi lenni. A fogalmazástanításnak mint módszertannak a helyzete annál is inkább nehéz, mert szinte alig lehet konkrét jegyeinél fogva megragadni a jelenséget. Igen kevés az olyan kutatás, amely az anyanyelvi műveltség megszerzését folyamatában igyekszik bemutatni. Molnár E. Katalin megjegyzi, hogy ennek nincs is hagyománya a magyar módszertanban. A magyar anyanyelvi nevelésben uralkodó kultúraközpontú műveltségképre céloz (MOLNÁR E. KATALIN 2009; 139), amely elsősorban a nyelvi kifejezést, az esztétikai befogadást és a morális válaszadást hangsúlyozza.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

Az elbeszélés nehézségei

Egyre több tanuló küzd az elbeszélés, a fogalmazás nehézségeivel – minden iskolafokozaton. Ennek tudatában és a kommunikációs kultúra megváltozásának függvényében elkerülhetetlen lesz újragondolni, mit tekintünk normának az írásbeli kultúrában, mi az, ami a beszélt nyelvi elemekből visszavonhatatlanul beépült írásbeli kifejezőskultúránk eszköztárába, s milyen teendőink vannak írásbeliségünk színvonalának megőrzése érdekében. A feladat megoldása szerteágazó felméréseket és összehangolt cselekvési stratégiát igényel, tekintettel az illető képesség összetettségére.

Az írásbeli kifejezőképesség ugyanis igen sok részkészséget, ismeretet, jártasságot foglal magában, így nagy körültekintést igényel mind a feltárása, mind a tanítása. Régtől fogva közismert, hogy egy fogalmazásból következtetéseket vonhatunk le a tanuló tudásáról, gondolkodásáról, fogalmi és nyelvi eszköztáráról, beszédhelyzethez való viszonyulásáról, nyelvi-helyesírási, nyelvhelyességi ismereteiről. Kádárné összefoglaló kötete (KÁDÁRNÉ 1990) minderre kitér, ugyanakkor tudatában vagyunk annak is, hogy a szerző személyiségjegyei, mentalitása, világhoz való viszonyulása is körvonalazódik egy írásban. Ezt régi jeles kutatóink is értékelték már, nem kell másra gondolnunk, mint Szántó Lőrinc munkájára, amelyben a fogalmazásról mint az önnevelés eszközéről beszél (idézi KÁDÁRNÉ 1990), vagy Karácsony Sándor Magyar nyelvtan társaslélektani alapon című könyvére. Mindez utal a szöveg létrehozásának összetettségére, amelyben összehangolt kognitív, retorikai, nyelvi szempontok mellett érzelmi, poétikai meghatározottság is érvényesül.

Felmérési szempontok, a műfaj és a célcsoport megválasztása

A kedvezményezett fogalmazási műfajok koronként és társadalmanként változnak. De a szövegek értékelésére, társadalmi érvényességére, hitelességére is elmondható mindez. Ezt az olyan nagy kutatások is bizonyítják, mint az IEA-felmérés a 80-as években. (A Pisa-felmérés már főképp csak a szövegértéssel és az olvasással foglalkozik.) Ezért is nagyon megfontolandó, milyen műfajokat, témákat adunk fogalmazásra, hogy megmozgassuk a fantáziát, hogy a téma a tanulók érdeklődési körének megfelelően, és előre is vigye a folyamatot.

Az élmény leírása, az élményszerű és a beleéléses fogalmazás az általános iskolai szövegfajták között közismert és kedvelt anyanyelvoktatásunkban. Ezért választottam ezt a szövegfajtát kilencedikeseim fogalmazásaiból.

1 TAGM	2 TAGM	3 TAGM	4 TAGM	5 TAGM	6 TAGM	7 TAGM	M-szám	Szerk.	Terhelts.	Szós szám
20	20	12	3				55	1,96	9,58	527
4	8	11	8	3			34	2,94	14,2	483
36	22	9	1	2			70	1,78	7,12	506
33	27	10	6	2			78	1,93	7,26	567
7	6	6	9	2			30	2,76	15,96	479
25	22	9	3				59	1,9	8	580
18	19	3	1	1			42	1,76	8,88	373
23	22	12	2	2	1	1	63	2,14	10,78	690
25	26	12					63	1,79	8,49	535
17	12	10	4	4			47	2,27	10,97	516
6	9	8	5	4	3	1	36	2,97	14,22	512
14	19	13	4	1			51	2,21	13,23	675
228	212	115	46	21	4	2	628/52,33	2,2	10,72	6443/536,9
36%	33,6%	18,2%	7,3%	3,3%	0,6%	0,3%				

1. táblázat: A lányok dolgozatainak összesített mennyiségi mutatói

1 TAGM	2 TAGM	3 TAGM	4 TAGM	5 TAGM	6 TAGM	7 TAGM	M-szám	Mutató	Terhelts.	Szószám
12	16	3	4				35	1,75	10,04	452
22	14	10	7		1		54	2,11	9,03	488
11	15	7	4	3	1		41	2,29	12	492
10	12	9	2				33	2,1	12,42	410
6	11	4	4			1	26	2,42	16,9	440
28	14	15	1	2			60	1,91	8,41	505
12	20	14	7	2	1		56	2,46	11,42	640
6	10	4	5	1	3	2	31	3,06	15,48	480
7	15	14	4	3			43	2,55	13,6	585
5	13	7	1				26	2,15	9,39	252
8	23	15	11	4			61	2,62	12,9	800
7	5	5	2	3	1		23	2,21	12,69	292
8	5	6	3	2		1	25	2,64	14,48	362
7	9	7	2	1			26	2,26	12,46	324
8	18	17	2	2			47	2,4	10,63	500
8	11	9	4		2	1	35	2,62	13,17	462

54	25	10	2				91	1,56	6,46	588
1	6	9	9	3			28	3,37	17,2	484
4	8	10	3	1			26	2,57	13,15	342
15	25	9	2		1		52	1,78	8,82	450
13	19	4					36	1,75	10,8	389
41	21	6		1			69	1,5	8,33	567
5	7	6	8	2	1		29	2,93	15,55	451
17	21	1	1				40	1,65	8,5	340
315	343	201	88	30	11	5	993/41,37	2,27	11,8	11095/462,3
31,7%	34,5%	20,2%	8,8%	3,2%	1,1%	0,5%				

2. táblázat: A fiúk dolgozatainak összesített mennyiségi mutatói

Lányok	228	212	115	46	21	4	2	628/52,33	2,2	10,72	6443/536,9
Fiúk	315	343	201	88	30	11	5	993/41,37	2,27	11,8	11095/462,3
SUMMA	543	555	316	134	51	15	7	1621/45	2,25	11,45	17538/487

3. Összesített táblázat

A felmérésben két kilencedikes (első gimnazista) osztály összesen 36 tanulójának (24 fiú és 12 lány) dolgozatát vizsgáltam. Ebben tehát az általános iskolából kilépő, a középiskola padjait néhány hónapja koptató, az ottani elvárásrendszerekhez éppen csak alkalmazkodó tanulók teljesítményéről van szó. Egy iskolafokozat lezárása utáni állapot felmérésére nyílik így lehetőség. Ez nem a tanulók első fogalmazása, de az első írásbeli dolgozata. Ilyenkor elsősorban a korábbi tapasztalatok, a hozott készségekből felépülő alapvető képességek kerülnek felszínre. Ezt erősítik, színezik a frissen szerzett és felelevenített fogalmazási ismeretek a fogalmazás felépítésére, a világteremtésre, a beszédmódokra, nézőpontokra vonatkozóan.

A két osztály egy-egy beleélő fogalmazást írt, azzal a különbséggel, hogy míg az egyik esetében teljesen a saját kreativitásukra voltak ítélve az alkotók: egy-egy tárgy (egy kopott bakancs, zongora, hegedű, kerékpár) szerepében számoltak be élményeikről, a másik fogalmazásnál egy-egy, az antikvitás irodalmából ismert történetre kellett ráültetni a maguk mondanivalóját (egy íj, egy kutya, egy birka szerepében).

Az írásművek elkészítésére körülbelül 70–80 perc (az iskolai óra és a 35 perces nagyszünet) állt rendelkezésre.

A felmérés körülményeinek leírásához tartozik, hogy a diákok két egymás utáni évben voltak a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium első osztályának a tanulói. A feltételek közül közös vonásnak tekinthető a közös tanár, az azonos elvárásrendszer, a tanítás módszerei.

A függő változók beható vizsgálatára nem kerül sor, elsősorban a korosztály jellemzőinek felmérése volt a cél. A tanulók a Vajdaság legkülönbözőbb részeiről valók, elsősorban falvakból és a tartomány kisvárosaiból, újvidéki nincs, három közülük szabadkai.

Az értékelés szempontjai

A vizsgálat parttalanná válásának elkerülése érdekében, ahogy azt Deme László is jelzi (DEME 119), szükséges a vizsgálati anyagból egy reprezentatív metszetet kiragadni, leszűkíteni és körülhatárolni nemcsak a vizsgálati anyagot, de a módszereket is. Ismerjük ugyan a szövegalkotás jellemzőit, a szöveg koherenciáját és kohézióját biztosító elemeket, mégis nehéz etalonszerűen megadni, mik egy jó szöveg jellemzői, illetve buktatókkal járhat mennyiségi és beszerkesztettségi mutatókból kikövetkeztetni a jó szövegség ismérveit. Azonban egy felmérés alaptényezői ezek, amelyektől nem lehet eltekinteni. Az IEA-féle elemzés első eleme az összbenyomás – ezzel nem foglalkozom (egyébként is jegyet adtam már ezekre a dolgozatokra) –, meg-

kísérelek egzaktabb, analitikus szempontokra épülő értékelési kritériumokhoz folyamodni.

A kifejezőképességet kiadó ismereteket és jártasságokat, készségeket a szöveg terjedelmére, mennyiségi mutatóira, a mondatok szerkesztettségi jellemzőire és a szövegszerkesztésre vonatkozóan kísérlem meg nyomon követni. A szöveg tagolására, a beszéd módok változtatására, az összefüggérendszer létrehozására, a hangnemre, a stílus vizsgálatára, a helyesírási összefüggésekre csak érintőlegesen térek ki.

Az iskolai fogalmazások értékelésénél a tanár egy személyben képviseli a befogadók táborát. Míg az érettségi dolgozatok osztályozásakor és nemzetközi felméréseknél több tanár közreműködésével zajlik a javítás. Ez lenne az ideális megoldás. A tanári értékelés objektivitása mindig kérdéses, noha a magyartanárok alapvetően gyakorlatot szereznek a szabatosság, kohézió, koherencia, témataartás, nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai-grammatikai jegyek megítélése tekintetében, mindig vannak poétikai, érzelmi, értékítéletbeli tényezők, melyek szubjektivitást kölcsönözhetnek véleményalkotáskor, melyek ha döntő mértékben nem is befolyásolják az osztályzatot, mégis árnyalhatják az értékelést. Egyes kutatók a művészi jegyek figyelmen kívül hagyását követelnék meg az ítélethozatalkor. A kreativitás megcsillogtatása nyilvánvalóan műfaj- és tanulófüggő is, de véleményem szerint a lényegétől fosztanánk meg a fogalmazást, ha ettől eltekintenénk, hiszen a fogalmazási teljesítmény nemcsak a készségek összcadódásából ered, hanem egy új minőség létrehozását is jelenti a kreativitás révén, melynek a természetébe persze nemigen van betekintésünk.

Elvárások és eredmények

A felmérés kezdetekor kíváncsi voltam arra, a terjedelem, a szavak, a tagmondatok száma, a mondatok telítettsége hogyan befolyásolja a teljesítményt. A sok szóból álló, magas szerkesztettségi fokú írásmű eleve garantálja-e a minőséget? Milyen különbségek mutatkoznak például a lányok és fiúk fogalmazásai között? A gyenge minőségű (osztályzatú) fogalmazások milyen mutatókkal rendelkeznek? Vajon a magas érdemjegyű dolgozatok szerkesztettségi szempontjából hol helyezkednek el a listán? Vajon a mondatok szerkesztettségi fokának növekedése a szöveg javát szolgálja-e? Általában véve a tanulók milyen mutatókkal rendelkeznek pl. más anyaországi felmérésekhez viszonyítva. Lesz-e releváns különbség a teljesen fikcióra épülő, illetve az irodalmi alaphoz kötött fogalmazások mutatói között? Persze a fantázia mindkét esetben szerepet játszik, hiszen az irodalmi alapra épülő munkákban is saját világot, nézőpontot kellett kialakítani.

A másik lényeges kérdés, a különböző beszéd módok, illetve a cselekményszövegszövés elemei, az érzelmi momentumok, az érzéki tapasztalatok milyen arányban jelennek meg a szövegben, továbbá milyen szövegszerveződés jellemzi őket, mely erények megcsillogtatására van szükség az érzelmi hűrok megpendítéséhez.

A szövegekben felmerülő érzelmi vonatkozásokkal értékítéleteket nem kívántam összefüggésbe hozni. Mivel azonban az alkotás öntükrözés, világmagyarázat, kétségtelenül felismerhetők a tanulók személyiségjegyei, családi és társadalmi vonatkozásai. A kimondottan nehéz szociális helyzetű tanuló (kerékpárként fogalmazva is) megjelöli saját szociális pozícióját (ahogy az alábbi mondatból is kitűnik): *Mint később kiderült, gazdag gyerekek sok barátja van.* A csonka családokból származó fiatalok szeretetinsége, a tárgyak elhagyatottságába bújtatott árvaságérzete a cselekménybonyolításból és a reflexiókból egyaránt kiolvasható. Természetesen a vállalt szerep is árulkodó, pl. ki milyen állat, tárgy szerepébe álmódja magát, s annak milyen sorsot kreál. Ki az, aki tiszafa lesz, vagy a legnagyobb méretű az íjak között, amely a legszebb és a legjobb anyagból készült, továbbá ki milyen hangszer szerepét vállalja, s milyen hangokat lehet előcsalogatni belőle.

A fogalmazások terjedelme, szerkesztettségi foka, a mondatok terheltsége

A mérés módszereinek alapját a magyar szakirodalomban közismert alaputatások (DEME 1971, KESZLER 1983) képezték. Az anyaországi felmérések közül elsősorban Jakab Edit (1983) és Vallent Brigitta (2008) felmérései szolgáltak mintául.

A fogalmazások mennyiségi mutatói

A harminchat fogalmazásban összesen 17 438 szó szerepel, a 18 irodalmi alapúban: 8119, a pusztán fikcióra épülőben: 9319. Az átlagos szószám 487, ami lényegesen magasabb, mint Vallent Brigitta (2008) felmérésében, ez nem meglepő, mert az ő felmérésében a tanulók munkája elemző jellegű volt, az itt bemutatott élményszerű fogalmazással szemben.

Az 1–2. táblázat utolsó oszlopának adataiból kitetszik, hogy szómenyiség tekintetében igen nagy eltérések vannak a tanulók fogalmazásai között, ami a szélsőértékekből is kitűnik: 292–800. Az átlagos szómenyiség 487. A lányok átlagos szószáma: 536, nagyban felülmúlja a fiúkét: 462. Ez az

eredmény sarkított, mert a fiúk száma (24) kétszerese a lányokénak (12), realisabb az eredmény abban az osztályban, amelyben teljesen azonos a fiúk-lányok aránya, a lányok eredménye itt is magasabb, mint a fiúké (547–499). A lányoknál csak egy tanuló írt 400-nál kevesebb szót, a fiúknál két 300-on aluli eredmény is akad. Mint a táblázatból kitetszik, a fiúknál a szórás is jelentékenyebb, mint a lányoknál. (A fiúk-lányok eredményeinek táblázatos kimutatását lásd az 1–3. táblázatban). Az átlagos mondatszám 45,36 (a fiúknál 41,37, a lányoknál 52,33). A mondatok szerkesztettségi mutatójában nincs ekkora különbség, mindkét csoport esetében 2 tagmondat körüli átlagról beszélhetünk. A szórás 1,65–3,37 közötti értékeket mutat. A mondatszám: 23 és 91 között mozog, az átlag: 45. A mondatok terheltsége 8-tól 15,55 szóig terjed. Az átlag: 11,45.

A legjobb dolgozatokról elmondható, hogy legalább két (de gyakran három) mennyiségi mutatójuk is magas, de ez nem egyértelműen a siker feltétele, a szerkesztettségi mutatók félrevezetők is lehetnek. A magas szerkesztettségi mutató nem feltétlenül jelent jól szerkesztett mondatokat. A gyengébb fogalmazó is létrehoz sok tagmondatú összetételeket, de nem feltétlenül a magas kombinációs készségek birtokában, csupán azért, mert nem érzékeli a mondathatárt, illetve a mellérendeltségi viszonyokat halmozza, különösebb szerkesztettség nélkül:

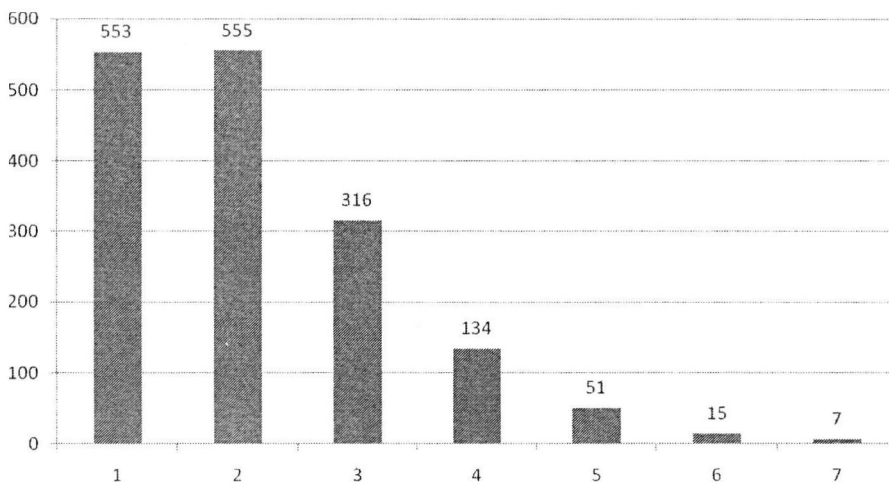
Végre megtörtént, hazatért gazdám! mondtam magamban, de megdöbbenésemre nagy csomó embert láttam fegyverrel kézben voltak közöttük királyok, grófok, bárók, mind nemes emberek voltak.

Október közepén, egy hideg reggelen bement a kamrába, és feltette az autóra, majd elindultak a hajóra, a hajón aztán jegyet vettek maguknak, Olaszországban rendezett versenyre mentek.

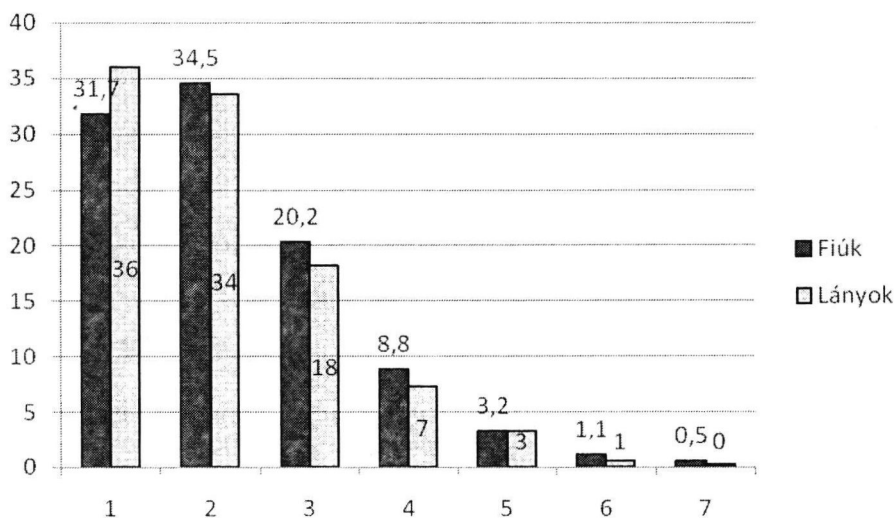
A mondatok összetettsége

Mint ahogy várható is, volt az egyszerű mondatok mellett a kéttagú összetett mondatok megterheltsége a legnagyobb. Igen magas arányban vannak jelen a három és négy tagmondatú összetételek. Ezeknek azonban a tüzetesebb belső elemzésére lesz szükség ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle. (Ez egy következő dolgozat tárgya lesz.)

Ha megvizsgáljuk a nemenkénti százalékos kimutatást, láthatjuk, hogy a fiúk a mondataik összetettsége tekintetében kis mértékben, de következetesen felülmúlják a lányokat. A lányok tehát több szóval, több (de kevesebb szóval terhelte) mondatban fogalmaznak.

1. ábra: A mondatok összetettsége

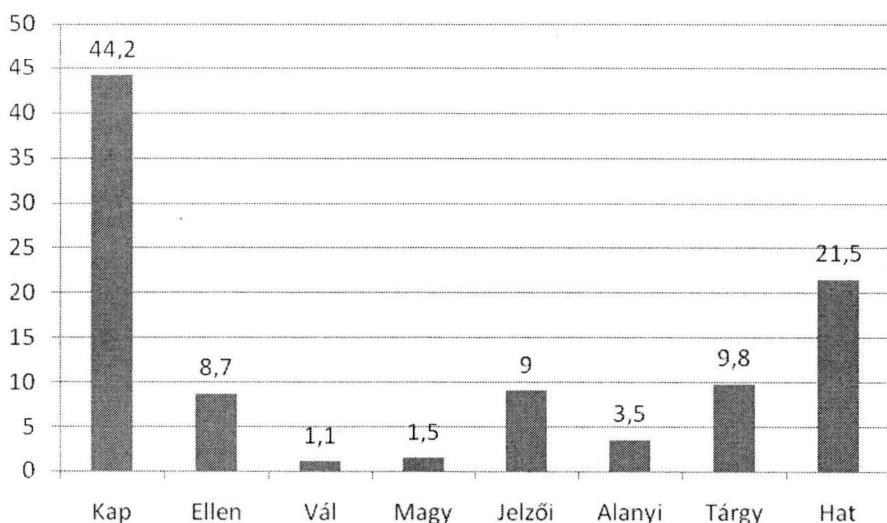
2. ábra: A mondatok összetettségének százalékos kimutatása nemenként

A kétagú összetett mondatok adatai

A történet szövegében a kapcsolatos mondatok (44,2%) kerülnek előtérbe, de alapján véve is a mellérendelő mondatok alkalmazása a legjellemzőbb (55,5%), ahogy ezt a 3. ábra szemlélteti. Mivel kronologikus rendben mond-

ják a történetet: felállítható egy jellegzetes elbeszélő eljárás, történetmeselési séma: történetszövéskor általános jelenség a mellérendelő (főképp kapcsolatos mondatok) és az időhatározói mondatok váltakozása, az új szereplő megjelenésekor a jelzői (vonatkozói) mondatok alkalmazása, majd a konklúzió, a tanács, élettapasztalat megfogalmazásakor következnek nagyobb arányban az egyéb határozói mondatok.

A mellérendelő és időhatározói mondatok összeszővődése és magas aránya (az időhatározói mondatok a kéttagú határozói összetételek 40 százalékát teszik ki) nem véletlen annak tudatában, hogy a kapcsolatos mondatok is sok esetben időhatározói töltésűek.

3. ábra: A kéttagú összetett mondatok százalékos eloszlása

A három–négy tagú összetett mondatok között is sok a mellérendelés, a kapcsolatos viszony, a mondatok tehát inkább tartalmi, mint szerkezeti viszonyban állnak egymással. A kapcsolatos és időhatározói szerveződés ezek esetében is szokásos eljárás. Bonyolultabb variálásukra, többszörös alárendelésre, esetlegesen beékelést is tartalmazó alárendeléssor létrehozására csak a legkiválóbbak képesek. A hatást természetesen emeli, ha szellem és megfelelő hangnembeli töltés is társul a szerkezeti jellemzőkhöz:

Pár óra múlva, amikor minden fény kialudt, és legyőzőm is emberségesen horkolt önszerető mosolyával a száján, a sátor misztikus ajtaja ismét föllebbent.

Szövegszerkesztési sajátosságok

A téma és beszédhelyzet megtartása a pusztán fikcióra épülő fogalmazások esetében szinte százszázalékosnak mondható. Mindenki az általa megteremtett nézőpontnak megfelelően fejezi be a fogalmazást, míg az irodalmi anyaghoz kötődő fogalmazások esetében a szerző többször megfedkezik a beszédhelyzetről, és a mitológiai történet befejezésére koncentrál, illetve jobbik esetben összefüzi a kettőt.

A szövegszerkesztésnél jellemző a hármas tagolás, néhányan semmilyen tagolást nem alkalmaznak (ketten a címet se írják fel). Teljes a változatosság a mondatmennyiségi mutatókban, általános sajátosságnak talán azt mondhatnánk, hogy a bevezető és befejező rész jobbára két–három mondatból álló szövegegység.

A beszédmodok változtatásával a kilencedikes tanulók esetében csak szórványosan találkozunk. Számos tanuló csupán a szerzői elbeszéléssel él, az illető tárgy, állat bemutatásánál a leírás, a konklúziók megfogalmazásánál a reflektív szövegek jelentkezésére figyelhetünk fel. A különböző modalitású mondatok, indulatszók változatos alkalmazása sok fogalmazásnak dicséretére szolgál:

Hol vagyok? Miért donganak döglegyek szemem gödrében? Hol a fülkagylóm? Egyáltalán ki vagyok?

De nini, egy öreg koldus is megpróbálkozik.

Az egyenes idézés eszközeivel rendszeresen élnek, jóllehet a helyesírási, központoszási ismereteik hiányosak, idéző mondatok feltüntetését nem tartják szükségesnek.

Az egyenes idézet bekezdésben hangulat és világteremtés eszköze is lehet pl. az új szövegében:

A fene ette volna meg, már megint ez a fránya pók, csak csiklandozza a hasamat.

A szabad függő beszéd spontán alkalomszerű használatára is sor kerül:

Anyuka elgondolkozott, elvégre a bicikli már kicsi neki, ütött is, kopott is, a rozsda kezdi megenni, veszek neki egy új biciglit.

Nem voltam benn sokáig, gyorsan döntés született, vonszoljanak ki a sátor előtti üres térre, és csonkítsanak meg, a lehető legbrutálisabban.

A kötőszóhasználat egyértelműen szegényes: *s, és, de, hogy, mert, mikor, ha, bár*, valamint a vonatkozó névmások uralják a mezőnyt. Téves kötőszóhasználatra, nyelvjárási beütésre is számos példa akad.

*Jó volt a mezőket járni, **habár** néha megszenvedtem is.* (Jó volt a mezőket járni, még ha néha meg is szenvedtem/ még ha néha megszenvedtem is.)

*A tábor élete nyugodt volt, **még** véget nem ért a csata...* (A tábor élete nyugodt volt, míg véget nem ért a csata...)

Az érzelmi vonatkozású mondatok sok esetben az érzékekre való utalással párosulnak, és stilisztikailag is kiemelkednek a szövegekből. (Erről általában csak az ír, akinek van is kifejezőereje hozzá. Jól szerkesztett, magas mutatókkal rendelkező fogalmazásokban találkozunk velük.) Az emocionális felhangok megszólaltatása gyenge mutatójú szövegeknek nem tartozik a sajátságai közé:

Most is futkúrozik a hideg borzongás húrjaimon, mikor belegondolok az első hangokba, amit rajtam játszott, de kellemes melegség önt el, ha azokra a szépen zengő hangokra gondolok, amiket később sajátított el.

A hangok előntötték a szobát, a gyertya táncra perdült, s eltáncolta az örömtáncot. Hatalmába kerített mindent. A fény és a zene egymásba fonódtak, ölelkeztek a félhomályban.

A helyesírási készségek és a fogalmazási képesség kapcsolatáról elmondható, hogy nincs feltételül korreláció a kettő között, tehát a jól fogalmazók között is akadnak gyenge helyesírók, a kevés szóval fogalmazók közt is vannak magas bonyolultsági mutatójú szerzők. Alapvető korreláció akkor mutatható ki, ha valaki rossz helyesíró és kevés szóval is él – ezeknél a tanulóknál a fogalmazási képesség is gyenge, tehát a készségek halmozott hiánya a képesség korlátozott voltában is megnyilvánul.

Összegzés

Minthogy a fogalmazás bonyolult szellemi tevékenység, az elemzésük is sok tényezőre kell hogy legyen. Egy-egy jellemző csak részben befolyásolja az összképet. Megállapítást nyert, hogy a jó dolgozatok általában legalább két vagy három mennyiségi mutató tekintetében is kiválóak, de a mutatók még önmagukban nem irányadók. A többszörös összetétel rossz szerkesztést is takarhat. Az összetett mondatokból álló szöveg is lehet egyhangú, a megfelelő hangulati értékű szavak tehetik élvezetesebbé a szöveget. A teljesebb kép érdekében az elvégzett stilisztikai vizsgálatok eredményeit is figyelembe kell venni, de az ehhez szorosan kapcsolódó szókincsvizsgálat is értékes adatokkal szolgálhat.

Irodalom

- DEME László (1971): Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest
- DORSICS Györgyné–DR. HORVÁTH Tamás–TROSKÁNÉ Varró Mária (1990): Kommunikációs képességek mérése az általános iskolában. Baranya Megyei Pedagógiai Intézet, Pécs

- B. FEJES Katalin (1981): Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Szövegvizsgálat 3–5. osztályban. Tankönyvkiadó, Budapest
- HORVÁTH Zsuzsanna (1998): Anyanyelvi tudástérkép. Mérés, értékelés, vizsga 4. Középiskolai tantárgyi feladatbankok III. Országos Közoktatási Intézet, Budapest
- JAKAB Edit (1983): Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata 7–8. osztályos általános iskolai tanulók elbeszélő fogalmazásaiban. Magyartanítás, 26. évf. 2. sz. 86–95.
- KÁDÁRNÉ FÜLÖP Judit (1990): Hogyan írnak a tizenévesek: Az IEA fogalmazás-vizsgálat Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZLER Borbála (1983): Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. = Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- MOLNÁR Edit Katalin (2000): A fogalmazási képesség fejlődésének mérése. Iskolakultúra, 8. 49–59.
- MOLNÁR Edit Katalin (2002): Az írásbeli szövegalkotás. = Csapó Benő (szerk.): Az iskolai műveltség. Osiris Kiadó, Budapest, 193–216.
- MOLNÁR Edit Katalin (2009): Anyanyelv – az írásbeli szövegalkotás példája. = Fazekas Károly (szerk.): Oktatás és foglalkoztatás. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest. 139–149.
- VALLENT Brigitta (2008): Beszélt nyelvi hatások a középiskolások fogalmazásaiban. Magyar Nyelvőr 132. évf. 2. sz. (2008. április–június) <http://epa.oszk.hu/00100/00188/00051/p>

TEXTUAL AND SYNTACTIC ANALYSIS OF NINTH GRADE STUDENT COMPOSITIONS

The author analyses the compositions of first-year grammar school students using quantitative indicators of quality. She wishes to find the answer to the question of what kind of qualities the students possess relating to length, complexity and composition, or to be more precise, what the correlation is between the indicators of high quality and the value or the quality of the students' compositions.

Keywords: story telling assessment, evaluation, quantitative indicators, length, number of sentences, composition, complexity, correlation.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
kalic@tippnet.rs

A NYELVJÁRÁS FOGALMI, VALAMINT ÉLŐNYELVI JELLEGÉNEK TUDATOSULÁSA AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA 5. ÉS 8. OSZTÁLYÁBAN*

Becoming Aware of a Dialect's Concept Characteristics
and Living Language Features in the 5th and 8th Grade
of School

A tanulmány nyelvi attitűdvizsgálat, mely kérdőíves felmérés nyomán a következő részkérdéseket tekinti át a nyelvjárás vonatkozásában: a tanulók felvállalják-e, hogy a mindennapok élőnyelvi kommunikációja, azaz a familiáris beszélgetések során gyakran alkalmazzák a nyelvjárást, továbbá, tudatosulnak-e a tanulóknál a nyelvjárások fogalmi jegyei. Ennek kapcsán szeretnénk kimutatni a nemek és az iskolai osztályok közötti esetleges különbségeket.

Kulcsszavak: nyelvjárás, nyelvi attitűd, vernakuláris anyanyelvváltozat, anyanyelvoktatás, nyelvjárási és köznyelvi alakok, tájszavak, nemek, iskolai osztályok.

Bevezetés

A tanulmány az általános iskolák 5. és 8. osztálya számára készített kérdőíves felmérés eredményeit mutatja be. A nyelvjárással szemben kialakult álláspont, ill. attitűd felmérése véleményünk szerint azért vált szükségessé, mert a vajdasági magyarság vernakuláris anyanyelvváltozata annak a településnek a nyelvjárása és részben regionális köznyelve, melyen az adatközlők gyermekkorukban éltek. Nagy és az eddigiekig megoldatlan problémá-

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

nak véljük, hogy az iskolai anyanyelvoktatás nem épít az említett beszélt nyelvváltozatra, a köznyelven való írás és olvasás oktatását tűzi ki célul. Európai példákon okulva azonban mindez nem a megfelelő alternatíva a kisiskolás gyermekek anyanyelvoktatását illetően. A későbbiek folyamán az anyanyelvi tanterv ugyanúgy eltekint a különböző anyanyelvváltozatoktól, és kizárólag a sztenderdnek számító magyar köznyelv és irodalmi nyelv oktatására törekszik. Mindehhez a problémakörhöz társul még az a tény is, hogy a külhoni magyarság sztenderd változatai különböznek az anyaországi sztenderdtől, tehát a tantervnek ezt is figyelembe kell vennie az anyanyelvoktatás kapcsán.

A tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: az általános iskola 5. és 8. osztályos tanulói milyen mértékben használják a nyelvjárást, tudatában vannak-e annak, hogy a nyelvjárást beszélik, valamint hogy mely aspektusból közelítenek településük nyelvjárásának meghatározásához, illetőleg hogy a nyelvjárást mely fogalmi jegyekkel írják körül. Azért döntöttünk az említett két iskolai osztály mellett, mert a zentai kontrollesoport eredményei azt mutatták, hogy nincsenek nagy különbségek az általános iskola egymást követő felsős tagozatainak véleményezése között. Ugyanezt tapasztaltuk korábban az egyetemi hallgatók felméréseiben is.

A nyelvjárás vonatkozásában alaki és valódi tájszavakat válogattunk, melyek alakváltozatai a Vajdaságban élő magyarság egészénél fellelhetők.

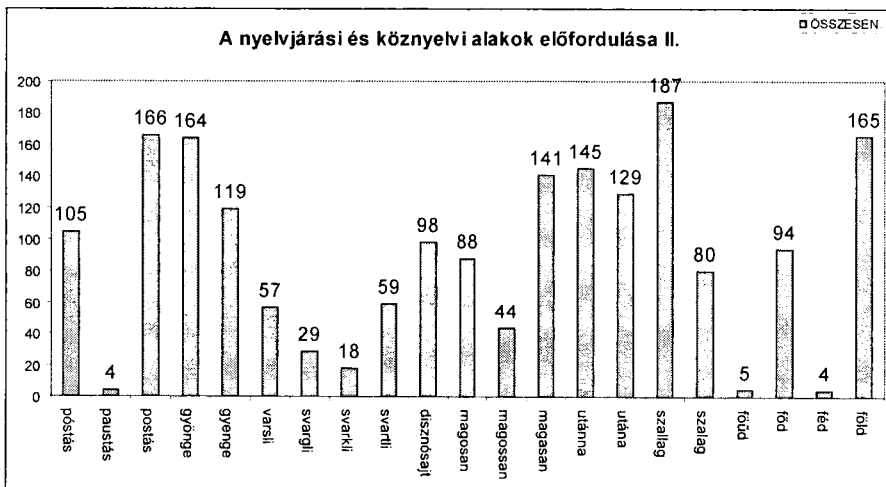
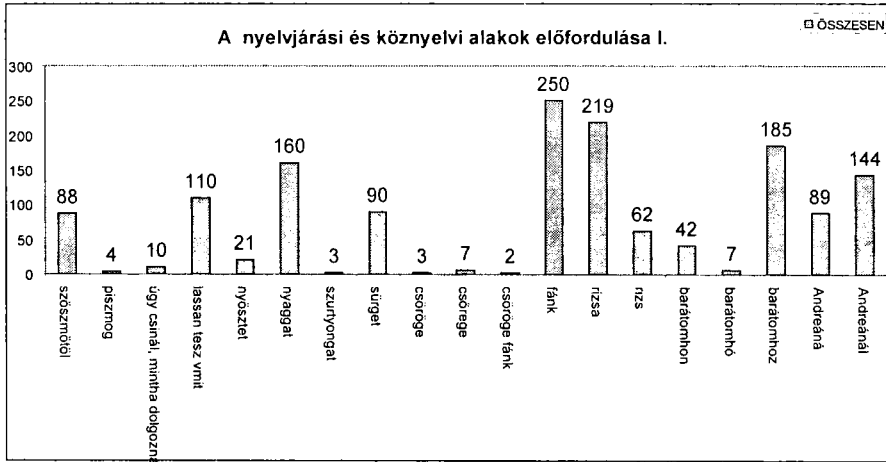
A felmérés folyamán 8 vajdasági település felsős tanulóit teszteltük a következő településeken: Bácskossuthfalva, Martonos, Törökkanizsa, Székelykeve, Bácskertes, Törökbecse, Zenta, Torda. Arra törekedtünk, hogy az eddigiekben nem kutatott településeket is megkeressük, továbbá Bánátból és Bácskából, valamint a tömbből és a szórványból egyaránt legyenek adatközlőink. Emellett az is szerepet játszott a kutatópontok kiválasztásánál, hogy a településen belül a magyarság többséget vagy kisebbséget alkot-e.

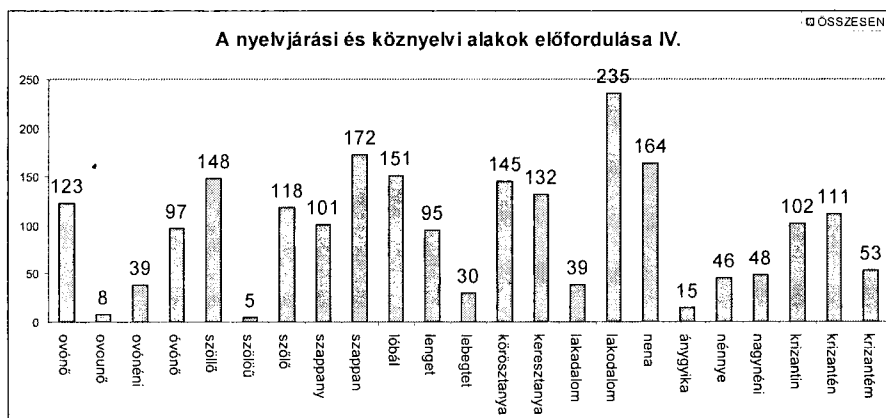
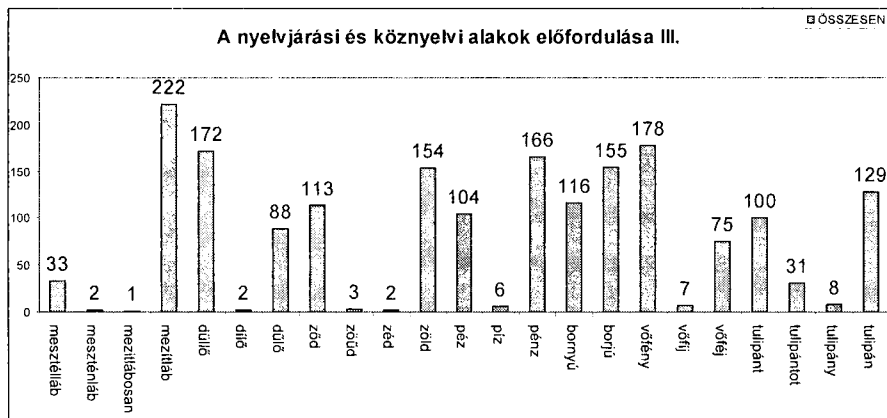
Jelen tanulmányban százalékarányos kimutatást alkalmazunk a számadatok összevetésekor.

A nyelvjárási és köznyelvi alakváltozatok beszédben történi előfordulása

A kérdőíves gyűjtés során az adatközlők köznyelvi és nyelvjárási szópárokat kaptak, melyek közül azokat az alakváltozatokat kellett bekerezteniük, melyeket otthon és baráti társaságban gyakrabban használnak beszélgetés közben. A szópárokat ők maguk is kiegészíthették újabb, kiejtés szerinti alakváltozatokkal.

Az alábbiakban grafikonok mutatják be az említettek szám szerinti előfordulását. A nyelvjárási alakváltozatokat azok köznyelvi párja követi. Azért helyeztük el egy grafikonban a nyelvjárási és köznyelvi szóalakokat, mert így véleményünk szerint áttekinthetőbb az összehasonlítás.

A grafikonok alapján a tanulók úgy vélik, hogy többnyire köznyelvi alakváltozatokat ejtenek ki a mindennapi kommunikáció során, így a köznyelvi alakok számszerű előfordulása sokkal gyakoribb. A legtöbbször a fánk, a mezítláb, a lakodalom, a barátomhoz, valamint a szappan köznyelvi alakok fordulnak elő, bár az egyéb köznyelvi formák száma is gyakoribb a nyelvjárasi alakoknál. Ez megfigyelésünk szerint nem teljesen fedti a valóságot, többnyire adatgyűjtői attitűdöt tükröz. Ennek bizonyítása egy későbbi tanulmány tárgya lesz majd, melyben élőnyelvi interjúk formájában szeretnénk bizonyítani feltételezésünket. Jelen tanulmány csupán a nyelvjárasi attitűdvizsgálatra korlátozódik.

A nyelvjárasi alakok kisebb számban való előfordulását azzal magyarázzuk, hogy a vajdasági nyelvjárások szinte kizárólag élőnyelvként élnek, az

iskolai magyar anyanyelvoktatás a köznyelvre épül, ezért a nem köznyelvi leírt nyelvi formák furesa nyelvi képződményként hatnak. Több esetben is figyelmeztetnünk kellett őket, hogy a feltüntetett alakok beszélt nyelvi jellemzőket tükröznek. Azt tapasztaltuk ugyanis a kutatás során, hogy a leírt nyelvi formához a köznyelvi alak társul a gyermekek tudatában, és megfelelnek a feladatról. Azt azonban be kell látnunk, hogy egyes nyelvjárási alakváltozatok folyamatosan változnak, módosulnak, esetleg köznyelvvé válnak az anyanyelvoktatás, a média és más tényezők hatására. Többek között ezzel is magyarázható a *fünk*, a *mezítláb* stb. nyelvi alakváltozatok gyakori előfordulása. Ugyanakkor a kérdőívekben megjelenő *lakodalom*, *postás*, *disznósajt*, *magasan*, *magasan*, *utána*, *föld*, *lassan tesz valamit*, *barátomhoz*, *Andreánál*, *mezítláb*, *zöld*, *pénz*, *tulipán* köznyelvi alakok aligha tükrözik a valóságot. A nyelvi attitűdvizsgálatok azonban nem is az elmondottakra mutatnak rá, ehelyett szubjektív adatközlői álláspontokat, véleményeket mutatnak be. Megkérdezett adatközlőink pedig úgy ítélik meg, hogy többnyire köznyelvi formákat alkalmaznak intim, familiáris beszélgetéseik közben.

Azonban vannak olyan nyelvjárási alakok, melyek előfordulása magasabb számarányt mutat, mint köznyelvi párjuké. A következő nyelvjárási alakokat jelölték meg a megkérdezettek a legtöbbször: *rizsa*, *szallag*, *vőfény*, *düllő*, *nena*. A gyakorisági lista felsorolt példái azt bizonyítják, hogy az alaki tájszavak megelőzik a valódi tájszavakat, ez utóbbiak előfordulási aránya kisebb. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy vannak példák, melyekben a valódi tájszó a gyakoriság tekintetében megelőzi az alaki tájszót. A *nyösztet*, *nyaggat*, *szurtyongat* tájszavak együttes előfordulása pl. magasabb, mint a *barátomhon* és a *barátmhó* vagy az *Andreáná* alakoké.

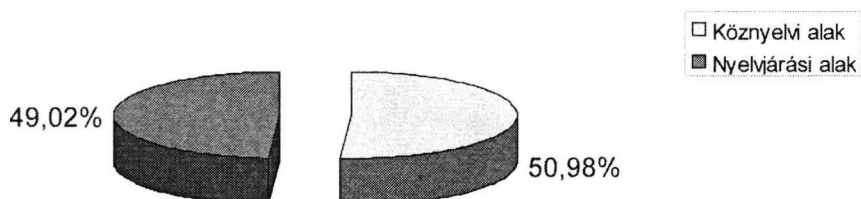
Nyelvjárási és köznyelvi alakok nemek szerint

Köztudott (vö. KOVÁCS RÁ CZ 2011), hogy a nemek szerinti különbségek csökkenése egyenesen arányos az egyes korosztályok életkorával. A fiatal korosztálynál a különbségek sokkal kisebbek, mint pl. az ötven éven felülieknél. A szocializáció során egyre inkább csökkennek a nemek eltérő nevelési mintái, társadalmi kapcsolatrendszerük és kommunikációs hálózatauk is megközelítőleg azonossá válik, és ezzel összhangban csökkennek a véleménykülönbségek, ami jelen esetben a nyelvi attitűd vonatkozásában is tetten érhető a nemeket illetően.

Mivel a fiúk és a lányok száma a vizsgált anyagban eltérő, ezért külön-külön számítottuk ki a százalékarányokat. Ez a módszer érvényesül a továbbiakban az iskolai osztályok adatainak összevetésekor is.

Kategóriák	Köznyelvi alak	Nyelvjárási alak
Válaszok száma	4346	4179

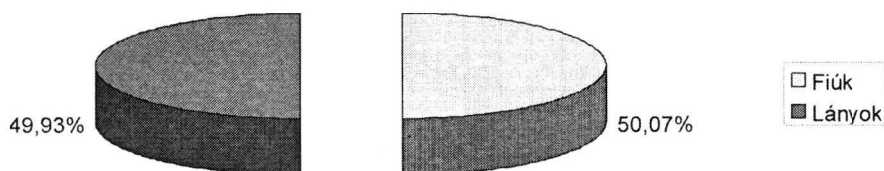
Beszélgetés közben használt nyelvi alakok (TELJES MINTA)

A köznyelvi és nyelvjárási alakok aránya a teljes válaszmennyiség arányát tekintve valamivel több mint 1 százalék különbséget mutat csupán a köznyelv javára. Az adatközlők tehát fele-fele arányban gondolják úgy, hogy a köznyelvi vagy a nyelvjárási alakváltozatokat alkalmazzák familiáris beszélgetéseik közben.

Nemek	Fiúk	Lányok
Válaszok száma	2176	2170

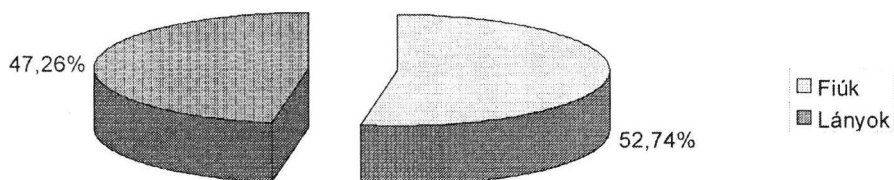
Beszélgetés közben használt köznyelvi alakok (NEMEK SZERINT)

A köznyelvi alakok vonatkozásában félszázaléknyi különbség sem mutatható ki a fiúk és a lányok válaszaiban.

Nemek	Fiúk	Lányok
Válaszok száma	2204	1975

Beszélgetés közben használt nyelvjárási alakok (NEMEK SZERINT)

A fiúk, bevallásuk szerint, valamivel több mint 5 százalékkal gyakrabban alkalmazzák a nyelvjárást beszélgetéseikben, mint a lányok. Bár ez a különbség sem mondható nagy, azonban nagyobb eléréssel találkozunk, mint a köznyelv kapcsán.

A nyelvjárás és a köznyelv használata iskolai osztályok szerint

Az általános iskola 5. és 8. osztályának tanulmányozásakor az előzőekhez hasonlóan az eltérő adatközlői szám miatt külön-külön számítottuk ki a százalékarányokat.

Osztályok	5.o.	8.o.
Válaszok száma	2303	2043

Beszélgetés közben használt köznyelvi alakok (OSZTÁLYOK SZERINT)

Az iskolai osztályok válaszaiban nagyobb eltéréssel találkozunk a köznyelvi alakokat illetően, mint nemek szerint. Az 5.-esek több mint 5 százalékkal gyakrabban keretezték be a köznyelvi változatokat, mint a 8.-osok. Ez a különbség véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy az általános iskola 5. osztályában még nem él oly tudatosan a nem köznyelvi alakok használata iránti nézőpont, mint a 8.-osokban. Az utóbbiak szabadabban és gyakrabban használják a különböző nyelvváltozatokat (pl. szleng, diáknyelv, nyelvjárás stb.), mert ezek az önkifejezés eszközei kamaszkorban. Bizonyára ezt tükrözi – bár véleményünk szerint nem kellő mértékben – a nyelvjárás használatának felvállalása, melyet a következő grafikon mutat be.

Osztályok	5.o.	8.o.
Válaszok száma	2095	2084

**Beszélgetés közben használt nyelvjárási alakok
(OSZTÁLYOK SZERINT)**

A 5.-esek valamelyest gyakrabban vélik úgy, hogy nyelvjárást alkalmaznak, a különbségek azonban az előzőekhez hasonlóan nem preferenciális eltérések.

Amennyiben összehasonlítjuk az iskolai osztályok grafikonjait, arra a megállapításra jutunk, hogy az 5. osztályosok minimális különbséggel ugyan, de nagyobb arányban gondolják úgy, hogy mind köznyelven, mind pedig nyelvjárásban gyakrabban beszélnek, mint a 8.-osok.

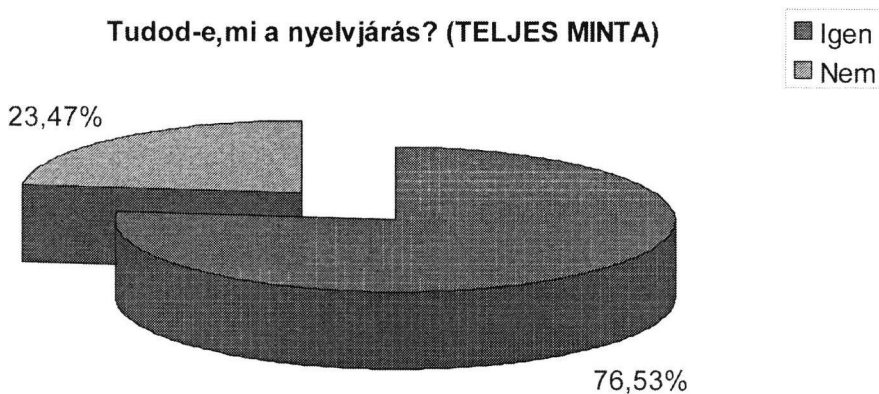
Tudod-e, mi a nyelvjárás?

Zárt típusú kérdés keretében tanulóink arról is nyilatkoztak, hogy tudják-e, mi a nyelvjárás. Az *igen* és a *nem* válaszok közül választhattak.

A teljes mintát követően a nemek, valamint az iskolai osztályok válaszaiknak százalékarányait ismertetjük.

Válaszok	Igen	Nem
Válaszok száma	212	65

Tudod-e, mi a nyelvjárás? (TELJES MINTA)

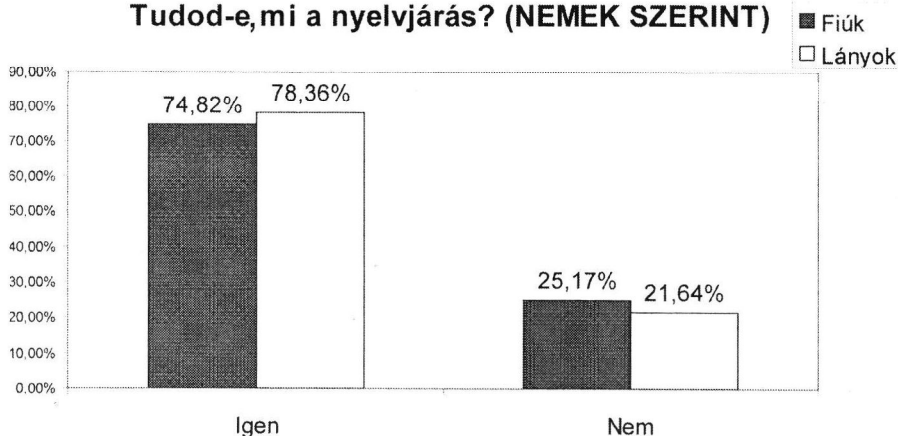

Az adatközlők 76 százaléka igennel válaszolt a feltett kérdésre, tehát véleményük szerint tudják, mi a nyelvjárás. A későbbiekben kiderül majd, hogy ez valóban így van-e.

A fiúk és a lányok válaszait grafikonnal ábrázoljuk.

Válaszok	Igen	Nem
Fiúk	107	36
Lányok	105	29

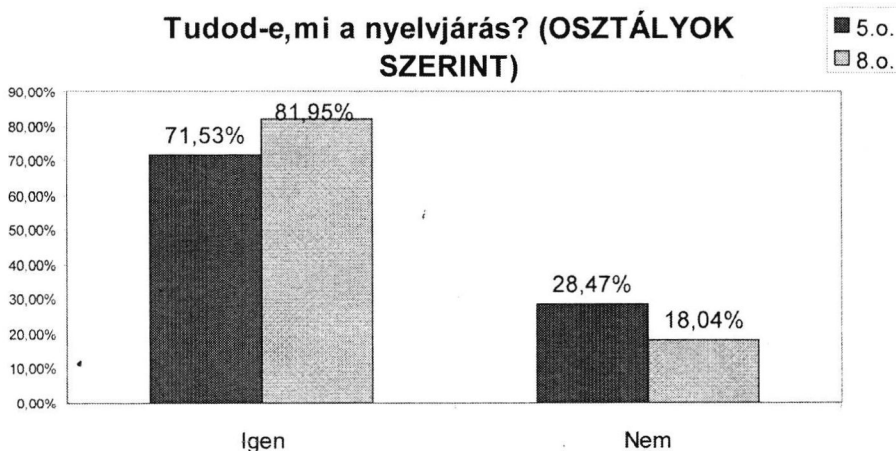
Tudod-e, mi a nyelvjárás? (NEMEK SZERINT)

A lányok közül 3,54%-kal többen állítják, hogy tudják, mi a nyelvjárás. A nem válasz mellett pedig a fiúk közül döntöttek többen.

Osztályok szerint nagyobbak az eltérések az előbbieknél.

Válaszok	Igen	Nem
5.o.	103	41
8.o.	109	24

A 8.-osok közül 10,42%-kal többen vélik úgy, hogy tudják, mi a nyelvjárás. Az 5.-esek pedig ugyanilyen arányban többször válaszolták, hogy nincsenek tisztában a nyelvjárás fogalmával.

A nyelvjárás körülírása, meghatározása

A kérdőíves felmérés során a tanulóknak nyilatkozniuk kellett arról, hogy mit gondolnak településük nyelvjárásának fogalmi jegyeiről. Zárt típusú kérdésünkben a következő válaszlehetőségeket fogalmaztuk meg:

- A nyelvjárás az a nyelv, amelyen írunk és olvasunk az iskolában. Ilyen szavaink pl.: zöld, szőlő, kell, szappan, föld, gyom.
- A nyelvjárás az a nyelv, amelyet a településen szinte mindannyian beszélünk, ezt tanultuk meg szüleinktől, nagyszüleinktől. Ezen a nyelven nem írunk és olvasunk, csak beszélünk. Ilyen szavaink pl. a ződ, szöllő, köll, szappany, föld, paré stb.

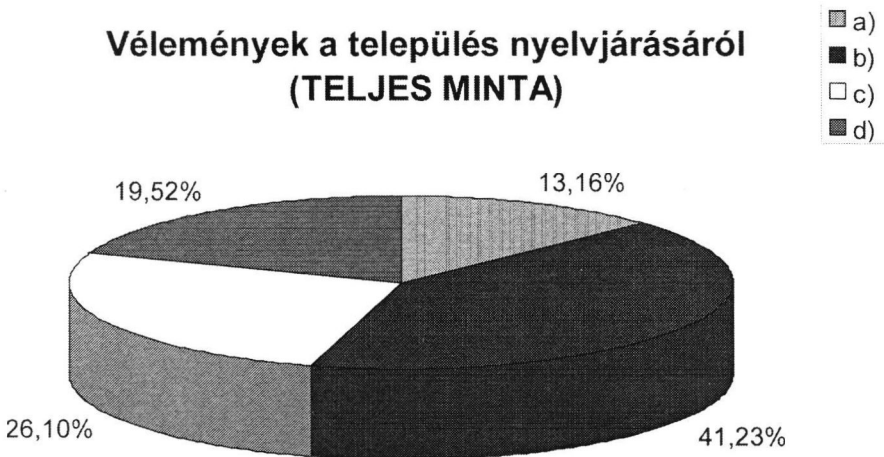
- c) A nyelvjárás az a nyelv, amelyet a legjobban ismerünk és szeretünk, mert megszoktuk, és ezt használjuk a leggyakrabban.
 d) A mi településünk nyelvjárása különbözik a más településeken beszélt magyar nyelvtől.

A tanulók több választ is bekeretezhettek, ezért a válaszok száma nem azonos az adatközlők számával.

Az adatok összességét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a legtöbb adatközlő a b), a legkevesebb pedig az a) válasz mellett döntött. Az egyes válaszok közötti különbségek sokkal nagyobbak, mint az eddigiekben.

Válaszok	a)	b)	c)	d)
Válaszok száma	60	188	119	89

Vélemények a település nyelvjárásáról (TELJES MINTA)

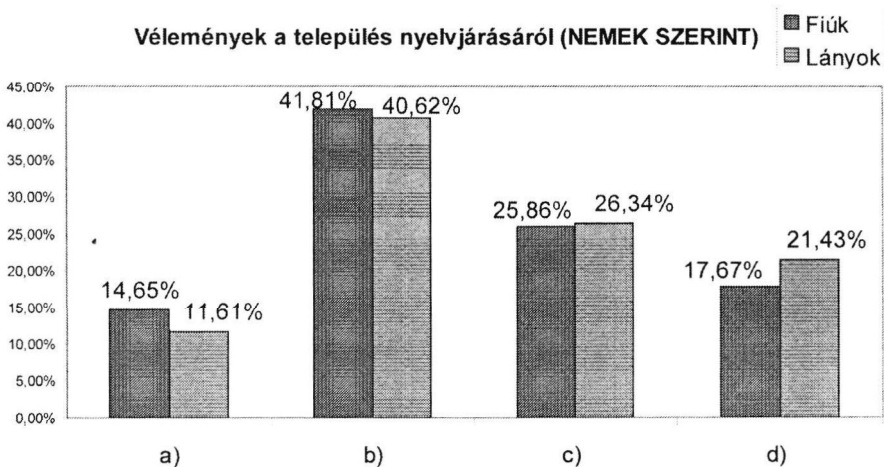

Az adatközlők 41,23%-a úgy ítéli meg, hogy a nyelvjárás a település széles körben elterjedt, beszélt nyelve, melyet a szülőktől, nagyszülőktől tanultak meg a megkérdezettek. További 26,1% amellett érvel, hogy nyelvjárását ismeri és szereti legjobban, mivel ezt szokta meg, és ezt használja a leggyakrabban. 19,52%-nyi azok aránya, akik szerint településük nyelve különbözik más települések nyelvjárásától. Ezek a meglátások helyénvalók, esetlegesen a százalékarányok közötti különbségek okozhatnak számunkra némi meglepetést. Azonban igencsak meglepő az a) válasz általunk magasnak vélt százalékaránya, mivel az téves információt közöl a nyelvjárásról. Szándékunk szerint a példák még inkább leleplezik a közlés hamisságát. Az adatközlők ennek ellenére 13,16%-ban keretezték be a meghatározás előtti betűjelet. Az

előző kérdésben az adatközlők 76,53%-a nyilatkozott úgy, hogy tudja, mit nevezünk nyelvjárásnak.

A nemeket illetően leginkább az a) és a d) válasz vonatkozásában láthatunk különbséget.

Válaszok	a)	b)	c)	d)
Fiúk	34	97	60	41
Lányok	26	91	59	48

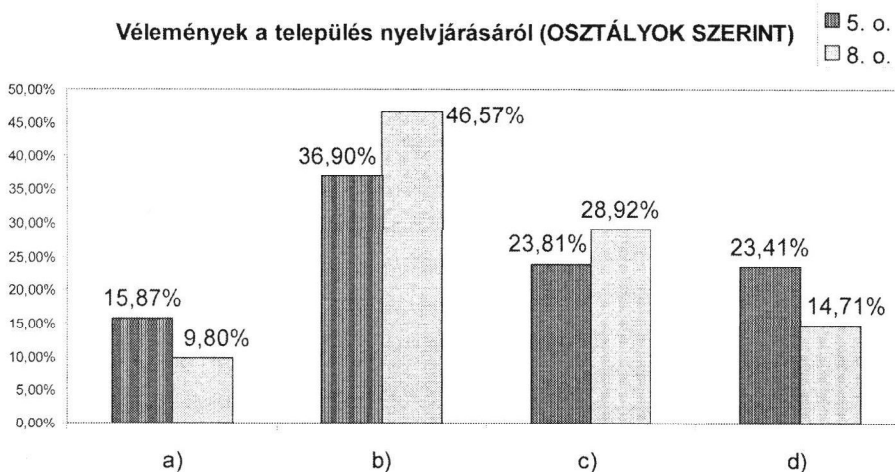

A nyelvjárás kapcsán a fiúk 3,04%-kal magasabb arányban rendelkeznek téves információval (a) válasz)a nyelvjárásról, mint a lányok. A nyelvjárás szülőktől, nagyszülőktől tanult, valamint beszélt jellegéről is a fiúk nyilatkoztak nagyobb arányban, bár a különbség igen kicsi, valamivel több, mint 1% csupán. Arról viszont a lányok vélekednek gyakrabban, hogy a gyakori használat folytán nyelvjárásunkat ismerjük leginkább, de a különbség a két nem vonatkozásában csupán 0,48%, csaknem azonosak a százalékarányok. A lányok mindezek mellett 3,66%-kal többször döntöttek amellett, hogy településük nyelvjárása különbözik más települések tájnyelvétől.

Osztályok szerint nagyobbak a százalékarányok különbségei, mint ahogyan azt a nemeknél tapasztaltuk.

Válaszok	a)	b)	c)	d)
5. o.	40	93	60	59
8. o.	20	95	59	30

Vélemények a település nyelvjárásáról (OSZTÁLYOK SZERINT)

A 8.-osok kisebb arányban keretezték be az a) és a d) választ, a másik válaszlehetőség mellett azonban ők döntöttek nagyobb számban. A legnagyobb különbséget a b), majd a d) válasznál láthatjuk, az előbbinél a 8.-osok csaknem 10%-kal, az utóbbinál pedig az 5.-esek voksoltak 8,70%-kal nagyobb arányban. Az 5.-esek 6,07%-kal magasabb arányszámban rendelkeznek téves információval a nyelvjárásról, amint azt az a) válasz számarányai mutatják. A nyelvjárás megszokása és gyakori alkalmazása mellett viszont a 8.-osok nyilatkoztak többször.

A két általános iskolai osztály összevetése kapcsán csupán részben mondható el, hogy az idősebb korosztálynál tudatosabbá válnak a nyelvjárás fogalmi jegyei, mivel az utolsó válaszlehetőség kivételével ezt tapasztaljuk. Azonban a d) válaszlehetőség meglepő módon megcáfolja ezt, tehát az említett korosztály kevésbé érzékeli azt, hogy az egyes települések beszélt nyelvjárásai különböznek egymástól.

Összegzés

Adatközlőink úgy gondolják, hogy a mindennapok során többnyire köznyelvi lexikai alakokat alkalmaznak intim beszélgetéseikben. Ez azonban szubjektív nyelvi attitűd, mivel köztudott – számos felvétel és interjú nyomán –, hogy a vajdasági magyarság többnyire nyelvjárásban és regionális köznyelven beszél. A tanulók válaszait véleményünk szerint nagymértékben befolyásolta az iskolai sztenderdközpontú magyar anyanyelvoktatás, és annak a ténynek az összefüggése, hogy a kérdőíveket tanórán töltötték ki a tanulók. Azt azonban mégis be kell látnunk, hogy egyes tájszavak – mint pl. a fánk és nyelvjárás alakváltozatai – az iskola és a média köznyelvének hatására köznyelvvé válnak. A köznyelv hangsúlyos megjelenése mögött azt a szociolingvisztikai szakirodalomból jól ismert adatközlői álláspontot sejtjük, mely szerint a nyelvjárást beszélő emberekhez a műveletlenség, tudatlanság, iskolázatlanság tudata társul.

Az adatközlők 76%-a úgy véli, tudja, mi a nyelvjárás. Következő projektumi tanulmányunkban kiderül majd, hogy ez valóban így van-e. Adatközlőinknek ugyanis meg kell majd jelölniük a nyelvjárás alakokat.

A tanulók többsége a nyelvjárás fogalmi jegyeit a szülőktől, nagyszülőktől tanult jellegével, valamint a beszédben történő alkalmazásával magyarázza. Ezt követően a gyakorlati sorrendben felismerik, hogy ezt a nyelvváltozatot ismerik és kedvelik leginkább a gyakori és megszokott használat miatt. A továbbiakban arról nyilatkoznak, hogy a település nyelvjárása különbözik más települések nyelvjárásaitól. Azonban meglepő a számunkra – bár az utolsó helyen áll a válaszok gyakorisági sorrendjében –, hogy a tanulók 13,16%-a nincs tisztában a nyelvjárás fogalmi jegyeivel. Ez az arány mégis sokkal kisebb, mint az 24%-os adatközlői szám, akik úgy nyilatkoztak, hogy nem tudják pontosan, mit nevezünk nyelvjárásnak.

A fiúk és a lányok válaszai minden témakörben kis különbséget mutatnak:

- a köznyelvi nyelvi alakok használatának gyakorisága (félszázaléknyi eltérés a fiúk javára) kapcsán;
- a település nyelvjárásának tanult, elődöktől örökölt, beszélt jellegével, valamint azzal kapcsolatban, hogy gyakori használatából kifolyólag a nyelvjárás megszokott a tanulók számára. Ugyanakkor 3,66%-nyi eltérés mutatható ki csupán a települések nyelvjárásainak különbözőségét illetően is;
- a fiúk 3,04%-kal magasabb arányban hiszik azt, hogy az iskolai írás és olvasás nyelvjárásban történik;
- a *tudod-e, mi a nyelvjárás* kérdésre adott válaszok közötti különbségek kb. 4% eltérést mutatnak.

A fiúk és a lányok válaszai között a legnagyobb eltérést a nyelvjárási alakok használatának gyakorisága vonatkozásában tapasztaltuk, 5%-kal magasabb a nyelvjárási nyelvi alakokat bekeretező fiúk aránya.

Osztályok szerint a legkisebb eltérés a beszélgetés közben használt nyelvjárási alakok gyakoriságánál mutatkozik. A 8.-os tanulók több mint 10%-kal magasabb arányban gondolják, hogy tudják, mi a nyelvjárás. Emellett úgyszintén csaknem 10%-os eltéréssel állunk szemben akkor, amikor a tanulók arról nyilatkoznak, hogy településük nyelvjárását csaknem mindannyian beszélik, szüleiktől, nagyszüleiktől hallották azt. Ugyanakkor a nyelvjárásról kialakult attitűd vonatkozásában minden válasznál nagyok a különbségek a tanulmányozott osztályok között.

Irodalom

- BOKOR József: A nyelvi attitűdök vizsgálata Lendván és környékén. <http://www.foruminst.sk/publ/egyeb/regdialekt/regdi...>
- BORBÉLY Anna (1995): Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román közösségben. = Kassai Ilona (szerk.): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Felelős kiadó: Kassai Ilona. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest
- BORBÉLY Anna (szerk. 2000): Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai, Budapest
- CSERNICSKÓ István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely
- DANCZI Annamária: Nyelvjárási háttérrel az iskolában. www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=315
- GÖNCZ Lajos (1999): Hol beszélnek legszebben magyarul? A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái. *Hungarológiai Közlemények*. 1–2. sz., 54–61.
- GÖNCZ Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely
- HOFFMANN István–KISS Tamás–NYÍRKOS István (szerk. 2006): Magyar nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve. Debrecen. = <http://mek.oszk.hu/05000/05081.pdf>
- A. JÁSZÓ Anna (főszerk. 2004): A nyelv belső sokrétűsége és egységessége = A magyar nyelv könyve, Budapest, Trezor Kiadó, 54–57.
- KÁLMÁN Béla (1977): Nyelvjárásaink. Budapest, Tankönyvkiadó
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- KISS Jenő (1996): A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv*. 2. 138–151.

- KISS Jenő (1996): Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv.* 4. 403–415.
- KISS Jenő (1999): Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv.* 2. 129–138.
- KISS Jenő (szerk. 2001): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest
- KISS Jenő (2002): Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások. = Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Tinta Könyvkiadó, Budapest
- KISS Jenő (2006): Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. = Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 517–549.
- KISS Jenő: A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. <http://c3.hu/~nyelvor/period/1263/126302.pdf>
- KONTRA Miklós (2006): A határon túli magyar nyelvváltozatok. = Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 549–577.
- KOVÁCS RÁCZ Eleonóra (2011): *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében.* Filozofski fakultet, Novi Sad
- KOZSIK Diana: A szenci ő-zönyelvjárás (doktori értekezés). <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/kozsi/tezisek.pdf>
- LAKATOS Katalin: Kárpátaljai iskolások a magyar nyelv változatairól. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk06/lakatos.k.pdf>
- LANSTYÁK István (1991): A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). = Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 11–72.
- LUKÁCS Csilla: A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási identitástudata. www.nytud.hu/alknyelvdok07/proceedings07/L...
- PENAVIN Olga (1986): *Nyelvjárás és köznyelv.* Forum Könyvkiadó, Újvidék
- PENAVIN Olga (1988): *Bácskai magyar nyelvjárási atlasz.* A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- RAJSLI Ilona: *Nyelvi attitűdvizsgálatok a vajdasági fiatalok körében.* www.sulinet.hu/.../011_nyelvi_attitudvizsgalatok.htm
- RANCZ Teréz: *Identitás és nyelvhasználat Felső-Háromszéken (doktori értekezés).* <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/ranczterez/tezis.pdf>
- SÁNDOR Anna (2001): A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv,* 1. 87–95.

BECOMING AWARE OF A DIALECT'S CONCEPT CHARACTERISTICS AND LIVING LANGUAGE FEATURES IN THE 5TH AND 8TH GRADE OF SCHOOL

The paper presents the findings of a language attitude study based on questionnaires, which tackles the following questions concerning dialect: Are the students willing to speak in their dialect in everyday communication, that is, when talking to more familiar people in casual conversation and further, are they aware of the dialects' concept characteristics? With regard to these questions we also wish to show the differences that may occur depending on gender and also the grades in school.

Keywords: dialect, language attitude, vernacular mother tongue variety, mother tongue teaching, dialectal forms and standard language forms, dialect words, genders, school grades.

UTASÍTÁS

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két pozitív recenziót kapott.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát (l. ennek a számnak a szövegeiben).
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kíváncsok, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word formátum, Times New Roman betűtípus) kell a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) vagy a főszerkesztő (evatoldi@eunet.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak, valamint a közcímeket, melyek 14 pontosak (az utóbbiakat *dőlt – kurzív* – betűvel).

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

*Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad*

A SZERZŐ NEVE (rang nélkül, verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye

(vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, BTK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló, tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz, legfeljebb 15 sornyi).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 10).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz. Maximális terjedelem: egy szerzői ív (30 000 karakter, szóközökkel).

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagyköötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...). Évszázadok jelölésekor javasolt az arab számok használata (20. századi).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A közcímek (középre zárva, 14-es nagyság, kurzív)

(számozás nélkül), a művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívvá, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem).

A jegyzeteket lapalji jegyzet (lábjegyzet) formájában kell feltüntetni, a szövegszerkesztő program „Beszúrás”/”Insert” parancsának felhasználásával. A lábjegyzetben a rövidítéseket a helyesírási szabályoknak megfelelően (és megfelelő szóközökkel) kell jelölni: ua. (ugyanaz), uo. (ugyanott), i. h. (idézett hely), i. m. (idézett mű), vö. (vesd össze), l. (lásd) stb. A lábjegyzet kezdetén minden rövidítést nagybetűvel kezdünk.

Az idézetek lelőhelyét magában a főszövegben jelöljük, pl. (PROPP 1983), vagy oldalszámmal: (PROPP 1983; 26).

Kiadás(ok)

KEMÉNY István (2001): *Hideg. Versek (1996–2001)*. Palatinus, Bp.

PÉTERFY Gergely (2008): *Halál Budán*. Kalligram, Pozsony

Irodalom

Könyv

FORSTER, E. M. (1999): *A regény aspektusai*. Ford. Szili József. Helikon Kiadó, Bp.

HOPPÁL M. – JANKOVICS M. – NAGY A. – SZEMADÁM Gy. (2000): *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Bp.

HORVÁTH Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Léda Könyvek. Kijárat Kiadó, Bp.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (1998): *A megértés alakzatai*. Csokonai Kiadó, Alföld Könyvek, Debrecen.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (2000): *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai Kiadó, Bp.

SÍKLAKI István, szerk. (1995): *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

SZILI Katalin (2004): *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

RICOEUR, Paul (1999): *Emlékezet – felejtés – történelem. = Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerk. és a szövegeket gondozta: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 51–68.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998): Fordítás és kánon. = Sz.-M. M.: Irodalmi kánonok. Csokonai Kiadó, Debrecen, 47–70.

Folyóirat-publikáció

NYOMÁRKAI István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. Magyar Nyelvőr, 3. 277–283.

ŽIŽEK, Slavoj (2009): Liberális utópia. Ford.: Szügyi Edit. Híd, 9. 121–130.

Elektronikus forrásművek

BALASSA Péter (1980): A forrásmű címe. Kiadó, Kiadás helye vagy Folyóirat, szám., 24–62. URL: <[http://teljes webcím...](http://teljeswebcim...) (zárójelben a letöltés ideje).

(Megjegyzés: Egyenlőségelet csak kötetekre való hivatkozáskor használunk, folyóiratforrások esetében nem.)

A bibliográfiai adatok fenti jelölésmódja érvényes a lábjegyzetre vonatkozóan is. Ez utóbbiak jegyzetapparátusában sem a hivatkozott szerzők családnevének, sem művük címének feltüntetésekor nem ajánlott a dőlt (kurzív) betűk vagy a verzál írásmód (csupa nagybetű) alkalmazása.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: RICOEUR, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen, eredeti nyelven írandó.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a gépelési hibákat. A nyelvileg-helyesírásiag gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

A Hungarológiai Közlemények szerkesztősége

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272

Készült a Vest Nyomdában Kamenicán 2011-ben
(Štamparija Vest, Sremska Kamenica)

Példányszám: 200

A Hungarológiai Közlemények recenzensei 2011-ben:
Recenzenti časopisa „*Hungarológiai Közlemények*” u 2011. godini:
The reviewers of *Hungarológiai Közlemények* in 2011:

Andrić Edit, Bányai János, Bence Erika, Csányi Erzsébet,
Danyi Magdolna, Faragó Kornélia, Gerold László, Harkai Vass Éva,
Horváth Futó Hargita, Hózsá Éva, Ispánovics Csapó Julianna, Katona Edit,
Kovács Rác Eleonóra, Láncz Irén, Molnár Csikós László,
Pásztor Kicsi Mária, Patócs László, Rajsli Ilona, Sági Varga Kinga,
Toldi Éva, Utasi Csilla

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976). – Újvidék : Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék, 1976. – 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350-2430

COBISS.SR-ID 17698

ISSN 0350-2430

9 770350 243006